

Асоціація
Юдаїки
України

1

ЕЗРА

עֲרֻבֵי שָׁמַיִם

ЕРУПЕЦ

ЕРУПЕЦЬ

ХУДОЖНЬО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ
АСОЦІАЦІЇ ЮДАЇКИ
УКРАЇНИ

1

FROM THE LIBRARY OF
SHIMON MARKISH
(1931-2003)

КИЇВ 1995

РЕДКОЛЕГІЯ:

Г.Аронов (редактор), І.Антропова, Р.Заславський,
О.Мудрагель, М.Феллер, Л.Фінберг

**РЕДКОЛЕГІЯ ВИСЛОВЛЮЄ ПОДЯКУ
АСОЦІАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОБЩИН УКРАЇНИ
ЗА СПРИЯННЯ В РОБОТІ НАД ЦИМ АЛЬМАНАХОМ
ТА ЙОГО ВИДАННІ**

Комп'ютерний набір — В.Андреєва, І.Злотнік,
І.Руденко, І.Чиркова, М.Хазін
Комп'ютерна верстка — Т.Іванько
Художник В.Харик
Коректор Є.Кіба

Видання підготовлено персональною творчою майстернею
«Михайло Щиголь»
Відповідальний — І.Гільбо

© Асоціація юдаїки України, 1995
© Оформлення: Віктор Харик

ШОЛОМ, ДОРОГІ ЧИТАЧІ!

Альманах «Сугупець» від усього свого новонародженого серця вітає Вас. Сподіваємось на добре і довге знайомство, більш того — на співробітництво, бо пропонуємо імпалам, що мають сімейні архіви, цікаві матеріали про різні аспекти єврейського життя в Україні, поділитися ними з альманахом. Обіцяємо максимально об'єктивно поставитися до них, а в разі необхідності — допомогти підготувати до публікації.

Сьогодні ж перед Вами перший том «Сугупця». В ньому — і відомі автори, і письменники, імена яких поки що майже нікого не промовляють імпалаві. Але ми сподіваємось, що пропонована проза Вас зацікавить, поезія схвилює, а публіцистика — змусить замислитися.

І якщо трапиться так — наша зустріч буде аж ніяк не останньою. Віримо в це!

Редколегія альманаху
«Сугупець»

Навряд чи потрібно представляти Івана Михайловича Дзюбу — письменника і громадського діяча, широко відомого не тільки в Україні, а й в цілому світі.

Ми вирішили відкрити перше число нашого альманаху текстом виступу Івана Михайловича у Бабиному Яру 29 вересня 1966 року, у 25-ту річницю фашистського геноциду в Києві. До речі, текст промови в Україні друкується вперше.

А історичне тло й обставини того виступу І.М.Дзюба сам виклав у післяслові, яке він написав спеціально для нашого альманаху.

Іван Дзюба

У 25-ті РОКОВИНИ РОЗСТРІЛІВ У БАБИНОМУ ЯРУ

Є речі, є трагедії, перед безмірністю яких будь-яке слово безсиле і про які більше скаже мовчання — велике мовчання тисяч людей. Може, і нам годилося б тут обійтися без слів і мовчки думати про одне й те ж. Однак мовчання багато говорить лише там, де все, що можна сказати, вже сказане. Коли ж сказано ще далеко не все, коли ще нічого не сказано — тоді мовчання стає спільником неправди й несвободи. Тому ми говоримо, і мусимо говорити, де можна й де не можна, використовуючи всяку з нагод, які трапляються нам так нечасто.

І я хочу сказати кілька слів — одну тисячну частину з того, про що я сьогодні думаю і що мені хотілося б тут сказати. Я хочу звернутися до вас як до людей — як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець — як член української нації, до якої я з гордістю належу.

Бабин Яр — це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр — це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів.

Цю трагедію приніс нашим народам фашизм.

Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів — але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному Яру.

Уявімо собі на хвилинку, що Гітлер переміг би, німецький фашизм переміг би. Можна не сумніватися, що вони створили б блискуче і «процвітаюче» суспільство, яке досягло б високого господарського і технічного розвитку, знало б усі ті наукові та інші досягнення, які знаємо й ми. І, певно, безсловесні раби фашизму згодом «освоїли» б космос і літали б на інші планети репрезентувати людство й земну цивілізацію. І цей режим усе б зробив для того, щоб утвердити свою «правду», щоб

Іван Дзюба, рік — 1966.

люди забули, якою ціною куплено такий «прогрес», щоб історія виправдала або ж забула безмірні злочини, щоб нелюдське суспільство здалося людям нормальним і навіть найкращим у світі. І вже не на руїнах Бастилії, а на осквернених, утрамбованих товстим шаром піску і забуття місцях народних трагедій стояв би офіційний напис: «Тут танцюють». Тому ми повинні судити про те чи інше суспільство не за його зовнішніми технічними досягненнями, а за тим, яке місце займає і що значить у ньому людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість.

Сьогодні в Бабиному Яру ми згадуємо не тільки тих, хто тут загинув. Ми згадуємо мільйони радянських воїнів — наших батьків, які віддали своє життя в боротьбі проти фашизму. Ми згадуємо про жертви й зусилля мільйонів радянських людей усіх національностей, які самовіддано працювали для перемоги над фашизмом. Ми повинні думати про те, щоб бути гідними їхньої пам'яті, щоб бути гідними того обов'язку, який накладає на нас пам'ять про безліч людських жертв, надій, поривань.

Чи гідні ми цієї пам'яті? Мабуть, ні, якщо й досі серед нас знаходять місце різні форми людиноненавистництва і в тому числі та, яку ми називаємо затертим, збаналізованим, але страшним словом — антисемітизм. Антисемітизм — явище «інтернаціональне», він існував і існує в усіх суспільствах. На жаль, не вільне від нього і наше суспільство. В цьому, може, й не було б нічого дивного, адже антисемітизм — плід і супутник вікового безкультур'я і неволі, перше і неминуче народження політичного деспотизму, і долається він — у масштабах цілих суспільств — нелегко і нешвидко. Але дивує інше: те, що протягом повоєнних десятиліть проти нього по суті не велося дійової боротьби, більше того — він часом штучно підживлювався. Схоже, що забуваються вказівки Леніна про боротьбу з антисемітизмом, як забуваються ленінські вказівки про національний розвиток України.

А в часи Сталіна були одверті, очевидні спроби зіграти на взаємних упередженнях частини українців і частини євреїв, спроби під виглядом єврейського буржуазного націоналізму, сіонізму тощо — обрубувати єврейську національну культуру, а під виглядом українського буржуазного націоналізму — українську національну культуру. Ці хитро обмислені кампанії завдали шкоди обом народам і не сприяли їх здруженню, вони тільки додали ще один прикрий спомин у тяжку історію обох народів і в складну історію їх взаємин.

До цих спогадів ми мусимо звертатися не для того, щоб роз'яструвати старі рани, а щоб до кінця вигоювати їх.

Кадр з фільму «Віктор Некрасов. На свободі й вдома» (1991 р., режисер Р.Нахманович, оператор Е.Тімлін.) Зйомка 28.09.1966 р.

Як українцеві, мені соромно, що і серед моєї нації — як і серед інших націй — є антисемітизм, є ті ганебні, негідні людськості явища, які зветься антисемітизмом.

Ми, українці, повинні в своєму середовищі боротися з будь-якими проявами антисемітизму чи неповаги до єврея, нерозуміння єврейської проблеми.

Ви, євреї, повинні в своєму середовищі боротися з тим, хто не поважає української людини, української культури, української мови, хто несправедливо вбачає в кожному українцеві прихованого антисеміта.

Ми повинні вижити всяке людиноненавистництво, пересилити всякі непорозуміння і всім своїм життям вибороти справжнє братерство.

Здавалося б, кому як не нам зрозуміти один одного і кому як не нам подати людству зразок братерського співжиття? Історія наших народів настільки схожа в своєму трагізмі, що в біблійних мотивах свого «Мойсея» Іван Франко відтворив шлях українського народу в шатах єврейської легенди, а Леся Українка одну з найславніших своїх поезій про трагедію України почала словами: «І ти колись боролась, мов Ізраїль...»

Великі сини обох народів заповідали нам взаєморозуміння і дружбу. З українською землею пов'язане життя трьох найбільших єврейських письменників — Шолом Алейхема, Іцхака Переца і Менделе Мойхер-

Сфоріма. Вони любили цю землю і вчили творити на ній добро. Блискучий єврейський публіцист Володимир Жаботинський виступав на боці українського народу в його боротьбі проти російського царизму і закликав єврейську інтелігенцію підтримувати український національно-визвольний рух та українську культуру. Одним із останніх громадянських актів Тараса Шевченка був відомий виступ проти юдофобської політики царського уряду. Леся Українка, Іван Франко, Борис Грінченко, Степан Васильченко та інші видатні українські письменники добре знали і високо цінували велич єврейської історії та єврейського духу, із ширим уболіванням писали про страждання єврейської бідноти.

В минулому у нас не тільки спільна ворожнеча і прикрі непорозуміння, хоч їх було багато. В минулому — і зразки мужньої солідарності та взаємодопомоги в боротьбі за спільні ідеали свободи, за кращу долю своїх націй.

Цю традицію ми, теперішнє покоління, і повинні продовжувати, протиставивши її поганій традиції недовіри і недомовок.

На жаль, є ряд факторів, які не сприяють укоріненню і поширенню отієї благородної традиції солідарності.

Серед них — відсутність справжньої публічності, гласності в національних справах, в результаті чого навколо болючих питань створюється своєрідна «змова мовчання». Добрим прикладом для нас тут могла б бути постановка цієї справи в братній соціалістичній Польщі. Відомо, якими складними були відносини поляків та євреїв у минулому. Тепер же не лишилося й сліду колишньої недоброзичливості. В чому «секрет» такого успіху? По-перше, поляків і євреїв здружило спільне лихо в другій світовій війні. Але лихо і в нас було спільне. По-друге — і цього в нас, на жаль, немає — в соціалістичній Польщі міжнаціональні відносини є предметом наукового соціологічного вивчення та публічного громадського обговорення, предметом постійної уваги і втручання преси, літератури тощо — а це все і створює атмосферу доброго й успішного національного та інтернаціонального виховання.

Про таке — дійове, а не тільки на словах, виховання повинні дбати ми, докладаючи всіх своїх сил. Ми не можемо залишати поза увагою фактів антисемітизму, шовінізму, неповаги до будь-якої національності, хамського ставлення до будь-якої національної культури і національної мови. Хамства у нас багато, і в багатьох воно починається з відмови від самого себе, від своєї національності, культури, історії, хоч така відмова не завжди буває добровільною і не завжди людина в ній винна.

Шлях до справжнього, а не фальшивого братерства — не в самозабутті, а в самопізнанні. Не зркатися себе і пристосовуватися до інших, а бути собою й інших шанувати. Євреї мають право бути євреями, українці мають право бути українцями у повному і глибокому, а не тільки формальному значенні цих слів. Хай євреї знають єврейську історію, єврейську культуру, мову і гордяться ними. Хай українці знають

українську історію, культуру, мову і гордяться ними. Хай вони знають історію і культуру один одного, історію і культуру інших народів, вміють цінити себе та інших — як своїх братів.

Досягти цього важко, але краще прагнути цього, ніж байдуже махнути рукою і плисти за хвилею асиміляторства і пристосовництва, добра од яких не буде, а буде лише хамство, блюзнірство і приховане людиноненависництво.

А ми повинні всім своїм життям заперечити цивілізоване людиноненависництво і суспільне хамство. Нічого важливішого за це тепер для нас немає, бо інакше всі суспільні ідеали втрачають свій сенс.

Це наш обов'язок перед мільйонами жертв деспотизму, це наш обов'язок перед кращими людьми українського та єврейського народів, які закликали до взаємопорозуміння й дружби, це наш обов'язок перед українською землею, на якій нам жити разом, це наш обов'язок перед людством.

ПІСЛЯСЛОВО ДО ПУБЛІКАЦІЇ ВИСТУПУ В БАБИНОМУ ЯРУ 29 ВЕРЕСНЯ 1966 РОКУ

В 20-х числах вересня 1966 року Віктор Платонович Некрасов передав мені через спільних знайомих записку, в якій просив зайти до нього 29-го перед першою годиною дня. Я згодувався, в чому річ. Адже 29 вересня було особливим днем у житті багатьох киян. Одні кияни йшли в цей день з букетами квітів і траурними стрічками на ту країну міста, назва якої стала печальною відомою в усьому світі: Бабин Яр. Деякі інші кияни в той самий час сушили голови над тим, як не допустити великого згромадження перших у цьому місці. Треті кияни за наказом других ревно стежили за першими, а в разі потреби й «вживали заходів» щодо найнеспокійніших з-поміж них.

А 29 вересня 1966 року було не просто черговою річницею початку трагедії в Бабиному Яру, а її 25-літньою річницею. Чверть століття скорботної пам'яті, не те щоб прямо забороненої, але небажаної, немовби зловмисної з погляду влади, що підкреслювалося і державним розмахом робіт по зміні самої топографії Бабиного Яру.

У визначений час я був у помешканні Віктора Платоновича. Застав там і його друзів з Київської кіностудії науково-популярних фільмів. Очолені Гелієм Снегірвовим, вони готувалися щось зафільмувати: очікувалося, що цього дня людей буде більше звичайного і, коли не заборонять, події буде надано хоч якоїсь ритуальності.

Та коли ми приїхали до Бабиного Яру, то були геть вражені побаченням. Всі навколишки горби і пагорки обліпили численні і спершу розрізнені групи людей — їх були тисячі й тисячі. Але ця некерована стихія була немовби одна жива істота. На обличчях людей застигло страждання, а очі людей були нетутешні: вони дивилися в глибіню часу і бачили моторошну картину того, що не стало і ніколи не стане для

них минулим. Тінь давнього жаху і якоїсь людської загубленості витала над Бабиным Яром, і тисячі безмовних у закам'яній збуреності людей були немовби втіленим німим зойком цілого народу.

Люди мовчали. Але це було вимогливо-запитливе мовчання. Люди хотіли слухати, слухати, щось важливе почути. І коли полинула чутка, що «приїхали письменники», до нас кинулися, нас розтягли в різні боки, кожного (до нас приєднався ще й Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, який прийшов з власної ініціативи) обступили тісним натовпом і вимагали: «Скажіть хоч щось!». Доводилося імпровізувати — хоч говорилося про знане й наболіле...

Хтось позаписував наші виступи на магнітофон, і за кілька днів вони з'явилися у самвидаві, який робив тоді перші кроки. І, звичайно, «відповідні інстанції» знову виявили всю свою пильність та «бойовитість», заходившись вживати «виховних» і адміністративних заходів щодо провинних. Першими жертвами причіпок стали працівники кіностудії — знятий ними фільм було конфісковано, а їх покарано різними адміністративними стягненнями. А мій виступ у Бабиному Яру був долучений до того «криміналу», який уже назбирували на мене в КДБ.

Цю рецензію я знайшов в архівній справі «карного злочинця» Івана Світличного (Слідчий відділ КДБ при РМ УРСР — «Уголовное дело № 45 по обвинению Світличного Івана Олексійовича за ст. 62 ч. 1 КК УРСР, 13 січня 1972 — 27 лютого 1977 рр. в 33-х томах, том 24). Правопис заголовку справи мною збережений.

Роман Корогодський

РЕЦЕНЗІЯ НА ВИСТУП ІВАНА ДЗЮБИ В БАБИНОМУ ЯРУ 29 ВЕРЕСНЯ 1966 РОКУ

Текст виступу являє собою 6 сторінок машинопису і починається словами: «Є речі, є трагедії...» і закінчується словами: «... це наш обов'язок перед людством». Крім заклик до дружби українського і єврейського народів, заперечення антисемітизму, фашизму, промова містить, так би мовити, підтекст, що спрямований на те, щоб запламувати нашу радянську дійсність.

На стор. 1, говорячи про трагедію Бабиного Яру, яку нам приніс фашизм, автор багатозначно зауважує: «Однак не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а кінчається знищенням людини, знищенням народів — але не обов'язково тільки таким знищенням, як у Бабиному Яру» (стор. 1). Після цього автор по суті намагається певним чином ототожнити з характеристикою існуючого соціалістичного ладу в

наші країні. З одного боку, він твердить, що освоєння космосу, господарський і технічний розвиток, блискуче і «процвітаюче» суспільство могли б бути створені і Гітлером, якби фашизм переміг.

Отже, треба «судити те чи інше суспільство не за його зовнішніми технічними досягненнями, а за тим, яке місце займає і що значить у ньому людина, як ціняться в ньому людська гідність і людська совість» (стор. 2). А далі починає говорити про те, що серед нас мають місце такі форми людиноненависництва, як антисемітизм, що в часи Сталіна робилась спроба зіграти на взаємних упередженнях між українцями і євреями. а після другої світової війни боротьба з антисемітизмом припинилась, що в національних справах відсутня в нашій країні публичність, що не дійснюється правжне, дійове інтернаціональне виховання.

Цей підтекст надає промові антирадянського спрямування.

20IV-72 р.

Рецензія, звичайно, має автора, але прізвище його з гуманних причин ми не наводимо. — Ред.

Пропонуючи альманаху повість-есе «Мій родовід», Гелій Аронов сподівається, що відбив у ній не лише обставини власної біографії, але й окремі риси родоводу цілого покоління.

Гелій Аронов

МІЙ РОДОВІД

Бажання з'ясувати свій родовід з'явилося у мене від болісного усвідомлення, що ніякого родоводу я не маю. Досягши віку підведення перших підсумків, намагаєшся мимоволі пов'язати себе з минулим. Якщо такий зв'язок знаходиш, простежуєш, він допомагає тобі зміцнитися нехай в ефемерній, але необхідній надії, що не згинеш безвісти, залишишся у пам'яті хоча б своїх прямих, кривих нащадків.

Але, усвідомивши це, я й побачив, що жодних предків у мене немає, тобто я їх не знаю. На рівні діда й баби (теж не дуже мені відомих) рід мій різко обривався. І так різко, що відновити зв'язок часів жодної можливості не було.

Я знав про це й раніше, але після сорока усвідомлення власної безрідності стало дратувати мене. За часом це збіглося з періодом поживання інтересу в суспільстві до всілякого роду мемуарної та документальної літератури. Стало не тільки не соромно, але навіть престижно знати своє походження та й предків мати чимзначніших. З'ясувалося раптом, що дід одного мого близького знайомого — купець першої гільдії, а інший знайомий — навіть дворянського роду. Але й вони не могли похвалитися знанням свого родоводу глибше рівня дід-прадід. По війнах та революціях в країні, що завжди зневажливо ставилася до своїх джерел (про що зітхав ще Пушкін), дошкукуватися своїх коренів було надзвичайно важко. Тим більше — мені, ні з материнського, ні з батьківського боку до жодних привілейованих верств не належному. Чи мав я хоч якісь шанси відшукати якщо не своє джерело, то бодай свій струмочок у бурхливому та каламутному потоці часу?

Між тим підростали діти і виглядало, що й для них родовід аніскільки не подовжиться, а, можливо, виявиться ще й коротшим за мій: вони знають своїх батьків, знають бабусь, але практично нічого не знають про дідусів, які, наче змовившись, загинули на фронті у 1941 році. І що ж вони можуть знати про них, якщо й мені вони відомі дуже мало!?

Ось так я підійшов до потреби записати хоч те, що вдалося відновити, що пам'ятає мама, що по крихтах зібралось від нечисленних ще живих родичів. Я знаю, прийде час, і ці фрагментарні та дуже неповні замітки знадобляться моїм дітям та дітям моїх дітей. Можливо, вони зможуть стати в пригоді й людям стороннім, бо в долях моїх найближчих предків простежуються прикмети епохи, стигми часу.

Своєрідність, хоч і не винятковість надають моєму родоводу два різні джерела, що з'єдналися в мені: єврейське (батьківське) та українське (материне). Почну з першого, бо немає жодної надії доповнити його новими матеріалами, бо його остання війна практично знищила.

Отож мій дід — Ліпе Аронов (про прадіда нічого не знаю, тому не знаю й дідове «по-батькові»). Я бачив його лише один раз у віці 4-5 років і, природно, не пам'ятаю. Не в пам'яті, а в відчутті залишилося щось дуже добре, що посміхалося, змовницьки підморгувало. Здається, ми з ним щось майстрували чи робили потай від бабусі. Ось і всі особисті спомини.

Був він сільським ковалем. Як прийшов до цієї не найпоширенішої серед євреїв професії, як придбав кузню в селі Ладинка, що у 20 кілометрах від Чернігова, — не знаю. Може, дістав у спадок від свого батька? Відповідати на запитання нікому, а отже, є собі просто невелика сільська кузня, що взялася невідомо звідки, та звичайна українська селянська хата, в якій живе сім'я діда: він сам, його дружина Фрума (моя бабуся), сини Хаїм (мій батько) та Абрам, дочки Геня, Дора, Хана.

Тут необхідно зупинитися і сказати, звідки я черпав відомості про сім'ю діда. Головне джерело я втратив у віці восьми років, коли почалася війна. Маю на увазі батька. Його першого ж дня — 22 червня — було мобілізовано (чому з таким поспіхом, поясню згодом), а загинув він приблизно у вересні того самого року. Я був надто малим, а батько надто зайнятим та небагатослівним у сім'ї. А тому про його дитинство, про Ліпе та Фруму Аронових я довідався не від нього, як, до речі, і про нього самого. Головні джерела інформації — мама та бабуся. Але мама знає дуже небагато. По-перше, через ту ж небагатослівність, навіть мовчазність батька, а по-друге, через те, що бабуся Фрума до одруження свого улюбленого сина Хаїма з українькою та ще й неосвіченою і, прямо скажемо, безрідною поставилася різко негативно. І тривалий час (роками!) категорично відмовлялася спілкуватися з нею. Серце її пом'якшало тільки після появи онуків, та й то не одразу. Правильніше, мабуть, сказати, що серце не пом'якшало, а ослабло, бо йому довелося витримати важкі удари: за Хаїмом одружився з неєврейкою й другий син, потім вийшла заміж за українців Геня та Дора. А Хана, хоч і вийшла заміж за єврея, але за такого, що, за словами бабусі, був гірший за всіх гоїв, разом узятих. Його матір Злату бабуся називала тільки Злата-розбійниця і за її сина ніколи б не віддала свою доньку. Але молоді батьківської згоди не спитали.

Ось так і вийшло, що в нашу сім'ю до війни баба з дідом приїжджали тільки двічі (і то не надовго) та один раз до них їздила мама (без дітей). Природно, що вона знала про родовід свого чоловіка дуже мало, а те скупе, що я знаю, вдалося довідатися від баби Фруми вже після війни.

Дідусь Ліпе (односельці називали його по-українському Пилипом) був людиною веселою і дуже доброю. Ці риси приваблювали до нього та

його кузні відвідувачів, перетворюючи її на своєрідний сільський клуб. Мало хто з селян, що проїжджали поруч, перемагав спокусу зупинитися тут, бодай і без діла — побалакати, почути новини, покурити. Якщо не було термінової роботи, дід охоче влаштував перекур, що завжди викликало нарікання бабусі. Ще й 15 років по його смерті вона продовжувала ляяти його, називаючи лежнем та п'яницею. Останнє було почасти справедливим, бо дідусь любив випити чарочку, а особливо потеревенити, пожартувати. Односельці надзвичайно цінували цю його рису і з охотою складали йому компанію. Були в нього й постійні брати по чарці, серед яких найголовніший друг Тарас, який без Пилипа уявити собі застїлля не міг і частенько підбивав і провокував діда на похід до корчми. Бабусі не завжди вдавалося запобігти змові, а особливо восени та взимку, коли роботи в кузні ставало значно менше. Звичайно, в цей час можна б зробити щось і на продаж, — так вважала Фрума, але не Ліпе.

Крім прокльонів на голову лежня та аїд-шикера, бабуся іноді вдавалася і до рішучих дій, наприклад, ховала єдині дідові чоботи. Як Ліпе з дружком Тарасом виходили з цього становища, бабуся розповідала через багато років, хоч і не без прокльонів, але з певним захопленням.

Це був справжній апофеоз інтернаціоналізму на ґрунті дружби і любові (до чарки): Тарас брав босого Ліпе на спину і через все село ніс його в корчму. Встановивши, що дідусь таки зник, бабуся (серце не камінь!) несла непутяшому чоловікові чоботи, проклинаючи його і весь його рід, друга Тараса та корчмаря.

Дідусь завдавав бабусі й безліч інших прикрошів. Найважчою була його байдужість до релігії. Сама вона все життя залишалася дуже релігійною і болісно переживала вкрай нерегулярні (до корчми куди регулярно!) виходи чоловіка в синагогу. Та що там синагога! Йому важко було помолитися навіть удома, в суботу. Який приклад він показував дітям? А їжа? Адже він у будь-який момент міг не тільки порушити кошерність, якої Фрума намагалася дотримуватись, але й їсти тrefне, навіть найстрашніше з нього — свинину. Та ще примовляючи при цьому: «Нема риби крім линини, нема м'яса крім свинини».

А ця любов до всіляких українських виразів, жартів та приповідок? «Ти не єврей!»— кричала йому бабуся з пересердя. «Не євреї теж люди», — блюзнював у відповідь Ліпе.

Не знаю, чи багато в селі Ладинці жило євреїв, але якщо дідусева сім'я була єдиною, тоді тільки героїчними зусиллями бабусі вона трималась ще в якихось єврейських рамках. Але стихія захльостувала, що проявлялося хоча б у тому дивному єврейсько-українському говорі, яким користувалася і сама бабуся. Звідси і легкість, з якою діти переженилися з українцями, не спитавшись батьків, не зваживши на бабусині переконання та принципи.

* Аїд-шикер — єврей-п'яниця (іднш).

Усі ці нещастя, безумовно, випали бабусі та її батькам за очевидний мезальянс: безрідний бідняк Ліпе і вона, Фрума, із збіднілого, але дуже хорошого литовського роду. «Ми — литваки»,— повторювала вона багато років опісля. До того ж бабуся мала не найтипівішу зовнішність: була русокою та синьокою, а дідусь — безпорідно чорний та носатий. До речі, діти поділили батьківські риси майже порівну: Хаїм, Дора, та Хана — чорноволосі та чорноокі, Геня та Абрам — русо-руді, синьокі. Коли бабуся Фрума вперше побачила мого дворічного рудувато-кучерявого сина, вона впала перед ним на коліна і заплакала, промовляючи: «Абрашенька, Абрашенька...» Син дещо розгубився, але дав прабабусі можливість виплакати і тільки після спитав мене пошепки: «Чому бабуся називає мене барашенькою?» Він ще не знав, що є таке ім'я — Абрам, Абраша, і що на фронті загинув рідний брат його дідуся, що носив це ім'я.

Бабуся мала сильний характер, і хоч обставини та час внесли свої корективи до її мрій та планів, дечого вона все ж досягла. Перш за все — дала освіту синам. Це було нелегко, бо жили бідно, навіть дуже бідно. Вочевидь, дідусь справді мав надто добродушну та скептично-філософську вдачу, щоб стати справжнім хазяїном, у повному значенні слова — ковалем власного щастя. Не допомогли навіть бабусині маленькі хитрощі, такі як дрібна торгівля, яку вона влаштувала при кузні: якщо вже тут цілий день товчуться люди, то хоч заробити на цьому пару копійок!..

Але торгівля, мабуть, дійсно залишалася копійчаною і без надій на збільшення, бо допомоги чекати не доводилося, а в самій бабусі рук не вистачало. І все ж таки — сини вчилися, а мій батько навіть блискуче.

Він народився 1904 року в двійні, але його брат-близнюк незабаром помер. Маленький Хаїм і сам ледь-ледь вижив. І, можливо, тому, а можливо, з інших причин чи без таких став улюбленцем бабусі та надією сім'ї. І надію цю спочатку виправдовував: вчився легко та жадібно, випереджаючи не лише однолітків, багато читав. Підріс і став допомагати батькові в кузні, хоч бабуся все боялася, що такий худенький, тоненький (в неї пішов, а не в кремезного Ліпе) синок підірветься там з тими ковадлами.

Бабуся вперто стверджувала, що мій батько вчився у Чернігівській гімназії та закінчив її із золотою медаллю. Але мені здається (судячи з предметів, що їх вона згадувала), що це було реальне училище. Що до золотої медалі, то хоч поступив він туди дуже рано і начебто перескочив кілька класів, навряд чи встиг її отримати до революції, а після — медалей вже не давали.

Але, як би там не було, вчився він справді дуже добре, про що свідчило і його шкільне прізвисько — «Я вже», що дали йому за манеру демонструвати свою готовність відповідати, як тільки вчитель поставить запитання.

Серед улюблених оповідей бабусі існувала повторювана багато разів розповідь про виклик її в гімназію. Директор передав з одним із односельців, щоб батьки Аронова негайно явилися до закладу. Зібралась бабуся. Хіба можна довірити таку справу Ліпе з його несерйозністю та жартами-примовками? А якщо дитя щось накоїло і треба вблагати директора зглянутися та простити? Хіба Ліпе стане це робити, якщо він вважає, що не в освіті щастя?

Сталося так, що жодної попутної підводи в той день не трапилося, і бабуся протупала всі двадцять кілометрів пішки, ламаючи собі голову, що ж міг скоїти син. Вона припускала, що Хаїм міг захвало відповісти «господину учителю» або не підкоритися комусь наказові. Надто вже багато він читав, а в тих книжках чого тільки не напишуть, чому тільки не навчать. Мабуть, сидить в карцері. Але, слава Богу, якщо не відіслали одразу додому, значить, не зовсім ще виключили.

Коли вона, змивши пилюку з чоbit, увійшла в гімназію та пояснила, хто вона, швейцар одразу відіслав її до інспектора, відмовившись відповісти, що сталося. Ні жива ні мертва постукала вона в кабінет інспектора і зовсім розгубилася, коли той встав їй назустріч і почав усаджувати її на стілець. Але добре, що сіла таки, бо просто впала б, якби стояла на ногах, коли інспектор сказав, що викликали її, щоб подякувати за прекрасного сина і висловити переконаність, що хлопець далеко сягне — здібності має неабиякі та жадобу до знань не меншу. Щось було там ще матеріальне — чи то якась грошова премія (малоймовірно), чи то звільнення від оплати за навчання. Бабуся на цьому місці переходила на скоромовку: чи ж варто говорити про дрібниці після головного, сказаного інспектором?

Так, Хаїм певно був надією сім'ї. Він стане лікарем чи адвокатом. Інженером? Теж непогано. Тільки б не підірвав здоров'я — увесь час за книжками, а сам такий худий, тільки ніс стирчить.

Сподіванням збутись не судилося. Задули лютневі, а згодом жовтневі вітри 17-го року, і Хаїм виявився на гребені подій, що мали місце в Чернігові: якісь комітети, мітинги, збори. І книжки облишив.

Відтворити ті дні навіть приблизно не можу. Бабуся, тільки згадавши про них, впадала в таке розпачливе здивування, що вивести її з нього було неможливо. Вона починала розгойдуватися від того давнього горя, замовкала, потім промовляла кілька фраз, для неї значущих та пов'язаних з тим, про що вона мовчала, але для нас — уривчастих, без початку і кінця. Дуже рідко вона розповідала якийсь епізод повніше, але, забувшись, переходила на єврейську, якої я не розумів. Так вона розповіла якось, як Хаїма вели на розстріл.

Був він тоді одним з перших організаторів комсомолу на Чернігівщині (чи якщоїсь ще докомсомольської мелодійної організації більшовиків). Коли він спав і їв, бабуся не знала: в будь-яку хвилину готовий був робити світову революцію в Чернігові та його околицях. З якоїсь потреби

приїхав він того разу в Ладинку, чи не для організації осередка. Батьки ще й не бачили його, коли в село увійшла якась банда. До бабусі прибігли сусіди з криками: «Хаїма ведуть стріляти!»

Як бігла, як наздогнала, зупинила і впала в ноги, обнімаючи та цілуючи брудні чоботи конвоїра, як благала, не підводячись з землі, обіцяла все віддати, заклінала дітьми і батьками, кричала: «Дитя! Дитя він! Хлопчик!» Як вблагала, чим взяла, вона й сама не могла пояснити, починала стогнати та качатися від того давнього болю, зовсім переходячи на єврейську, та не розмовну, а на біблейську плачі.

Не поручуся за хронологічну точність тих подій — не перевіряв їх. Але в емоційній точності не сумніваюся. Подальші етапи життя батька можна б доволі легко перевірити в архівах та фондах, але, щоб не порушувати єдності методу, я цього не робив. Розповідаю тільки те, про що довідався від мами і бабусі, і так, як довідався.

У 1919 році батько поїхав до Києва, але не для навчання в політехнічному інституті, як сподівалися батьки. Він мав свої плани, винятково революційні. Почавши їх реалізацію молотобойцем на заводі «Більшовик», він з головою поринув у комсомольську та партійну роботу. Він був з полум'яних ораторів, що особливо цінувалося в ті часи, коли папірець в руках промовця уявлявся немислимим. Вже пізніше (кінець 20-х) мама якось слухала виступ батька на зборах — їй, дуже простій, природній і навіть наївній людині, афектація оратора видалася надмірною. До того ж він трохи гаркавив, і вона хвилювалася, щоб аудиторія не обурилася цим.

Маю ще одне-два свідчення про ораторські виступи батька. Належать вони людям аж ніяк не зацікавленим, навіть випадковим. Звичайно, коли дізнавалися про моє прізвище, питали, яке маю відношення до того Аронова зо 20-х — 30-х років. А з'ясувавши, що це мій батько, вони в першу чергу відзначали: «Ото був оратор!» І, мабуть, справді був, якщо люди запам'ятали це практично на все життя, бо згадували про це через 40-50 років після його виступів.

На заводі «Більшовик» батько спочатку керував комсомольською організацією, потім став членом партбюро, а згодом і секретарем парторганізації. Тут йому вручали різні відзнаки, дві з яких я бачив на власні очі: масивний золотий годинник з кількома кришками (на одній з них вигравірувано: «Герою першої п'ятирічки» і т.ін.) та нагрудний знак, теж якось пов'язаний з героїчною працею. Годинника ми проіли під час війни, тоді ж згинув і знак.

Завод «Більшовик» — один з найбільших у Києві, людей там багато, і парторганізація мала права райкому. Але це ще не вершина політичної кар'єри батька. Наступною і вже останньою сходинкою стала посада секретаря Київського міськкому партії. Це початок тридцятих років. Сестра вже народилася, і я — «на підході».

Високе становище супроводжував ряд пільг, таких як користування закритим розподільником, чого мама дуже соромилася, особливо під час

голоду. Але годувати дітей треба. Тим більше, що й жили ми не серед голодних: батькові надали квартиру в будинку, що призначався для наукових працівників ВУАН.

І ось на цьому злеті кар'єра батька зламалася. Виникла справа про приховання ним свого соціального походження. Адже він писав, що родом з пролетарів, але приватну кузню діда можна було трактувати й інакше. Ті, хто починав справу (зовсім не знаю, як вона виникла), свого досягли: батька звільнили з усіх посад, можливо, з якимось стягненням — не знаю — і відіслали на навчання до Москви. На щастя, йшла лише перша половина 30-х років.

У Москві він учився в якомусь «політичному» інституті (червоної професури, чи що?), але недовго. Потім — в Авіаційному, і знов — лише кілька місяців. Мабуть, його відкликали до Києва. Але навіщо? Йому не тільки не запропонували, але навіть якимось чином заборонили займати будь-які керівні посади, і він змушений працювати слюсарем у бригаді ремонтників міської електромережі. Вони їздили містом у спеціальній машині з вишкою. Можна лише здогадуватися, як почував себе ще недавно елітарний партфункціонер.

Через якийсь час, як людина з незакінченою вищою технічною освітою (вчився заочно в політехнічному інституті), батько став працювати інженером, начальником механічного цеху на 1-й Київській взуттєвій фабриці. Тут таки ж, не в свою зміну, підробляв слюсарем, бо мав якийсь високий розряд.

Сюди, в цех, він якось привів мене. Не пам'ятаю майже нічого, тільки відчуваю гострий запах заліза та машинного масла, чую гуркіт верстатів та кручу на пальці маленький, зовсім як іграшковий, шарикопідшипник...

Батько чомусь планував, щоб я після четвертого класу обов'язково пішов учитися до ремісничого училища. Схоже, хотів огородити мене від усякого «висування», навіть від вищої освіти.

Таке рішення він, вочевидь, прийняв після ще одної відрижки своєї політичної кар'єри: в 1937 році його виключили з партії. Що йому інкримінували, мама абсолютно не знала. Батько мовчав. Але що означало виключення в тому році, говорити зайве, тим більше в нашому будинку «наукових працівників», який «перебрали» весь. Навіть ми, діти, знали, кого ще забрали сьогодні вночі, бо мама плакала, а потім бігала проводити виселені сім'ї.

Батько мовчав. Він сказав тільки, що не може ходити вулицями і спостерігати, як від нього відсажуються знайомі і колишні друзі. Але відсахнулися не всі. Знайшлася людина, що врятувала батька. Ні мама, ні я не знаємо його імені. Він був лікарем і поклав батька (мама твердить: здорового!) в інфекційну лікарню, нібито з черевним тифом. Чим ризикувала людина, що приховувала відвертого ворога народу, пояснювати не треба.

Батько пролежав у лікарні два місяці, а коли вийшов, його черга пройшла. Таке тоді траплялося. У всякім разі, його поновили в партії,

повернули на ту ж роботу, схоже, не затаврували навіть стягненням, просто реабілітували. На щастя, не посмертно.

Останній раз політична кар'єра відгукнулася батькові 22 червня 1941 року. Я вже згадував, що його мобілізували в перший день, точніше — в перші години війни: за ним прибіг посильний з військомату.

Яку військову цінність мав батько, залишалось для мене загадкою, поки через багато років після війни не зустрів людину, що пролила трохи світла на ці події. Виявилось, що батька зарахували до так званого Комуністичного полку України, вкомплектованого начебто з самих комуністів. В ньому він став політруком. Згадали йому полум'яні промови. До речі, батькова фабрика була військовим підприємством, а тому він мав броню. Мама нагадала йому про це, але він тільки рукою махнув.

Комуністичний полк буквально через два дні кинули на Західний фронт, а тижнів через два повернули до Києва на переформування, бо частина вимагала значного поповнення. Батько зайшов додому: дуже худий, стрижений наголо, довгоносий і, не дивлячись на військову форму і пістолет, зовсім не бравий і не войовничий. Це відчував навіть я, хлопчисько. З нами, дітьми, він майже не розмовляв, тільки клав руку на голову і так тримав. А мамі сказав, що зрозумів, яка це війна, і наказує виїхати з Києва, якщо не зможемо виїхати — виходити, не зможемо вийти — виповзати. І додав, щоб його не чекала. Можливо, й жорстоко це було, але він так сказав. І ще додав, що якщо попаде в полон — застрелиться.

Мабуть, полоном дуже пахло. Це я зрозумів зі слів того мого співбесідника, батькового однополчанина. Він стверджував, що німці знали про існування Комуністичного полку і були впевнені у не вельми грізній його військовій силі. Вони хотіли захопити «комісарів» у полон і розправитися з ними демонстративно і показово. Це їм, мабуть, і вдалося, бо полк таки потрапив у мертве оточення десь в районі Золотоноші. З цього району, до речі, прийшла остання звісточка від батька. В Києві нас вона вже не застала.

Мій співбесідник врятувався простим чином: заздалегідь роздобув якусь цивільну одяжину, скинув свою амуніцію, закопав документи та й чкурнув у «глибинку». Для батька — політрука і єврея — навіть такий варіант видавався неможливим.

Під Золотоношею було велике оточення і в полоні опинилося багато народу. Треба думати, багато хто з Комуністичного полку не уникнув цього. Німці влаштували невдовзі кілька показових розстрілів комісарів та євреїв. Хочеться вірити, що батькові вдалося вчинити те, про що він говорив матері, й серед розстріляних його не було.

Відносно недавно, через багато років по війні, мама призналася, що десь у 43-му році побачила в газеті знімок з підписом «Замучений політрук». На газетному фото, як завжди, не дуже чіткому, лежала людина зі скрученими дротом руками, стрижена наголо голова повернута набік... Мамі здалося, що вона пізнала чоловіка.

Це все, що знаю про батька.

Можу додати ще кілька слів про батьків рід і перш за все — про діда і бабу. Десь наприкінці двадцятих — на початку тридцятих років вони переїхали до Чернігова. Кузня, вочевидь, стала колгоспною, але дідові ставати колгоспником було вже запізно. Мама їздила до них у гості саме в цей міський період.

Жили вони в маленькому будиночку на кошти, що прислали діти. Бабуся продовжувала гризти та клясти дідуса за минулі та уявні теперішні гріхи. Мама поспівчувала йому, дивуючись, як він міг все життя прожити з такою дружиною. Старий Ліпе усміхнувся своєю дуже доброю посмішкою та розвів руками: що тут, мовляв, вдієш.

Перед війною діда паралізувало. Ніхто з дітей з ними не жив, і бабуся доглядала його сама. Як вона наважилася з початком війни евакуюватися, не знаю. Вона ніколи не відповідала на це запитання. Ніби-то щось їй написав Хаїм, але він міг тільки порадити дістатися Києва, щоб виїхати з нами. Наказувати він не міг.

До Києва бабуся не поїхала. Вона буквально взяла паралізованого чоловіка на плечі і рушила в дорогу. Як вже вона добиралася, Бог відає, але довезла його до Уралу. Чим жили там, вона теж ніколи не розповідала. Дідусь помер 1943 року. В кінці сорокових бабуся приїхала до Києва.

Тоді остаточно й стало очевидним, що сім'я Аронових більше не існує. Хаїм та Абрам загинули на фронті, Геня — у Бабиному Яру. Вона сама туди не пішла — українець чоловік, українські діти, та й не дуже схожа — русокоса, синьоока. Видали сусіди. Добрі довоєнні сусіди. Не зі злості, ні, а для годиться. Німці виявилися милосерднішими: розстріляли тільки Геню, а дітей залишили.

Тітка Дора теж не змогла виїхати з Києва і в Бабин Яр теж не пішла. Але кільце довкола неї весь час стискалося і схопити могли в будь-яку мить. На той час почали вербувати до Німеччини, тітка завербувалася і практично всю війну пробула там. Працювала в якійсь дрібній майстерні. Хазяїн, мабуть, здогадувався, хто вона, але не видав.

Після звільнення Дора повернулася до Києва, але тут її не ждали. У прописці та працевлаштуванні їй відмовили. Дуже довго в усіх інстанціях вона доводила, що не знала, де партизани, і могла піти тільки в Бабин Яр. Вона померла раптово на початку п'ятдесятих років у віці сорока з чимсь років.

Повернулася з евакуації та жила у Білій Церкві тьотя Хана. Але бабуся так і не змирилася з її чоловіком — сином Златки-розбійниці. Тут її не пом'якшили навіть онуки. Вона доживала свій вік з онукою, дочкою Гені, ходила, поки могла, в синагогу, оплакувала загиблих дітей. Незадовго перед смертю вона цілком поринула в минуле: лаялася з дідом, когось проклинала, когось оплакувала... Померла бабуся Фрума в 1962 році.

Мамин рід мені так само мало відомий, як і батьківський. Це дуже бідна селянська родина з розташованого у 25 кілометрах від Києва села Мархилівка не залишила надто помітного сліду навіть у пам'яті моїх ще живих родичів. І все ж я знаю, що було у мене з українського боку два прадіди — Вакула Коваленко та Яків Сивенко. Обоє у минулому ще кріпаки, потім довго служили в армії, повернулися, одружилися, наплодили дітей. У Вакули їх було п'ятеро (не рахуючи померлих): Логвин, Грицько (мій дід), Ольга, Векла, Одарка. У прадіда Якова живими залишилися п'ять дочок і три сини: Ольга, Варка, Оксана, Ганка, Василина, Іван, Дмитро, Трохим. Найкрасивіша з дочок — Варка. Варвара і була мосю бабусею.

Дід Яків працював на вітряному млині у Боярці, і життя його цілковито залежало від вітру: є вітер і вітряк крутиться — дід працює день і ніч, тижнями не повертаючись додому, а як нема вітру — можна виконувати й домашню роботу. Він все вмів, без діла не сидів ніколи, у вільний час вирізував з дерева усяке домашнє начиння. І суворо дотримувався церковних приписів та постів, хоч залишався людиною зовсім не суворою і лагідною.

У відсутності прадіда господарством та дітьми займалася моя прабабка Овдя. Чомусь про неї майже нічого не відомо, крім того, що померла вона у 1921 році від «голодного тифу».

Нічого фактично не знаю я і про прадіда Вакулу, крім того, що пустив на світ не дуже путнього сина Грицька. Землі було обмаль, коняки не мали. Грицько ж, не дивлячись на бідність, а можливо, саме тому, був гонористим і задиркуватим. Де набрався тої фанаберії, невідомо, але в селі він зачіпав усіх. Носив картуза з лакованим козирком, з-під якого стирчав чуб. Носив чоботи, тобто одягався майже по-міському. Щоправда, і жив він у селі лише наполовину, бо працював не на землі, а візником у Києві (з хазяйським конем).

На святах він козакував на все село: зачіпав хлопців та чоловіків, виявляв постійну готовність зчинити бійку і, звичайно, випити. Вражало його презирство до села, бажання одірватися від нього, пошукати своєї долі десь на стороні. За хвалькуватість, глузування та бійки статечні односельці не любили його.

А в цей час в селі підросла Варка Сивенко. Вона не могла не звернути уваги на скандального Грицька, а можливо, він перед нею особливо старався. Чи подобався він їй, невідомо. Фатальну роль у долі наївної сільської дівчини зіграло ворожіння на судженого. В ніч перед Різдвом вона лягла спати в одному чоботі, щоб побачити уві сні, хто прийде його знімати. Явився Грицько Коваленко. Решта, як кажуть, була справою техніки: він посватався, Варка сказала — «так» (адже суджений!), хоча всі одноставно відмовляли та попереджували про майбутні біди. І наче у воду гляділи.

Після весілля Грицько аніскільки не вгомонився, продовжував парубкувати, хоч дружина вже ходила вагітна. Ситуація не змінилася і після народження майже одне за одним дочки Мотрі та сина Степана. Відчайдушний хвалько та базіка, Грицько казав приблизно так: «Що, нема коня? А захочу — й буде. І скільки захочу, стільки й буде. А у вас ваші коні переведуться, так що й циган не візьме. І взагалі ми вам тельбухи випускаємо! Теж мені, хазяї!»

Такі розмови дуже дратували односельців, а в декого ще боліли синці, отримані у бійках від Грицька. Особливо скаженіли брати Шкапи — Михайло та Наум, найближчі сусіди. Їх злостили і Грицькова хвалькуватість, і його приїзди на неділю в село. Він з'являвся таким собі паном, привозив міський білий калач, ламав його шматками та роздавав дітям, що збігалися, в тому числі й сусідським, шкаповим: мовляв, знай наших. Діти, хоча й із заможніших сімей, білих калачів не бачили та юрбою бігали за дядьком Грицьком, нехтуючи найсуворішими заборонами та лайками батьків. А дід наче навмисно протиставляв себе селу, провокуючи конфлікт. І він не забарився.

В одного з багатих односельців за непевних обставин пропав кінь — чи то вкрали, чи сам потай продав. Не зволікаючи, хазяїн зібрав ватагу співчуваючих і одразу кинувся на город до Грицька Коваленка. Там на найпримітнішому місці вони одразу знайшли вуздечку «вкраденого» коня.

Грицько в той час, ні сном ні духом нічого не знаючи, мирно сидів удома. Його витягли з хати і потягли до хлівця. Він спочатку опирався, але швидко зрозумів, що це даремно: що таке сільський самосуд, він знав добре.

Але продовжував категорично заперечувати свою причетність до пропажі коня. У звинувачів не дуже сходилися кінці з кінцями, але було вирішено остаточно: Грицька провчити. Його почали бити, входячи в азарт та смак. Варка, що вискочила з хати і побачила, як обертається справа, кинулася в натовп, упала на чоловіка, що лежав на землі, і з криком: «Не винуватий він! Бийте мене, а його не бийте!» намагалася прикрити його. І її теж били, а вона ж була вагітна своєю матір'ю.

Діда не вбили. Чи врятувала його бабуся? Навряд, щоб жінка могла зупинити самосуд. Швидше, односельці й не ставили перед собою такої мети. Вони прекрасно знали, що Грицько коня не крав, і вважали за необхідне лише «провчити» його. Йому так і кричали: «Підкорись!» — «Не підкорюсь!» — відповідав непокірливий Грицько, додаючи належні у таких випадках слова з багатющого словника київських візників. — «Постав громаді відро горілки!» — вимагали селяни як відкупне. — «Ось вам, а не горілка, — промовистим жестом відповідав нескорений Грицько, — я перед громадою нічим не завинив».

Ось тутечки він і помилявся, бо гріх гордині був не ліпшим за крадіжку. До речі, двох односельців, справді причетних до пропажі коня, згодом знайшли, але це ніяк не вплинуло на ставлення до Грицька.

Так з побитою, але несхиленою головою вийшов мій майбутній дід з першого акту цього сільського спектаклю. Голова могла б виявитися й пробитою, коли б вагітна Варка не прийняла значну частину ударів на себе.

І Варка, і Грицько, знаючи своїх односельців, вважали, що відбулися малою кров'ю. Але недооцінили вони земляків. Крові, яка могла б налякати, змусити ховатися за кругову поруку, дійсно було малувато. Образи сільчан залишилися невідшкодованими, а вина Грицька — непростеною. Наслідком стала ухвала громади: Грицька Коваленка з села вигнати.

Я не знаю юридичного аспекту цього факту, але, вочевидь, сільській схід міг прийняти таку ухвалу. В усякому разі, дід не піддавав її сумнівам, а принижуватися до благань про прощення не схотів. Характерно, що на сході (чи це була якась виїзна сесія суду?) сам суддя чи урядник заступався за Грицька, посилаючись на його непричетність до крадіжки та молодість. Але селяни залишилися непохитними. Вони твердили, що він бунтар, пригадали йому всі погрози й образи та наполягли на вигнанні з села.

Гадаю, він легко міг би перебратися до Києва чи Боярки, де жило немало родичів та знайомих. Але Грицько вирішив змінити своє життя докорінно і пуститися на пошуки щастя аж у далекий і таємничий Сибір. Він, вихваляючись, говорив про це і раніше, мріючи про міфічні сибірські варіанти швидкого збагачення. Тепер це видавалося ще привабливішим, бо, збагатившись, він міг втерти носа своїм землякам і в такий спосіб помститися їм.

Незабаром він виїхав із села і через якийсь час сповістив з Оренбурзької губернії, що влаштувався і викликає сім'ю. Грошей на дорогу, природно, не вислав. Довелося Варці йти годівницею, віддавши дітей, серед них і новонароджену Одарку (мою матір), у сім'ю свого батька. Там була корова, і Варка сподівалася, що трошки молочка перепаде й Одарці. Але стояло літо, в Боярку наїхало повно дачників, і все до краплі молоко йшло на продаж. Дитині ж давали так звану куклу — набитий жованим хлібом чи картоплею вузличок замість соски. Природно, що за такого годування моя майбутня мати від слабості не могла до трьох років ходити.

Від'їзд у невідомий Сибір відбувся взимку 1907 року. Мою матір баба тримала за пазухою. Старші сестра і брат заздрили їй, бо, вдягнені у що попало, вони дуже мерзли.

Як досягли Оренбуржя і яких власне місць, невідомо. Судячи з деяких опосередкованих свідчень, це була південно-східна частина краю, місця розлогі, вільні, незаймані. Землі тут можна було отримати вдосталь і, вклавши в неї працю й душу, досягти міцної самостійності. Але Грицько не збирався сидати на землю. Це не входило до жодного варіанту швидкого збагачення.

На початок він жив випадковими підробітками, очікуючи, мабуть, якогось несподіваного повороту життя, пізніше влаштувався в лимарську майстерню. Лимарем він був добрим, і міг би непогано заробляти, але поривистість підвела його й тут. Якось хазяїн незаслужено облаяв його. Гриць, звичайно, не змовчав. Він майстерно володів мистецтвом матюкання і продемонстрував хазяїну своє вміння сповна. Більше того, покинув майстерню. Хазяїн через кілька днів навіть прийшов умовляти його повернутися, але Грицько знов наговорив йому всякого і заявив, що знайде собі й краще місце.

Хазяїн, ображений у своїх найкращих почуттях, пригрозив зробити так, щоб Григорія Коваленка ніде не брали на роботу. Вочевидь, в тих краях здійснити таку погрозу було легко.

Дружина, між іншим, знову чекала дитину, коли Грицько спорядився у дорогу. Він вирішив спробувати найвірніший та безпосередній шлях до збагачення — пошуки золота. Пообіцяв швидко повернутися і не з порожніми руками. Але ні дружина, ні діти ніколи більше його не бачили. Молодша донька Марія народилася вже без нього.

Варка терпляче чекала. Вона була з тих жінок, що здатні прождати все життя. Але незабаром стали доходити чутки про загибель Григорія Коваленка. Дружина плакала, але чекала. Повірити довелося, коли з'явилися самовидці, які засвідчили, що Грицька привалило в якомусь кар'єрі, що й став йому могилою.

Чекаючи повернення чоловіка і не маючи жодних засобів до існування, Варка влаштувалася на нічні роботи на недалекій рудні. Діти залишалися самі. Якось уночі тріснула лампадка при іконі, загорівся рушник, а від нього стіл..

Діти прокинулися від диму, підняли крик. Степан, не звертаючи уваги на наказ старшої сестри Моті винести Одарку, першим вискочив з хати. Сама Мотря схопила однорічну Марію і винесла її на двір. Моя майбутня мати залишилася одна в палаючій хаті. Їй виповнилося три роки, але через кваліть вона ще не ходила, а лише повзала по підлозі й кричала: «Мотічко, голубочко, не кидай мене!» Семирічна Мотря повернулася в палаючу хату і винесла її.

Степан тим часом розбудив сусідів і вони залили вогонь, хоча усі речі встигли згоріти. Варка, побачивши дим, кинулася додому, не сподіваючись вже застати дітей живими. Скільки було сліз і радісних і гірких...

Залишати дітей самих Варка більше не наважувалася. Вона вирішила повертатися додому, в Україну, хоча й розуміла, що чекає її в дорозі та й на батьківщині. На руках було четверо: семирічна Мотря, п'ятирічний Степан, трирічна Одарка і однорічна Марія. Попросила когось написати листа до батька (була неписьменна) і через якийсь час прийшла відповідь від Якова Сивенка: «Вертайся дочко». До листа було додано якісь гроші, але безумовно недостатні.

Їхали, буквально жebraючи, і справжніми старцями повернулися в рідне село. Якраз на храм — Михайла. Рідня тільки руками сплеснула, побачивши голодних, закутаних у діряві рядна дітей та ледь живу Варку. Поплакали дружно, нагодували зі святкового столу, але допомогти ґрунтовно ніхто не міг. А ті, що могли (наприклад, брат чоловіка Логвин, що працював на залізниці й був одружений з багатою) робити цього не збиралися.

Через якійсь час сімейство влаштувалося так: старша Мотря пішла працювати — нянчити дітей у далеких та багатих родичів за харч та житло, Степана віддали учнем до шевця, по суті, теж служкою, бо вчити його ремеслу ще було зарано; мою майбутню матір Одарку влаштували в Боярський притулок; найменша — Марія залишилася при матері, яка теж пішла у найми.

Така направленість моїх родичів зберіглася на довгі роки, а для бабусі Варки — до самої смерті: найми, найми, найми. Деякі зміни чекали тільки Степана та найменшу Марію. Вона, ще тримаючись за материну спідницю, мала дрібку підрости, щоб вступити на протоптану старшими стежку: нянчити чужих дітей вона почала з неповних шести років. А Степан, що роками служив наймитом у свого вчителя-хазяїна, все ж вивчився шевському ремеслу і став непоганим майстром, цілком спроможним працювати самостійно.

Про те, як моя мати опинилася в притулку, про її життя там я розповідати не буду, бо маю розповідь про це, записану нею самою. Подаю цей текст — практично без будь-яких змін та виправлень.

РОЗПОВІДЬ МОЄЇ МАТЕРІ ПРО ДИТЯЧИЙ БУДИНОК

До чотирьох років я майже нічого не пам'ятаю, але з того дня, як мене віддали до дитячого будинку чи, як тоді називали, притулку, — пам'ятаю день за днем. Нас у матері було четверо: три сестри і один брат. Батько загинув, коли мені виповнилося три роки. І ось перед моєю матір'ю постало питання: що робити, як далі жити?

Якраз того року, як помер мій батько, в Боярці відкрився сирітський притулок. І знов перед матір'ю постало питання: кого з дітей віддати туди! Сестрі Моті було 9 років, вона наша старша і, звичайно, помічниця вже; братові — 7 років, його жалько — він же хлопець єдиний. Мати вирішила віддати мене та молодшу сестру Марію, але їй тільки два роки, а там приймають з трьох. Отже, моя доля вирішена: я якраз підійшла за віком.

Настав день мого впровадження в притулок. Я, звичайно, нічого не знала і стояла зовсім спокійно. Пам'ятаю, як мати пересадила мене через перелаз нашого двору, і ми пішли дорогою. Йти було досить далеко. Мати, вочевидь, хвилювалася, їй було шкода розлучатися зі мною, і вона гладила мене по голові й цілувала, до чого я не була привчена і навіть трошки лякалася. Адже матері ніколи було нас голубити та цілувати, головною нашою нянькою була старша сестра Мотя.

Перед самим притулком мати відтігнула у себе з сорочки булавку і зашпилила в моє блаженке платтячко. Я хотіла відтігнути булавку і погратися нею, але мати сказала: «Нехай буде, щоб тебе не наврочили». Вона вважала мене дуже красивою.

Ось ми відчинили хвіртку притулку. Там нікого не було. Подвір'я невелике, чисто підметене. Доріжка вела до ганку, біля хвіртки — кущі бузку та шипшини, за будинком — великий клен і дві берези.

Ми піднялися на ганок. Мати відчинила двері, і я вільно, без страху переступила поріг і увійшла до кімнати, але, коли побачила там багато дітей, злякалася і схопилася за материну спідницю. Всі діти сиділи за столом і з небаченого посуду щось їли. «Що це таке?» — спитала я, вказуючи на посуд. «Тарілки», — відповіли мені. «А що вони їдять?» — «Галушки.» — «І я хочу!»

Мені тут-таки дали тарілку галушок, і я з апетитом взялася їсти. Моїй матері, поки я їла, показали знаками, щоб вона швидше йшла. Мати пішла, я навіть не помітила, видно, була дуже голодна. Я завжди хотіла їсти.

Закінчивши їсти, я озирнулася: матері ніде немає. Я підняла крик, до мене підійшла няня, зняла з мене мій вбогий одяг і наділа на мене красиве рожеве плаття, та ще й в золоту смужку. Я замовкла, розглядаючи його, але, надивившись, згадала знову про матір і підняла крик: «Мамо! Мамо!»

Мені тицьнули в руки картонного блазня, дві дівчинки взяли мене за руки і повели в той садочок, який я бачила, коли ми сюди зайшли. Тут я знову підняла крик, але у блазня злетіла шапочка, я стала її шукати і замовкла.

Виявилось, що я прийшла до вечері, тому незабаром нас покладали спати. Вранці я прокинулася, бачу: білі стіни, на вікнах — білі запони, чорні залізні ліжечка. Мені все сподобалося, але я боялася, що це все мені лише здається. Я заплющила очі, відкрила — ні, все залишилось так само. Про матір я навіть не згадала. Але мати моя, поки я їла галушки, пішла не зовсім. Вона стояла за хвірткою і чула мої крики. Серце її розривалося, і вона при кожному новому зойку хотіла увійти і забрати мене. Але я знову замовкала, і мати вирішила прийти через три дні та й забрати мене. Вона дуже плакала і сумувала за мною і справді прийшла через три дні, але забрати мене не змогла. Коли мені сказали: «Одарка, за тобою прийшла мати», я замість зрадіти злякалася, що вона мене дійсно забере, кинулася під ліжко, проповзла під усіма ліжками і забилася в куток. Витягти мене звідти не змогли ніякими вмовляннями. Мати пішла в сльозах, що дочка забула її за три дні. Я, мабуть, порівняла життя домашнє та в притулку і побачила, що воно було набагато краще, ніж у нас вдома, особливо після смерті батька. Прожила я в притулку десять років і гіршого покарання не було, як сказати: «Відамо додому!»

Кожен ранок ми вставали і самі одягалися, потім умивалися всі з одної миски, в одній воді, витиралися одним рушником, ставали в ряд

за зростом і завідувачка Клавдія Іванівна (ми називали її «мамою») читала «Отче наш», а ми всі вголос повторювали за нею. Після цього сідали до сніданку: суп гречаний чи пшоняний, заправлений салом у звичайні дні та олією у пісні.

Після сніданку ми знову читали молитву, а вже не «Отче наш», а «Благодарю тебе, Творець, яко наситив еси нас земних твоїх благ, не позбави нас і небесного Твого царства». Потім ми йшли в наш маленький садок і займалися до обіду, чим бажали. Перед обідом знову «Отче наш», а після — «Благодарю тебе, Творець...».

Перед вечерею молитва читалася довга, що складалася з багатьох молитов. Виходило ціле богослужіння.

Коли підросли, то вже самі читали молитву по черзі, і всі любили, коли черга доходила до Івана Чорного. Він дуже виразно та з почуттям читав молитви, за що його прозвали «Батюшкою». Мабуть, так воно й було б, якби не революція. Коли прийшли в Боярку більшовики, наш чотирнадцятирічний «Батюшка» втік до них, і ми його більше не бачили.

Взагалі ж називали його Іваном Чорним тому, що в нас було чотири Івани: Чорний, Білий, Рудий та Німий (він говорив, але дуже погано). Привели якось нового хлопчика. Він дуже плакав за бабусею, що привела його. Ми жаліли його та заспокоювали, як могли: «Новачок, не плач! Ну, Новик, перестань плакати!» Так він і залишився під ім'ям «Новик», поки не пішов до школи. Тоді ми із здивуванням дізналися, що немає такого імені — Новик, і що звать його Олексій. Але ми називали його по-колишньому.

Нас виховували в релігійному дусі і зовсім малих водили до церкви щосуботи та щонеділі. Важко було вистояти дві години богослужіння та ще й не забувати чим частіше хреститися. Наша «Мама» за цим суворо стежила, і якщо хтось недостатньо завзято хрестився, то вдома, як покарання, мав бити землі поклони чолом у підлогу.

Взагалі ж ми нашу Мамочку любили, і навіть до вечірньої молитви не знаю, хто перший з нас додав такі слова: «Господи, дай здоров'я нашій Мамочці». Але ми боялися, що Бог не буде знати, якій мамочці ми просимо здоров'я, адже у багатьох з нас матері були, тільки батьків не було, а тому ми додавали: «Мамочці Клавдії Іванівні».

Три роки ми прожили у нашому маленькому притулку, а в 1914 році, коли мені виповнилося сім років, нас переселили в новий, спеціально збудований під притулок будинок. Це був великий дім, який внутрішня церква ділила на дві половини: в одній ми жили, а в другій знаходилося залічне училище, куди почали ходити і наші старші діти. Будинок нам подобався, але церква не дуже. Коли ми жили в старому притулку, то до церкви ходили в село і в погану погоду можна було не ходити. А тут церква своя, домашня, на вулицю виходити не треба і не піти не можливо.

Будинок стояв на узліссі, без огорожі. Повз нього проходила дорога, якою селяни йшли на базар та з базару. Наша їдальня влітку містилася

просто на дворі і приблудні собаки зупинялися, відчувши запах нашого супу. Я дуже любила собак та кішок, мріяла, що коли виросту, збудую будинок для кішок, собак та жабраків. Тому, побачивши приблудну собаку, я запрошувала її: «Цюця, цюця! На, на!» і ставила на землю свій сніданок чи обід. Пес із задоволенням їв, помахуючи мені із вдячності хвостом, а я із задоволенням дивилася, як він їсть.

За свою любов я поплатилася. Коли мені було 8 років, мене покусав скажений пес. Якось після обіду я йшла біля нашого дому і побачила собаку. Дати йому не було чого і я вирішила його погладити, але тільки я торкнулася собачої голови, як він мовчки став кусати мене за руки. Я підняла такий вереск, що діти почали вискакувати через вікна. Наш двірник знаходився неподалік і з мітлою в руках кинувся на собаку. Мені перев'язали руки і одразу відправили до Києва, в Бактеріологічний інститут. Там я мала пробути місяць і прийняти 45 уколів: 15 днів по два уколи на день і 15 днів — по одному.

Я, восьмирічна дівчинка, опинилася покинутою напризволяще: могла на уколи ходити, могла зі страху не ходити, нікому до мене не було діла. Але я знала і бачила там скажених людей і страшенно боялася теж сказитися. Тому з раннього ранку я приходила на уколи. Там була велика кімната, набита вщерть різного віку людьми, переважно селянами. Я стояла і чекала, коли мене викличуть. Якщо викликали Коваленко, я одразу бігла до дверей, але медична сестра відсторонювала мене, кажучи: «Це, дівчинко, не тебе». Виявляється, Коваленків дуже багато, це вскрай розповсюджене прізвище.

Кімната поступово порожніла, а мене все не брали на укол. Ось тоді вже я піднімала плач. Після цього мене, нарешті, брали до кабінету і робили укол. Але траплялося, що мене брали мало не першою, якщо треба було показати дітям якоїсь пані, що укол неболючий. Адже я ніколи не плакала, коли мене кололи.

Тоді щеплення від сказу робили тільки в Бактеріологічному інституті, а тому в палатах лежали і багаті люди з дітьми, яких покусав свій домашній песик. Такі люди платили за обід, і їм в палату приносили дуже хорошу їжу. А приїжджі селяни, і я разом з ними, мали ходити обідати у напівпідвальне приміщення, де стояли нічим не покриті нефарбовані столи, а на них — декілька мисок пшоняної каші з салом. Довкола мисок лежали ложки. І ось той натовп людей, що битком набивав кімнату під час уколів, тепер заповнював усі столи. Я кілька днів ходила в їдальню, але безуспішно. Лише один раз якийсь селянин дав мені ложку і сказав: «Сідай, дочко, їж». Смачною чи видалася мені каша, але людей довкола миски скупчилося багато, то й миска дуже швидко спорожніла, а я не відчула ситості.

Ще кілька разів я ходила в їдальню, але так само безуспішно. Тоді я перестала ходити взагалі. Ніхто не цікавився, обідаю я чи ні. Так я і прожила місяць без обіду. Добре хоч, що на сніданки та вечері приносили

по шматку хліба, а в чайниках слабо заварений і ледь солодкий чай. Це врятувало мене від голоду.

Зате як мене широко зустріли наші діти. Вони, виявляється, хвилювалися, чи діятиме в мене рука, чи я залишуся калікою. Одна рука в мене була дуже покусана, друга — менше. Діти підготували мені подарунок — велику ляльку, пошиту з ганчірок. Мені вона дуже сподобалася, я була зворушена такою зустріччю.

Коли ми ще жили в старому приміщенні, поруч з нами стояла садиба колишнього поміщика дідуся Дорогоневського, як ми його називали. Він любив нас, дітей з притулку, дарував нам по 100 аршинів фланелі на плаття щороку. А одного разу подарував усім дівчатам по п'ять разків справжнього коралового намиста. І був дуже здивований, що ми не носимо його, і спитав, де воно. Ми зніяковіло відповіли, що з'їли його. Не знаю, хто перший скуштував його на смак. Воно нам сподобалося, і ми з'їли весь свій подарунок.

Дарував нам дідусь Дорогоневський також іграшкові годинники на руку, а всім дівчаткам часто приносив насіння та цукерки у великих красивих ситцевих хустинках. Ходив він завжди з палицею особливої роботи. Вона була в середині порожня, і він насипав туди льодяників і закручував кришкою у формі голівки. Коли ми дізналися, що у нього чарівна палиця, то зустрічали його і просили дати її понести. За це ті, хто ніс палицю першими, першими ж отримували цукерки.

Наша Мамочка виховувала нас за тодішньою метою, за якою взимку були різки, а влітку кропива. Пам'ятаю, і мені довелося скуштувати їх. Різки я, звичайно, отримала по заслугі, бо взяла подушку з красивою блакитною насипкою, занесла в ліс і там хотіла висипати пір'я, а з насипки пошити ляльці плаття. Висипати я не встигла, тільки розпорола, як мене спіймали і відшмагали різками.

А от кропивою, вважаю, мене покарали даремно. Я зірвала насіння якихось квітів. Вони були довгастими і з них вийшла чудова череда корів рогами та ніжками з палочок. Я із задоволенням гнала їх на луки, але підійшла наша няня, вхопила мене за руку і повела до завідувачки. Мамочка послала за кропивою і мене відшмагали. Насіння там залишилося ще багато і, коли б мені просто сказали, що з того насіння виростуть потім красиві квіти, я б і без втручання кропиви не стала б їх рвати. А мене ще закрили у темній комірчині, і там я так верещала від страху, що мене незабаром випустили, а на моє місце заштовхнули іншу жертву.

Ще було у нас страшне покарання в зимовий час ввечері, коли рано сутеніє: стояти на колінах на холодній кахляній підлозі у вестибюлі, та ще й по сусідству з церквою. Здавалося б, чого боятися? Святе місце, дім божий, як тоді називали. Але ми всі страшенно боялися увечері порожньої церкви, і найхоробріші не витримували і просилися, і калялися.

Ще було покарання для дітей, що з хвороби або внаслідок міцного сну прокидалися мокрими. А оскільки дітей вже було більше ніж ліжечок,

то нас клали по двоє в одне ліжечко — один головою в один бік, другий — в інший. З'ясувати, хто винен — важко. А тому нас усіх з ранку, до молитви, вишиковували в ряд, спиною до завідувачки. Дівчаткам задирали сорочечки, хлопчики спускали штанці, і наша Мамочка шмагала всіх по черзі лозиною по м'якому місцю тричі. Цікаво, що ми більше плакали в очікуванні своєї черги, ніж під час биття.

Жив у нас старшенький хлопчик Павлик Ілюшенко. Мав уже 14 років і кожен день вставав мокрим. Він був хворий і дуже немічний, часто в церкві непритомнів, його вносили, і він мав право не повертатися до церкви. Ми йому дуже заздрили, бо кожную суботу і неділю не хотіли по дві години стояти в церкві.

Ми замислилися, чому Павлик непритомніє, і віднайшли нарешті розгадку: він був дуже худий, штани у нього спадали і йому доводилося туго-туго затягувати ремінь. Ми вирішили, що це і є причиною втрати свідомості. І ось в якусь із неділь я перев'язала собі живіт туго-претуго двома поясами на час богослужіння і стала чекати, коли впаду. Але так нічого не вийшло. А Павлик незабаром таки помер.

Взагалі нас карали за такі вчинки, за які в домашніх умовах ніхто б не карав. Пам'ятаю такий випадок. Я побачила приготовлені для прибирання ганчірки. Були вони з наших улюблених платтячок — рожевих у золоту смужку. Я стала вибирати клаптики для ляльки і знайшла цілий ліф від плаття. Я тут таки натягнула його на себе і із задоволенням ходила в нім, але, коли захотіла зняти, ніяк не могла: надто малим він виявився. Замість того, щоб допомогти мені, мене в покарання залишили так аж до самого сну, та ще й без вечері.

Або такий випадок. Ми всі любили молоко, але дуже рідко пили його. Яюсь, не знаю де, один наш новачок роздобув трилітрову каструлю з-під кип'яченого молока, яку ще не встигли вимити. Новачок почав лизати дно каструлі язиком, засунувши в неї голову. На покарання йому прив'язали каструлю рушничком до голови. Довго плакав наш новачок і так, плачучи та поклавши голову з каструлею на стіл, і заснув. Дуже жалісний мав він вигляд, із сумом дивились ми на нього, але допомогти нічим не могли.

Коли почалася революція, мені виповнилося 10 років. Як ми жили в роки громадянської війни і як наша Мамочка примудрялася нас годувати, важко пояснити. Правда, годували нас дуже погано. Адже добродійне товариство, що нас утримувало, розбіглося, і ми опинилися без будь-якого забезпечення. Старші діти з Мамочкою ходили по селах і міняли на картоплю і борошно ситець, що залишився від непошитих платів. Виявилося, що притулок мав добрий запас солі, ми її теж міняли. Але всього цього було мало. Кількість дітей за війну та перші роки по революції дійшла у нас до сотні, а їжа — до нуля.

І ось наша Мамочка винайшла ще такий спосіб нагодувати нас. Яка б влада не приходила в Боярку, нас вишиковували парами та вели на

вокзал зустрічати та вклонитися новоспеченій владі. Але на наші поклони ніхто не звертав уваги і ніхто нічого не давав. Правда, одного разу, коли прийшли червоні, вони без усяких прохань самі прислали нам підводу печеного хліба та тушу барана. Ось тоді ми трошки ожили та підкріпилися.

Але закінчилася громадянська війна, утвердилася радянська влада, і нашу Мамочку одразу визнали невідповідною виховувати дітей бідняків. Вона була дочкою генерала, дуже красива, але з якоїсь причини не вийшла заміж і присвятила своє життя дітям. Виховувала, звичайно, у старому дусі — любові до Бога та царя-батюшки.

Нам прислали нсву виховательку. Вона була дочкою попа, і ми її не любили. Раніше виховательок ми взагалі не мали, а лише нянь. Тепер наш старий персонал не підходив для нового часу, і його звільняли з роботи.

Наша Мамочка прожила з нами майже 10 років, ми до неї дуже прив'язалися і любили її. Тому ми, дівчатка, пішли до тої кімнати, де нове начальство вирішувало її долю, і дуже просили, щоб нам її залишили. Одна дівчинка, найкрасивіша з нас і найкраща учениця, раптом стала на коліна і благала залишити нашу Мамочку. Але нічого не допомогло, і її звільнили.

Вона поселилася несподалік нашого дитячого будинку, і ми кожен день бігали до неї. Влаштуватися на роботу тоді було неможливо. Ми вирішили взяти її на утримання. Три рази на день — при роздачі сніданку, обіду та вечері кожен виділяв їй хліба та супу. Після громадянської війни нас годували краще, ніж за добродійного товариства. Ми навіть довідалися, що є на світі какао, кави, кокосова олія, повідло, булка, вершкове масло — те, чого ми ніколи не тільки не їли, але навіть не бачили. Так що нашу Мамочку ми годували добре. Щоправда, недовго.

Вона наважилася виїхати до сестри у Кременчук. Проводжати її взявся чоловік нашої виховательки, дочки попа (вона вийшла за нього заміж, не дивлячись на революцію). Але, видно, він був дуже поганою людиною, бо по дорозі він нашу Мамочку скинув з поїзда, щоб скористатися її речами. Дуже ми сумували, довідавшись про її загибель.

Після нашої Мамочки завідувачі та вихователі стали змінюватись один за одним, жоден не затримувався більше кількох місяців. Тільки молодий завідувач Андрій Петрович працював біля двох років. Родом він був з Галичини і було йому всього 22 роки, а наші старші діти мали по 16. Він був добрим організатором, ставив в дитячому будинку спектаклі. З нашої спальні (мала вона вигляд довгого коридора) вийшов зал, а спальню перевели в інші кімнати. Адже кількість дітей після закінчення громадянської війни зменшилася наполовину, бо багатьох додому забрали батьки, що повернулися.

Може, Андрій Петрович затримався б у нас і надовше, але до нас прийшла молода вихователька. Її виповнювалося всього 18 років, і Андрій Петрович незабаром одружився з нею, і вони виїхали до Галичини.

Опісля змінилося ще декілька завідувачів та вихователів, але вони протрималися зовсім мало. Та й мій час перебування в дитячому будинку підходив до кінця.

Цією розповіддю моєї матері про дитдомівське дитинство, мабуть, можна б закінчити мій родовід. Додам лишень, що мій прадід Яків Сивенко помер від голоду в 1933 році у похилому віці. Жив він в одному дворі із сім'єю свого сина Дмитра, але знав, що тим нічого їсти і самим, і їжи в них не брав. Відчуваючи, що смерть недалеко, сам зробив труну, в якій його й поховали. За рік до своєї смерті він поховав свою дочку Варку, мою бабусю. Вона дуже хворіла: серце калатало так, що смикалися всі жили на шиї та трусилася голова. В рік смерті їй виповнилося 49 років.

Сестри матері — Мотря та Марія — практично на все життя залишилися наймичками, не отримавши ні освіти, ні професії. Брат Степан, хоч і мав професію шевця і був добрим майстром, але успадкував від свого батька Грицька Коваленка його темперамент і пішов його стежкою. Хвалькуватість, задиркуватість, пияцтво привели його до в'язниці, потім ще раз, ще — і він зник без сліду.

Я не вважаю, що післядитдомівська доля матері — служба хатньою робітницею, праця на заводі, зустріч з батьком, наша із сестрою поява на світ — не заслуговують на увагу. Але це вже не тільки мої витоки, але й моє життя. Про нього слід говорити окремо. Можливо, я колись почну таку розмову або розпочнуть її мої діти. Якщо відчують таку потребу.

Его всю жизнь называли блаженным. Отсюда и псевдоним Вениамин Михайловича Айзенштадта — Вениамин Блаженных, подтверждавший, что он безропотно как бы принял молву о себе. И продолжал писать, ни на что не обращая внимания. Только в 1990 году, когда автору вот-вот должно было исполниться 70, вышла его первая книга с пронзительно точным предисловием Николая Панченко. Наша публикация — всего лишь еще одна скромная попытка запоздало обратить внимание на замечательного поэта, живущего в Минске.

Вениамин Блаженных

ГОЛУБАЯ ЗВЕЗДА

Голубую звезду я начистил до блеска слезами,
А потом я пустил в это дело и кровь, и плевки,
Чтобы сделать подарок моей исстрадавшейся маме,
Чтобы мама моя не исчахла от слез и тоски.

— Мама, — так я сказал, — пусть звезда голубая нелепа,
Но позволь как святыню внести ее в ветхий наш дом,
Мне хотелось давно подарить тебе краешек неба,
Как краешку, что ты мне совала когда-то в ладонь.

Может быть, поискав, я нашел бы подарок получше,
Может быть, я успел бы порыться во всех чудесах,
Но понравилось мне на вселенской базарной толкучке
Голубая звезда, затерявшаяся в небесах.

Почему же ты, мама, свои отрясаешь ладони,
Тушишь желтое пламя? (Откуда оно на руках?)
Это пламя — звезда, это желтый наш шестиугольник,
Та звезда, что нам гетто нащило на рваный рукав.

И тогда я подумал, что небо несправедно тоже,
Что и мать, и меня обожгло оно страшным огнем...
Голубую звезду отыскал во вселенной я, Боже.
Что же ты мне напомнил о вечном позоре моем?...

Где мать моя живет?... В какой теперь лачуге
За призрачным столом из трех косых досок
Мелькают в тишине натруженные руки
И штопают сто лет для мальчика носок?

Что смерть ей, если ждет домашняя работа,
Когда не кончен труд извечный над носком?
— О, Господи, опять я штопала в субботу,
Но мальчик во дворе играет босиком...

И я умру, и даже Бог уснет в небесной шири,
Созвездьям и мирам положен краткий срок,
Но вечно будет мать в бездомном нашем мире
Над чем-то хлопотать и штопать мой носок.

РОДОСЛОВНАЯ

Отец мой — Михл Айзенштадт — был всех глупей в местечке,
Он утверждал, что есть душа у волка и овечки.
Он утверждал, что есть душа у комара и мухи,
И, не ропща, носил свои потрепанные брюки.
Когда еврейю очень жаль подбитого галчонка,
Ему лавчонка не нужна, зачем ему лавчонка?
И мой отец не торговал — не путал счета в сдаче.
Он черный хлеб свой добывал трудом рабочей клячи.
О, эта черная страда бесценных хлебных крошек!
Отец стоит в углу двора и робко кормит кошек.
И незаметно он ногой приплясывает танец.
А на него взирает гой, веселый оборванец.
— Ах, Мишка — «Михеле дер нар», какой же ты убогий!
Отец имел особый дар — быть избранным у Бога.
Была во всех его делах одна примета — совесть...
Вот так она и родилась, моя простая повесть.

Сколько лет нам, Господь?... Век за веком с тобой мы стареем,
Помню, как на рассвете, на въезде в Иерусалим
Я беседовал долго со странствующим иудеем,
А потом оказалось — беседовал с Богом самим.

Это было давно, я тогда был подростком безусым,
Был простым пастухом и овец по нагорьям пас,
И таким мне казалось прекрасным лицо Иисуса,
Что не мог отвести от него я восторженных глаз.

А потом до меня доходили тревожные вести,
Что распят мой Господь, обучавший весь мир доброте,
Но из мертвых воскрес — и опять во вселенной мы вместе,
Те же камни и тропы, и овцы на взгорьях все те.

Вот и стали мы оба с тобой, мой Господь, стариками,
Испытали судьбу и в гробу побывали не раз,
И устало садимся на тот же пастушеский камень,
И с тебя не сжову я, как прежде, восторженных глаз.

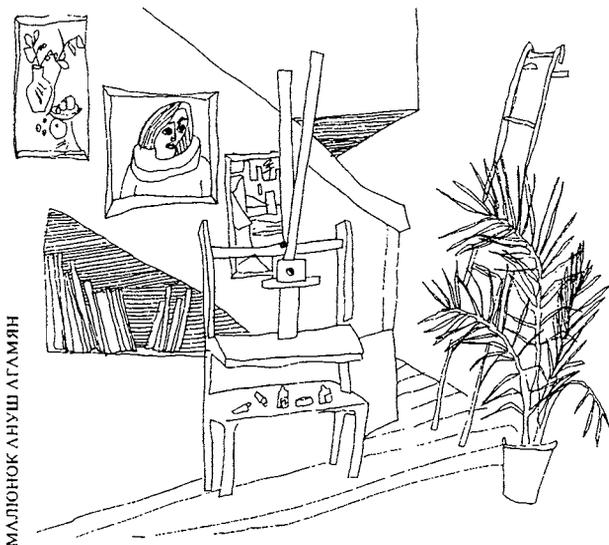
Спрятав слезы в скомканный платочек
И окружена сплошной тьмой,
Мама примостилась в уголочке,
Пишет мне загробное письмо.

Пишет в ликовании и спешке:
— Мальчик мой, я жить согласна здесь,
Только бы дошла ко мне, ослепшей,
О твоём благополучье весть.

Я в аду осваиваюсь робко,
Поселилась в сумрачном углу,
Бесы на меня шипят: «Жидовка!»,
Извергают всякую хулу.

Но удел мой избран добровольно,
И сама отправилась я в ад,
Пусть уже одной мне будет больно,
Был бы добрым твой открытый взгляд.

Да, Господь меня карает строго,
Но ему сказала я в упор,
Что тебя любила больше Бога —
И идти готова на костер.

ВИСТАВКА ОДНІЄЇ СІМ'Ї

З 5 по 22 січня цього року любителі живопису, побувавши в Українському Домі, мали змогу прилучитися до багаторічної плідної праці родини Рапопортів — п'ятеро киявських художників трьох поколінь. Це батьки — Ганна Файнерман і Борис Рапопорт, їхні дочки — Любов Рапопорт і Олена Агам'ян, дочка Олени — Ануш Агам'ян. Несхожі між собою таланти, ведучи кожний свою неповторну мелодію, неначе створили дивний поліфонічний твір, сповнений пристрасної і ніжної любові до Києва, України, Вірменії, до рідних і друзів, твір, що розкриває складний і багатий внутрішній світ його авторів.

Олена Школяренко

МАЛЮНОК ЛЮБИ РАПОПОРТ

МАЛЮНОК ГАННИ ФАЙНЕРМАН

A 1981

A 84

МАЛЮНКИ ЛЮБИ РАПОПОРТ

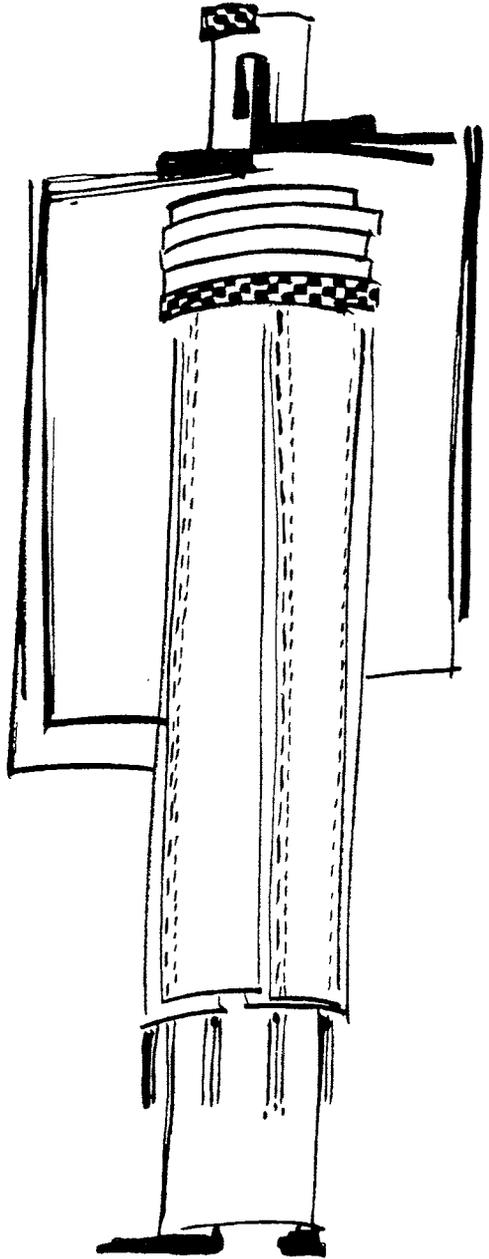

МАЛЮНКИ ЛЮБИ РАПОПОРТ

Риталий Заславский — известный поэт и переводчик. Как прозаика его знают меньше. А между тем, его повесть «Тяпа», изданная 300-тысячным тиражом, разошлась мгновенно, и не только у нас, но и в Японии, где была переведена.

Появившиеся в последнее время в периодике «Исторические истории» тоже вызвали живой читательский отклик. Два рассказа, публикуемые в «Егупце», написаны, по-видимому, на документальной основе и естественно вписываются в этот цикл.

Риталий Заславский

СЕНЬКА-ИЗВОЗЧИК

1

Его называли Сенька-извозчик. У него было толстое, подпухшее лицо и всегда воспаленные веки. Даже по воскресным дням он зарабатывал деньги: отправлялся на вокзал и подносил чемоданы. Иногда мелькала мысль: хорошо бы незаметно нырнуть в туннель, выскочить на привокзальную площадь, а там — в трамвай... Тогда Сенька замедлял шаги и начинал неуверенно оглядываться.

Но владельцы чемоданов не спускали с него глаз. Собрав рубль-другой, он отправлялся пить и мечтать о счастливой жизни. Он точно не знал, какая она, но что существует — не сомневался. И оттого, что эта жизнь принадлежит не ему, а кому-то, что-то тяжелое неудобно ворочалось в нем, придавливало, мешало.

В поисках большего заработка Сенька переменял множество занятий, но все его труды были связаны со старой тачкой. С ней он не расставался никогда: то уголь возил, то молоко — что придется... А в обед залезал на нее и, закрыв лицо от палящего солнца измызганной кепкой, раскати-сто, звучно храпел.

Проходили годы. Они нисколько не меняли его привычек и тайных, смутных желдений. И сам он тоже, казалось, не менялся: оставался таким же — крепким, затаенным, для всех чужим.

2

Когда началась война, Сенька исчез. Соседи думали — мобилизовали. Но вскоре после прихода немцев неожиданно объявился. И в притихшем замершем городе громким и страшным казался стук Сенькиной тачки, катившейся по бульжной мостовой.

Соседи, острожно отодвигавшие занавески, успевали заметить: тачка завалена картошкой, капустой, свеклой. Сенька-извозчик понимал жизнь и серьезно готовился пережить непонятные новые времена.

3

А в городе поползли слухи — один другого чудовишной, один другого невероятней.

Но вот на стенах появился приказ — и слухи кончились. И потянулись толпы по Большой Житомирской, по Артема, по Дорогожицкой... Старики, женщины, дети несли сумки, узлы, чемоданы.

Вдоль тротуара стояли горожане и каждый смотрел на происходящее своими глазами. Семен тоже стоял и смотрел.

Какая-то мысль, которую он еще не мог уловить, тревожила его, не давала покоя. Он напряженно пытался сладить с нею...

И вдруг Сенька увидел в толпе старика и старушку с Подола.

Он знал их давно, потому что каждую зиму привозил им кирпичики брикета. Сенька даже немного жалел стариков за глупость: они платили, не торгуясь, столько, сколько он назначал, и еще поили чаем с густым пахучим малиновым вареньем. Говорить было не о чем. И Семен ладонью вытирал вспотевший лоб и вертел головой, косясь на старье, но добротные вещи. «Дураки! Кто же платит столько? — думал он. — «А может быть, богаты?» — иногда мелькало в Сенькиной голове. И тогда он чувствовал, как в душе его поднимаются ожесточение и зависть... Теперь, увидев стариков с тяжелым чемоданом, Семен сразу понял все. Мысль, не дававшая ему покоя, уловилась и стала ясна.

Старики приближалась и, когда поравнялись с ним, Семен неожиданно стащил фуражку с головы и хрипанул:

— Здравствуйте, Лев Аронович!

— А, Семен! — ласково отозвался старик. — Здравствуй, здравствуй, милый!

— Дозвольте помочь вам! — сказал Семен и выступил вперед, толкая перед собой тачку. — Давайте чемодан!

Он легко вскинул груз на тачку и повез рядом со стариками, держась все же поближе к тротуару. — Спасибо! — тихо сказал старик и улыбнулся. Лицо его посветлело, уже не казалось таким безнадежно усталым. — Ну, вот видишь, — он обернулся к старухе, — вот видишь: не пропадем! Всюду — люди.

Семен поглядывал по сторонам. Ему было неприятно и как-то беспокойно идти по мостовой, это как бы приобщало его к тем, кто шел туда, к Лукьяновке, и словно отделяло от других, молча стоявших на тротуаре. «Ну, ничего, это же недолго», — думал Семен, и пальцы его крепче и крепче сжимали ручки надсадно поскрипывающей тачки.

Он старался поддерживать разговор со стариком, но делал это неумело и странно.

— Может быть, вам еще и не хана, — говорил он. — А ежели хана, то вещи на что?

— Да, Семен, да, — деликатно прервал его старик, тревожно взглядывая на старуху. — Я и то говорил Дине Григорьевне: «Ну, зачем нам

такая тяжесть?» А она повторяет одно и то же: «Книги сына, фотографии детей — этого я не брошу никогда, не могу».

«Заливает!» — подумал Семен и сердито толкнул тачку вперед.

— Подождите, Семен, — попросил старик, — мне-то ничего, но старуха моя так быстро не может — у нее сердце...

— А уж скоро, вон, за углом, — вдруг грубо сказал Семен. И пошел еще быстрее.

Старик посмотрел на Семена, потом — вперед, туда, где зеленели мундиры немецких солдат, и — побледнел.

Угол приближался. Дальше неевреев не пускали.

— Семен, я возьму вещи, — тихо сказал старик.

— На том свете они не пригодятся! — потемнел Семен. И, вытащив из-за голенища кнут, яростно хлестнул старика.

— А-а-а... — закричала старуха. — А-а-а...

Старик пошатнулся, схватился руками за лицо.

А Сенька-извозчик резко повернул тачку к тротуару, не глядя прошел мимо испуганно расступившихся, по-прежнему молчащих людей и скрылся в ближайшей подворотне.

Чемодан оказался закрыт на ключ. Злое нетерпение душило Семена. Он извлек из сена припрятанный в углу тачки топорик, и принялся остервенело сбивать замки.

Наконец, сбил.

В чемодане лежали книги.

Семен швырял их одну за другой. Книги летели, разламываясь и рассыпаясь.

Он сорвал дно чемодана. Но и там ничего не было.

— Сволочи! Жиды! — закричал он. — Припрятали все-таки золотишко! — Он почувствовал себя обманутым и обкраденным. И, полный звериной тоски и печали, заплакал горькими настоящими слезами. В подворотне стояла тишина. Некому было посочувствовать. И постепенно Семен успокоился. Он даже собрал книжки, положил на тачку потертый, с проломленным дном, чемодан («может быть, и за это что-нибудь дадут?») и снова на улицу...

Голпа все шла.

«Та-та-та, та-та-та...» — доносилось со стороны кладбища.

Семен прошел немного назад, к городу, и опять сехал на мостовую.

Мимо него все так же неторопливо двигались старики, женщины, дети.

Теперь Семен цепким, внимательным, оценивающим взглядом рассматривал поклажу каждого. Он боялся снова опростоволоситься.

Заприметил другого, совершенно незнакомого старика.

Но это уже было неважно.

— Дозвольте помочь, — сказал Семен.

И взвалил чемодан старика на свою старую тачку.

ЛУКИНИШНА

Она не скрывала ни своей любви, ни своего пренебрежения. Любви — к жаркому, кисло-сладкому, пренебрежения — к Анне Яковлевне, Мотичке, другим подобным.

— Ну, что вы за нация такая? — громко говорила она. — Всюду лезете, а постоять за себя не можете. Тьфу!

Анна Яковлевна беспокойно поглядывала в ее сторону и торопливо подкладывала Мотичке куски. Сама она уже не решалась есть: если Лукинишна присела к столу, Мотичке не хватит.

А Мотичка ел и сердился. Слова Лукинишны задевали его.

— Нет, это вы бросьте! — возбужденно взмахивал он вилкой. — Так говорить нельзя!

— Почему нельзя? — гудела Лукинишна. — Правду всегда говорить можно. Ну, да что с тобой толковать. Ешь! А то Анька вон какими глазами на меня смотрит!

И, усмехаясь, запускала ложку в кастрюлю с любимым блюдом.

Когда Лукинишна уходила, Анна Яковлевна кусочками хлеба вытирала края тарелки и деликатно, как бы невзначай отправляла их в рот.

— Вот причепа! — вздохнула она.

— Э, базарная баба! — отвечал Мотичка и, надев очки, присграивался к лампе — шить.

А вечером Лукинишна втаскивалась со своим самоваром. Она всегда входила без стука. Просто толкала ногой дверь. Мотичка от грохота вздрагивал и ронял ножницы, Анна Яковлевна тоже вздрагивала и неуверенно говорила:

— Тише, Елизавета Лукинишна, тише! — Лукинишна ставила на стол самовар, отдувалась и говорила:

— Чего там тише? Лучше сбегай, Анька, ко мне и возьми в буфете баночку кизилового...

Мотичка снимал очки и складывал шитье: перед любимым кизитовым вареньем он устоять не мог.

— Надоело мне все! — сердито говорила Лукинишна, раздувая ноздри и яростно дую на блюдечко с чаем. — Что это за жизнь?

— А что же вам не нравится, Елизавета Лукинишна? — интересовался Мотичка, аккуратно поправляя очки. — Может быть, советская власть?

— А тебе она нравится? — шурилась Лукинишна.

— Ничего, — осторожно отвечал Мотичка, — не хуже других...

Лукинишна молча, презрительно, неотрывно смотрела в глаза портному.

Мотичка начинал беспокойно ерзать.

— И чего вы так смотрите, Елизавета Лукинишна?

— Хочу понять, в чем у тебя душа держится, — язвительно отвечала Лукинишна, — такой маленький, такой плюгавенький — вроде бы и негде ей поместиться.

Анна Яковлевна не выдерживала:

— Ну, знаете! — восклицала она.

— Знаю! — отрезала Лукинишна. — Рохля он у тебя! К жизни не приспособлен. Газетами зрение портит — скоро совсем ослепнет... Пойду спать, — неожиданно возглашала она. — Вам хорошо, а мне простора не хватает, тесно...

Она уходила.

Анна Яковлевна, вздыхая, стелила постель. А Мотичка почесывал подбородок и бормотал:

— Чего ей нужно? Что она за человек? Не понимаю...

22 июня, утром, Лукинишна проснула голову в дверь и сказала:

— Война! Город бомбили, а вы спите...

Мотичка натянул одеяло на плечи и пробормотал:

— Такими вещами не шутят!

— А я не шучу, — рассердилась Елизавета Лукинишна. — Я не сплю, как вы. Я — только что с базара.

— Надо радио слушать, а не ловить базарные слухи, — сказал Мотичка.

Лукинишна так хлопнула дверью, что посыпалась штукатурка. И ушла.

А Мотичка подумал-подумал и вставил в розетку вилочки от громкоговорителя. В комнате зазвучала веселая музыка. «Неужели Лукинишна начала пить?» — беспокойно предположил Мотичка и повернулся на другой бок.

А война все-таки началась.

При первых звуках сирены Анна Яковлевна панически бежала в подвал. А Лукинишна оставалась дома:

— Чему быть, того не миновать, — лихо повторяла она. — Пока вы, как мыши, прятаться будете, кто-нибудь квартиру обворует.

Мотичка новых заказов не принимал. Да и не было их больше.

Прострочив последний шов, он отнес костюм клиенту и пошел узнавать свою военную судьбу. По плохому здоровью, старости и слепоте его записали в ополченцы и отправили рыть окопы. Долго от него не было никаких известий, и Анна Яковлевна с ума сходила. Но однажды он появился, ничуть не изменившийся, только сильно похудевший и усталый. Его отпустили на один день. Анна Яковлевна металась по кухне, а Лукинишна заинтересованно беседовала с ним.

— Что. Мотичка, трудно тебе солдатом быть?

— Трудно. — признавался Мотичка.

— А немец близко? — допытывалась Лукинишна. — Ближе, чем в глазах пишут?

— Ближе, — шепотом отвечал Мотичка.

— Боишься? — спрашивала Лукинишна.

— А чего мне бояться? — улыбался Мотичка. — Я же среди своих.. Это вам, женщинам, нужно спастись — уезжать.

Лукинишна обозлилась. Она не привыкла выслушивать советы от Мотички.

— Это пусть Анька удирает, — сказала она. — А мне от своего дома идти некуда.

— Немцы придут, — тихо сказал бывший портной.

— А мне что? разве немцы не люди? Я их уже видела, в восемнадцатом...

Лукинишна придвинула лицо прямо к очкам Мотички: — У меня кое-что припрятано. Придут немцы — лавку открою, торговать буду, жить...

Мотичка вздрогнул и отшатнулся.

— Как вам не стыдно, Елизавета Лукинишна! — сказал он сдавленным голосом. — Кругом такое, а вы...

— Дурак ты, Мотичка! — сказала Лукинишна, тяжело поднялась и вышла.

— Она только об этом и говорит, — уныло сказала Анна Яковлевна, когда Мотичка с ужасом поведал ей о планах Лукинишны. — Я уж и не слушаю: надоело.

— Уезжай, — сказал Мотичка, — Уезжай! Скоро здесь будут они.

Наступил тихий сентябрь.

Анна Яковлевна уехала еще в июле. От Мотички тоже ни слуху, ни духу.

Лукинишна осталась одна в опустевшей квартире. Она слонялась по коридору, топталась на кухне. Пустота не пугала ее, но что-то тревожное сжимало сердце.

Лукинишна примостилась у окна, беспокойно косясь на вымершую улицу. Никого, как будто не день на дворе. А может быть, и в самом деле все уехали — и только она одна осталась в покинутом городе? «Да нет, люди не так легко бросают дом, как Анька», — думала Лукинишна и шумно вздыхала.

Наконец она увидела то, что предполагало увидеть. Правда, выглядело оно иначе. Ей казалось, что будет музыка и топот солдатских сапог. А вместо этого на улицу въехала большая машина с открытым верхом. В ней неподвижно сидело несколько человек в красивых фуражках с высокими тульями. В неподвижности этих людей было что-то завораживающее, грозное. Машина медленно двигалась по мостовой, к площади. Немцы! Вот они пришли, немцы!

Постепенно откуда-то стало появляться люди. Нерешительно приостанавливались у кромки тротуара. Один, другой, третий.. Люди жались друг к другу, каждый старался не особенно высовываться вперед. Луки-

нишна и не заметила, как образовалась толпа. Все молчали и только неотрывно смотрели на машину и сидящих в ней офицеров.

Вслед за машиной все-таки показались солдаты. Они шли ровным строем, как на параде, уверенные в себе. На них хорошо сидели мундиры, поблескивали пуговицы.

«Все, — подумала Лукинишна, — это навсегда!»

Она тяжело поднялась с табуретки и потащилась к старому комоду. Приподняла крышку и сунула руку куда-то вглубь, к самому дну. Нашупав заветную коробочку, вытащила ее и положила на краешек стола. Открыла. И сразу в комнате как бы посветлело. Или так только показалось ей? Золотые монетки царской чеканки заблестели, загорелись, засверкали.

Лукинишна усмехнулась. «Где сейчас Анька? Бедствует, небось... А Мотичка где?»

Лукинишна решила подождать несколько дней: пусть жизнь хоть немного наладится. Все будет хорошо. Немцы умеют наводить порядок!

А там... О, наконец-то все будет так, как она хотела: своя лавка, своя жизнь, все-все свое...

На второй день Лукинишна тяжело спустилась по лестнице: ей все трудней было ходить. Старость — не радость. Но и в старости человек живет будущим.

На улице прохожих почти не было. А те, что возникали иногда, как-то быстро шмыгали в подъезды, в двери, как будто пытались спрятаться поскорей, как боялись чего-то. «А чего бояться? — думала она. — Бояться надо было раньше. При советской власти». Она вспомнила, как однажды не вернулась с работы дочка — куда девалась? А потом была длинная очередь у Лукьяновской тюрьмы, полгода, с рассвета дотемна, пропадала там Лукинишна с передачами, а потом... Будь оно все проклято! Лучше не вспоминать...

Лукинишна свернула налево, к двухэтажному домику, в котором располагалась парикмахерская. На вывеске красовался знакомый рисунок: ножницы и гребешок. Все как будто по-прежнему. Но дверь была распахнута настежь и внутри — никого. Так она и думала: разбежались... Это помещение Лукинишна давно облюбовала под свое заведение: хорошая стеклянная витрина и место спокойное. И от дома — два шага. Немцы только рады будут всему, что она устроит здесь. Только бы никто не перехватил! Авань... В случае чего можно и в лапу дать кому следует: слава Богу, есть у нее кое-что про запас! Она вспомнила, как жарко блестели, переливаясь, монетки и даже зажмурилась от удовольствия...

Крещатик взрывался и горел. Это было неожиданно. Но чего не случается на войне? Немцы метались в поисках диверсантов. И Елизавета Лукинишна решила, что нужно еще несколько дней подождать. Пока начинать дело не стоит: пусть все успокоится, войдет в колею.

Лукинишна каждый день, не торопясь, выходила на улицу, окидывала ее зорким хозяйским взглядом, присматривалась, ждала. И когда утром заметила листок на стене, не поленилась сходить домой за очками. Может быть, немцы, наконец, постановили что-то важное, даже наверняка так: они любят размеренную нормальную жизнь. Начинается, слава тебе Господи!

То, что она прочла, поразило.

«Хорошо, что Анька уехала, — внезапно подумала она, — лучше уехать самой, чем когда тебя везут неизвестно куда...» А еще Елизавета Лукинишна подумала о Мотичке: «Где он сейчас? Что он без Аньки может, слепой и глупый? Ополченец! На кого ополчился, старый наперсток? Надо же...»

И прошло еще несколько дней.

Она не поверила бы происходящему, если бы сама не прочла тот листок...

Улица больше не влекла. Теперь ей все время хотелось спать. Но сон не приходил. Лукинишна, как прижитая, сидела у окна и вглядывалась в эти бесконечные толпы евреев. Они медленно двигались в сторону Лукьяновки и, может быть, потому, что в том направлении находилась памятная для нее тюрьма, жестокое беспокойство раз за разом охватывало Елизавету Лукинишну, она не могла справиться с ним, как ни старалась. Целый день она неотрывно смотрела из окна, а вечером, чтобы отвлечься, что ли, доставала коробочку с золотыми монетами, но сладкого предвкушения перемен и радостных предчувствий не испытывала. Наоборот, нечто безмерно тягостное навалилось на нее и давило, давило. Немцы уже не казались такими разумными людьми, с которыми удастся поладить и договориться; и теперь, когда она видела эти аккуратные фигуры солдат или офицеров, ей хотелось поскорей отодвинуться от окна подальше, как можно дальше, и даже завернуть штору.

В этот день Лукинишна проснулась раньше обычного. Собственно, не проснулась, а встала. Ибо не спала совсем. И сразу же почему-то — впервые за последние дни — заторопилась на улицу. С ней творилось что-то непонятное, ее лихорадило, казалось, она о чем-то догадывалась наперед.

По мостовой так же обреченно тащились люди — как вчера, как позавчера. Но чем-то эта толпа отличалась от тех прежних, уже протекших перед ее глазами, толп... Сперва Лукинишна не разобрала, в чем разница, но, приглядевшись, вдруг поняла: в этом потоке людей не было женщин и детей — только мужчины. Одни мужчины. Все они были немолодые, обросшие и одеты как попало. Они шли не сами, по краям колонны двигались немецкие солдаты. Душа напряглась и заняла. И тут же она услышала голос за спиной: «Ополченцев ведут!»

Вот оно что!

Лукинишна протолкалась вперед, к самой кромке тротуара, и сразу же, как по заказу, увидела Мотичку. Портной шел в нижнем белье, очков

на его полуслепых глазах не было и, может быть, поэтому он как бы шарил ладонью перед собой. Он, кажется, не видел, что идет по своей улице, что проходит возле своего дома. «Мотичка!» — закричала Лукинишна и рванулась на мостовую. Он услышал ее голос. И, оглянувшись, замер. «Где Аничка?» — бросил он в пространство свой бессмысленный вопрос. А что он еще мог сказать или спросить? Сзади его подтолкнули. Он споткнулся и пошел дальше. А ближайший к Лукинишне солдат сказал: «Цурюк!» — и оттолкнул ее локтем. Она охнула от неожиданности, посмотрела на солдата и вдруг закричала: «Да ты что! Это же Мотичка, отпусти его сейчас же! Что он тебе сделал? Он же и мухи за жизнь не обидел!» Солдат недоуменно покосился на нее и снова буркнул: «Цурюк!» И тогда с Лукинишной что-то случилось. «Мотичка, я сейчас!» — закричала она и опрометью кинулась обратно, на тротуар, к своему парадному, к дому. Она взлетела по лестнице на третий этаж. Ключ долго не попадал в замочную скважину — так у нее тряслись и дрожали руки. Наконец, она все-таки отперла дверь, пробежала по коридору с такой скоростью, с какой только в молодости бегала, схватила, что-то бормоча, свою заветную коробочку с монетами и понеслась на улицу.

Колонна двигалась медленно, и Елизавета Лукинишна успела догнать ее на полпути от гастронома до Сенного рынка.

Портного она разглядела сразу — белела рубаха и подштанники.

Лукинишна поискала глазами, нашла и побежала к тому же солдату, и снова попыталась заговорить с ним:

— Да отпусти ты его, он у меня будет жить... понимаешь, у меня... Что Мотичка тебе сделал? Что?

Солдат насупился, он не понимал по-русски, эта старуха надоела ему и он хотел было толкнуть ее посильней, но вдруг увидел, что она протягивает ему какую-то коробочку. И тогда он резким движением приклада вышиб из рук эту коробочку. Что-то посыпалось, засверкало, застучало по мостовой, покатались золотые монеты. Солдат на мгновение остолбенел, потом, оглянувшись, нагнулся, схватил одну и торопливо запихнул в карман. Монеты катались дальше, звеня и подпрыгивая, сверкая на серой поверхности асфальта. Уже и другие солдаты разглядели монеты и кинулись поднимать их. Строй нарушился, в суматохе можно было подобраться поближе к ополченцам. Ненадолго, правда.

— Мотичка! — кричала Лукинишна. — Ты слышишь меня? Когда Анька вернется, я ей все расскажу. Ты не волнуйся, мы с ней жить будем вместе, она не пропадет!

Колонна удалялась.

*Майя Богуславская еще недавно жила в Чернигове.
Наверное, у нее, как и у всех, для отъезда были
и какие-то свои, и общие причины. Стихи точно
отразили всю сложность душевной ситуации:
растерянность, колебания, решительный рывок;
впечатления от новых мест и новой жизни;
ностальгию, наконец.*

Майя Богуславская

Вокзалов отрешенность, неуютность.
Но выбран путь, но взят билет. Спешите!
Уходят поезда ежеминутно.
Но как сильна инерция души!
Преодолеешь... Так не раз бывало.
Колеса тронутся, все убыстряя ход.
И за чертой знакомого вокзала
Знакомый мост стремительно мелькнет.
И здравый смысл баюкает:
«Спокойно!..»
Но тянет ветви оголенный сад.
И кажется, что более достойно,
Пока не поздно, повернуть назад.
1987

Махну на себя рукою!
Уеду. О чем жалеть?
За тонкой вагонной стеною
Опять будет ветер гудеть.
Беспомощно, тонко и нервно
От ветра кричат провода,
И мечутся кроны деревьев.
Уеду... Но только куда?
... Прозрений высоких минута.
Где ложный, где правильный шаг?
И жизнь обрывается круто,
Как поезд в сыпучий овраг.
1990

ИЕРУСАЛИМ

Я открываю книгу бытия.
Пропахшую веками, пылью, гленом.
Я здесь была — и не было меня.
Все те же пальмы, купола, ступени.
Строения террасами окрест,
Долина переполнена камнями.
Над городом парит огромный крест.
И у меня — поменьше — за плечами.

ЯФФО

Сметают мусор с мостовых горячих,
И речь звучит распевно и гортанно.
Живу во времени, увь, не настоящем —
Придуманном, приснившемся, туманном.
А море пахнет рыбой и пенькою
Совсем обыденно.

На улицах — харчевни.
И путь такой извилистый и древний,
И камень так податлив под стопую.
Я трогаю иссохшую траву,
Беру на память лепестки сухие.
Я здесь ненадолго, случайно и впервые,
В ином я измерении живу.
...Цветы, развалины, и ветер в вышине.
И гул морской. И на ресницах соль.
Но что Гекубе я? И что Гекуба мне?
Такая красота. Такая боль.

ЯНВАРЬ

Утешь меня... Утешь...
Измучили угрозы.
Так тяжело наяву,
Так горестно во сне.
Израиль в январе —
Гремят и блещут грозы,
И шумные дожди

Стекают по стене.
Природа так декоративно-лжива,
Как здешняя ментальность и слова...
И только простодушная крапива
Мне говорит, что я еще жива.

ФЕВРАЛЬ

Хамсин задул —
Колючий куст зачах,
Упала тень, очерченная строго.
...Сижу седая
На седых камнях,
Как птица, позабывшая дорогу.
Зовут,
 зовут
 друзья меня вдали.
Но смещены края и расстоянья.
Зжат в ладони ком сухой земли —
В нем все мое земное достоянье.

1992

УРАГАН

...И лишь песчаных бурь не доставало.
Смешалось все. Закрылись небеса.
Всю ночь гремело, выло, бушевало —
Вода, песок, и камни, и гроза.
Лежим без сна. Неужто суждено
Погибнуть под песчаными холмами?
Над временными, хлипкими домами
Так беспросветно, страшно и темно.
Молиться впору.
 Только Бог не с нами!

Бруно Шульц (1892-1942 рр.) — видатний письменник, що народився і майже все життя прожив у Дрогобичі.

Тут він створив свої широко відомі книжки «Цинамонові крамниці» та «Санаторії під клеписдрою», тут викладав креслення в місцевій гімназії.

Творчий доробок письменника не дуже великий, але самобутність письма, химерно-фантастичний світ його оповідань поставили його у ряд найталановитіших майстрів ХХ століття.

В Україні творчість Бруно Шульца (він писав польською мовою) майже невідома. Єдина досі публікація (журнал «Жовтень», 1989) скупо повідомляє про долю письменника і навіть не згадує, що він не просто «трагічно загинув» у 1942 році, а був розстріляний фашистами під стінами Дрогобицького гетто, в'язнем якого був.

Пропонуємо читачам дві новели з книги «Цинамонові крамниці».

Бруно Шульц

ПТАХИ

Настали жовті, повні нудоти зимові дні. Поруділу землю вкривала дірява, заяложена і куца скатерка снігу. На всі дахи її не вистачало, тому подекуди ще zostалися чорні або іржаві гонтові покрівлі та арки, що ховали у собі закурені горища — чорні зугліли собори, наїжачені ребрами крокв, платов і бантин,— темні легені зимових буревіїв. Кожен досвіток відкривав нові, вночі виролі, видуті вихором, комини й димарі, чорні труби диявольських органів. Сажотруси не могли позбутися ворон, котрі ввечері живим чорним листям обсідали гілля дерев під косяолом, потім знову відривалися, тріпотіли, аби врешті пригорнутися, кожна до свого місця на своїй гілці, а вдосвіта відлітали великими зграями — хмари сажі, клапті кіптяви, хвилясті і фантастичні— цяткуючи мерехтливим карканням каламутно-жовті смуги світання. Дні задубіли від холоднечі та нудьги, як торішні буханці хліба. Починано їх тупими ножами, без апетиту, з лінивого сонливостю.

Батько вже не виходив з дому. Палив у грубах, студіював незбагненно-глибоку суть вогню, смакував металеву солоність і запах зимових пломенив, холодних пестошів саламандр, які лижуть блискучу сажу в пащі комина. Все тоді щось задоволено майстрував під самою стелею. О кожній порі дня можна було бачити, як він, присівши на вершечку драбини, порався угорі — коло карнизів високих вікон, біля куль і ланцюгів висячих ламп. Звичаєм малярів послуговувався драбиною як величезними дибачами і почувався добре у тій пташиній перспективі поблизу мальованого неба, арабесок і птахів стелі. Від практичного життя він

віддалявся щораз більше. Коли мати, зажурена і стурбована його станом, намагалась говорити про ділові інтереси, про найближчі невідкладні виплати, слухав неухважливо, сповнений неспокою, з відсутнім виразом зсудомленого обличчя. Траплялось, раптово перебивав її заклінальним жестом руки, щоб побігти в кут кімнати, припасти вухом до шпари в підлозі і з піднесеними вказівними пальцями рук, які означали найвищу міру важливості дослідження — наслуховувати. Тоді ще ми не розуміли смутного тла цього дивацтва, безвідрадного комплексу, котрий зрів усередині.

Мати не мала на батька жодного впливу, він зате дуже шанував Аделю. Прибирання кімнат було для нього значною і важливою церемонією, спостерігати за якою ніколи не забував, із страхом і дрозем насолоди стежачи за всіма Адєлиними маніпуляціями. Усім її діям надавав глибшого, символічного значення. Коли дівчина молодими і сміливими рухами посувала щітку на довгій держаку по підлозі, то було ледь не понад його сили. З очей батькові текли тоді сльози, обличчя променилось сміхом, а тілом теліпав розкішний спазм екстазу. Був до шаленства вразливий до лоскоти. Досить Адєлі наставити йому пальця, ніби для лоскотання, а вже наполоханий утівав, голосно хрюскаючи дверима за собою, через усі кімнати, аби в останній власти долічерева на ліжко і звиватися у конвульсіях сміху лишень від самого уявного образу, якому не міг опиратися. Завдяки цьому Адєля мала над батьком владу майже необмежену.

Тоді ж у батька вперше зауважено палке зацікавлення тваринами. Спочатку це була пристрасть мисливця і художника водночас, можливо була і глибша, зоологічна симпатія до споріднених, але таких відмінних форм живого, експериментування в незнаних реєстрах буття. Пізніше це набрало того несамовитого, заплутаного, глибоко грішного та осоружного природі вигляду, якого ліпше не витягати на денне світло.

Почалося з висиджування пташиних яєць. Накладом великих грошей і праці спроваджував батько з Гамбурга, з Голландії, з африканських зоологічних станцій запліднені пташині яйця, які давав висиджувати величезним бельгійським курям. Це було вельми захоплюючим і для мене — оте викльовування пущьвірінків, спражніх чудовиськ за кшталтом і забарвленням. Неможливо було додивитись у монстрах із здоровними фантастичними дзьобами, що одразу після народження широко роззявлялися, ненажерливо сичали, у ящерах з кволими, голенькими тільцями горбанів — майбутніх пав і фазанів, глухарів і кондорів. Розміщений у кошиках, у ваті, драконячий отой виплід підносив на тонесеньких шийках сліпі, більмуваті голівки, безголосо квакаючи німими горлянками. Мій батько ходив уздовж полиць у зеленому фартусі, як садівник уздовж парників із кактусами, і виманював із небуття пульсуючі життям сліпі пухирці, недолугі пузця, що сприймають зовнішній світ тільки як харч, паростки життя, що навромацки пнуться до світла. По кількох тижнях

сліпі пуп'янки розбруньковувалися і кімнати сповнював кольоровий гамір, миготливий щебет новоселів. Вони обсідали карнизи фіранок і шаф, гніздилися в гушавині олов'яного гілля та арабесок велеруких висячих ламп.

Коли батько вивчав великі орнітологічні посібники і гортав кольорові таблиці, здавалося, наче з них вилітають оці пернаті химери і сповнюють кімнату кольоровим тріпотінням, шматами пурпуру, клаптями блакиті, мідянки і срібла. Під час годівлі вони утворювали на підлозі барвисту, хвилясту грядку, живий килим, котрий з чиєюсь необачною появою розпадався, розлітався рухомими квітами, що лопотіли у повітрі, аби врешті розташуватися десь попід стелею. У пам'яті мені особливо закарбувався один кондор, величезний птах з голою шиєю, зморшкуватим, пухирчастим видом. Це був худий аскет, буддійський лама, який додержувався залізного церемоніалу свого великого роду, у всьому поведженні сповнений незворушної гідності. Коли він сидів напроти батька, нерухомий у монументальній поставі правічних єгипетських богів, і око його було заповолочене більмом, яке зсував збоку на зіниці, щоб замкнутися зовсім у самоспогляданні власної достойної самотності, то видавався завдяки своєму кам'яному профілю старшим братом мого батька. Така сама тканина тіла, сухожиль і зморшкуватої твердої шкіри, таке саме обличчя, зсохле і кошає, такі ж загрублі, глибокі очні впадини. (Навіть батькові руки, дужі, вузлуваті, худі долоні з опуклими нігтями були схожі на кігті кондора.) Коли він дрімав, я не міг позбутися враження, що переді мною мумія — висохла і тому поменшена мумія мого батька. Гадаю, і матиної уваги не минула та дивна схожість, хоча ми з нею ніколи про це не говорили. Характерно, що кондор уживав того ж нічного горщика, що й батько.

Не припиняючи виведення щораз нових екземплярів, мій батько влаштував на горищі пташині весілля, вислав сватів, припинав у дірках та щербинах покрівлі звабливих і журних наречених і досяг цим того, що дах нашого будинку, величезний двосхилий гонтовий дах, став справжнісінькою пташиною господею, Ноевим ковчегом, до якого злітали різного роду крилаті з далеких сторін. Довго, ще навіть по знищенні пташиного господарства, утримувалась у пернатому світі традиція нашого дому, і в порі весняних мандрів не раз спадали на наш дах цілі хмари журавлів, пеліканів, пав та сила іншого птаства.

Однак згодом — по нетривалій пишності — справа повернула на смутне. Незабаром батькові заблаглося перенестися до двох кімнат на піддашші, що правили за комірчини. Звідти вже вдосвіта доносились змішане курликання пташиних голосів. Дерев'яні коробки кімнат, підсилювані резонансом просторого горища, дзвеніли всьенкі від шуму, тріпотіння, піяння, токування і гелготу. Так батько шез нам з очей на кілька тижнів. Лиш інколи він сходив до помешкання, і тоді ми могли зауважити, що наче зменшився, схуд і ~~скоцюрбився~~ скоцюрбився. Інколи, забуваючись, зривався зі стільця при столі, махав ~~руками~~ руками, як крилами, та протяжно піяв, а очі

заволікалися полудою. Потім, засоромлений, сміявся разом з нами і намагався звести інцидент на жарт.

Якось несподівано під час генерального прибирання з'явилася у батьковій пташиній державі Аделя. Ставши у дверях, заломила руки — від одуру, який здіймався в повітря, і куп посліду на підлозі, столах і меблях. Недовго вагалась, відчинила вікно, потім довгою шіткою зняла вир зі всієї маси птаства. Сколотився пекельний туман пір'я, криш і крику, в якому Аделя, схожа до шалючої менади, затуленої круговертю свого торса, танцювала танок руйнації. Разом з пташиною громадою, тріпочучи руками, намагався піднятися в повітря і мій батько. Крилатий туман потрохи рідшав, аж врешті на бойовиську zostалися тільки змучена засапана Аделя та батько, зажурений і засоромлений, готовий до цілковитої капітуляції. По хвилі спускався сходами зі своїх володінь мій батько — спустошений чоловік, король — баніт, який втратив трон і королівство.

Переклад М.Яковини

НІЧ ВЕЛИКОГО СЕЗОНУ

Кому не відомо, що в низці звичних, нормальних літ з лона здичавілого часу іноді виходять літа відмінні, літа особливі та звороднілі, у котрих — як шостий малий палець на руці — інколи виростає тринадцятий фальшивий місяць.

Фальшивий — бо рідко досягає повної зрілості. Як пізно зачаті діти, він відстає в рості, цей місяць-карлик — пагін напівзів'ялий і скорше надуманий, ніж дійсний.

Виною тому стареча нестримність літа, його розпусна й пізня життєдайність. Часом буває, що вже й по серпню, а старий грубий штурпак літа своїм звичаєм родить далі, далі виганяє з свого трухляка ялові й ідіотські дні-дички, дні-бур'яни, та ще й на додаток задарма накидає пустих та нестравних днин-качанів — днин блідих, здивованих і непотрібних.

Неправильні й нерівні, невчені та незрілі, вони виростають немов брунькати і скручені в дулю пальці потворної руки.

Інші порівнюють ці дні з апокрифами, таємно всунутими між розділів великої книги року, з палімпсестами, що потай вкладено між її листів, або з білими незадрукованими аркушиками, на порожняві яких вивергаються образами та кольорами втомлені лектурою очі, щоб врешті відпочити у цій нікчемності, аж поки знову будуть втягнуті в лабіринти нових розділів та пригод.

О, той старий, пожовклий романс року, та велика, ладна розпастися книга календаря! Лежить вона собі забута в архівах часу, все більше й більше пухне, безупинно набухає від велемовності місяців, самородних вивержень брехні, від помножуваної в ній глупоти й маячні. І коли ми

нотуємо наші оповідання. тулимо ці історії про мого батька на зужитому узбіччі її тексту, то чи не плакаємо прихованої надії, що колись вони негомінтно повростають між пожовтілих аркушів тієї найпрекраснішої книги, що розсипається, увійдуть у величний шелест її сторінок, котрий їх поглине?

Те, про що ми будемо говорити, діялось тринадцятого, додаткового й дещо фальшивого місяця року, на кільканадцятьох порожніх картках великої хроніки календаря.

Ранки були на диво терпкі й свіжі. Спокійний і холодний плин часу, зовсім новий запах повітря, якась густина світла свідчили про те, що ми ввійшли в якусь іншу серію днів, новий регіон Божого Року.

Під тими новими небесами голос звучав дзвінко і свіжо, як у ще новому й незужитому помешканні, повному запахів лаку, фарб, уже браних в руки та ще не замацаних речей. З дивним зворушенням пробувалось нової луни, з цікавістю її напочиналось, як холодного свіжого поранку в переддень подорожі тістечко до кави.

Мій батько знову сидів у задніх приміщеннях крамниці, в малій склепінчастій кімнатчині, як вулик погратованій багатокомірковою реєстратурою, яка без кінця лушилася платівками паперу, листків та фактур. З шелестіння аркушів, із нескінченного карткування паперів виростала граткована й марна екзистенція тієї кімнати, від невпинного перекладання стосів у повітрі з незлічених шильд фірм відроджувався апофеоз нібито схопленого з пташиної перспективи фабричного міста, найжаченого димарями, обрамленого низками медалей, викрутасами та закарлюками помезних et i Comr.

Там, як у пташарні, батько сидів на високому стільці, голубники реєстратур шелестіли стосами паперів, кожне гніздо чи дупло аж дзвеніло від цвіркання цифр.

Нетрі великої крамниці ставали все темнішими й що не день повнилися запасами сукон, шевйоту, оксамиту і діагоналі. На темних полицях, тих коморах та прикомірках холодної, пліснявої кольоровості стократно приростала темна, встояна барвистість речей, множився та набігав великий капітал осені. Там ті багатства росли й достигали, все ширше розливались по полицях, як по галереях якогось великого театру, щоранку поповнювались й приростали новими порціями товару, котрий в паках та скринях разом із вранішнім холодом, з осінньою свіжістю й випарами горілки, покректуючи, вносили на своїх ведмежих спинах бородаті носильники. Продавці викладали ті нові запаси насичених блататних кольорів, а потім наповнювали й старанно шпарували ними всі щілини та вільні місяця високих шаф.

То був велетенський, укладений шарами і відібраний по відтінках реєстр найрізноманітніших кольорів осені, котрий, як по гучних сходах, перебігав уверх і вниз по гамах всіх октав кольору. Починався знизу, тужливо й несміло пробував альтових облізлостей та півтонів, потім

переходив до вицвілого спугу далечі, до гобеленної зелені й блакиті, шораз ширшими акордами наростав угору. доходив до глибокої сині. до індиго далеких лісів, до плюшу гомінливих парків, щоб потім через всі охри, сангвіни, відтінки рудого та сепії ввійти в шелестку тінь в'янутих садів, дійти до темного запаху грибів, до подихів порохна в глибинах осінньої ночі і до глухого акомпанементу найтемніших басів.

Батько походжав уздовж арсеналів сукняної осені — заспокоював і вгамовував ті маси, їх наростаючу міць, спокійну силу Пори. Він хотів якомога довше зберегти незайманими ці запаси накопиченої кольоровості. Боявся руйнувати, розмінювати на готівку недоторканий фонд осені. Але знав, що прийде час, і осінній вітер, теплий спустошливий вітер повіє над тими шафами й тоді вони розверзнуться, і ніщо не зможе стримати потоків та струменів кольору, котрими вони вибухнуть на ціле місто.

Надходила пора Великого Сезону. Оживали вулиці. О шостій вечора місто завітало гарячкою, будинки осявала заграва, брутально розфарбовані й нагримовані нею люди блукали, гнані якимось внутрішнім вогнем, їхні очі жевріли якоюсь святковою, прекрасною і злюю лихоманкою.

У бокових вуличках, тихих провулках, котрі поступово западали в царину смерку, вже було порожньо. Тільки на майданчиках перед балконами бавились діти, бавились вперто, галасливо й недоладно. Вони прикладали до губ й надимали малі піхури, щоб раптом крикливо напиндочитися великими наростами, що в їхніх устах гелготали й лопотіли, або безглуздо випнутись червоною та піючою когутячою маскою, якоюсь кольоровою, фантастичною і абсурдною осінньою машкарою. Здавалось, накоїжені й піючі ті фантастичні флотилії з бібулки й осінньої погоди довгими кольоровими низками піднесуться в повітря і, як осінні ключі птахів, потягнуться над містом. Або з гамом возили одні одних на малих торохких візках, що вигравали барвистим туркотом коліс, шпиць і дишлів. Наладовані їхнім криком візочки скочувались в долішній кінець вулиці аж до низько розлитої, жовтої вечорової річки, де й розсипались звалом кружал, коліс і патичків.

По тому, як дитячі забави ставали все більш жвавими й гамірними, рум'яна міста темніли і завітало пурпуром, аж раптом весь світ почав в'янути і чорніти, з нього швидко виділявся маячний змерх, котрим заражались всі речі. Підступно і ядуче та зараза сутінок ширилася довкола, перекидалася від речі до речі, чого діткнула — те зразу трухло, чорніло, розсипалося на порох.

Охоплені тихим жахом люди втікали від того змерху, аж поки проказа доходила й до них, вицвітала на чолі темним висипом; вони розгублювали лица, котрі відпадали великими безформними лишаями, далі йшли вже безликі й сліпі, по дорозі губили маску за маскою, тому сутінки аж кишили покинутими личинами, що сипались слідами їхньої втечі.

Потім все починало заростати чорною порохнявою корою, яка лушилася великими плахтами, хворобливими струпами темряви. А коли долі

в тихому замішанні, в паніці швидкого розкладу все зникало й шло прахом, нагорі поставав безмовний сполох зорі, мінився дзенькотом мільйона тихих дзвіночків, підносився мільйоном невидимих жайворонків, які летіли в одну срібну безкінечність. Потім раптом спадала ніч — велика ніч, котру розносили подихи вітру.

В її стократому лабіринті були видовбані світлі гнізда — крамниці — великі кольорові ліхтарні, забиті стосовним товаром і галасом покупців. В яскравих шибах тих ліхтарень можна було спостерігати гомінкий і повний дивних церемоній обряд осінніх закупів.

Та велика, збориста, наростаюча тіннями і розпоршувана вітрами осіння ніч крила в своїх складках темряви світлі кишеньки, торбинки кольорового дріб'язку, барвистого розмаю шоколадок, кексів та колоніальних дивовиж. Ті, збиті з ящиків від цукру, яскраво обліплені рекламами шоколаду, повні кусочків мила, веселої тандити, позолочених браслетів, станіолі, трубочок, вафель та кольорових м'ятних цукерків ятки й крамнички розсіялися по нетрях величезної, порізаної лабіринтами, розкуйовдженої вітрами ночі стаціями легковажності та брязкотельцями безтурботності.

Ветки й темні товпища сунули в темряві, в гамірному замішанні, шурханні тисяч ніг, гвалті тисяч уст — велелюдний, безладний потік, що тягнеться по артеріях осіннього міста. Так і пливла та ріка, повна гаму, темних поглядів, хитрих поглипувань, порізана мовою, пошатко-вана балачками, великою кашею пліток, смішків і замішання.

Здавалось, це рушили товпища осінніх макосіїв — сухих маківок — голови-брязкальця, люди-калатала.

Знервований та підрум'янений загравою батько ходив з блискучими очима по яскраво освітленій крамниці і наслуховував.

Через шибки вітрини та порталу долинав далекий шум міста, приглушений гомін напливаючих товпищ. Над супокоем крамниці яскраво горіла гасова лампа, що звисала з великого склепіння стелі — витіснювала зі всіх щілин і закамарків щонайменший слід темряви. В тиші потріскувала порожня підлога — вздовж і впоперек лічила в тому світлі свої лискучі квадрати, шахівницю великих плит, котрі перекидались одна з одною хрускотами й то тут, то там відповідали гучним тріскотом. Зате сукна лежали тихо та безмовно в своїй повстаній пухнавості, обмінювались вздовж стін поза батьковою спиною поглядами, перекидались від шафи до шафи тихими знаками порозуміння.

Батько наслуховував. Здавалось, у цій нічній тиші його вухо видовжувалось, галузилось аж десь за вікном фантастичним коралом — колиханим шумовинням ночі червоним поліпом.

Він наслуховував і чув. Чув із дедалі більшим неспокоєм далекий приплив — то насувалися товпища. Перелякано кидав очима по порожній крамниці. Шукав продавців. Але ті темні й руді ангели кудись відлетіли. І він залишився сам разом із своєю тривоگوю перед натовпом, який ось-ось мав затопити супокій крамниці спустошливим гомінким юрмищем

і розхапати, розпродати на торжищі всю ту. роками громаджену в великих затишних сховищах багату осінь.

Де ж запропали ті продавці? Куди поділись ті вродливі херувими, що мали боронити темні суконні шанці? Батько з болем підозрював, що гріхують десь в глибинах дому з доньками людськими. Застиглий та стурбований, із зажеврїлими в ясному супокої крамниці очима, він своїм внутрішнім слухом чув, що відбувалось в нетрях дому, в задніх коморах тієї великої кольорової ліхтарні. Дім відкривався перед ним кімната по кімнаті, комора по коморі, як будиночок з карт. і він бачив гонитву продавців за Аделею по яскраво освітлених кімнатах, по сходах вгору і вниз, аж поки вона вислизнула від них та сховалась у світлій кухні, де й забарикадувалась кухонним буфетом.

Там і принишкла, задихана, осяйна й розвеселїла — зі сміхом тріпотїла великими віями. Продавці поприсїдали під дверима й хихотїли. Вікно кухні відкривалось у велику, повну сум'яття та видїнь горобину ніч. Чорні прочинені шибки спливали рефlekсами далекої ілюмінації. Довкола стояли лискучї горшки і бутлї — ложилися в супокої масної поливою. Адея сторожко вихилила у вікно своє розпашїле, підрум'янене лице з кліпаючими очима. Певна, що десь засїли, вона шукала на темному подвір'ї продавців. Аж ось помітила, що один за одним вони обережно пробіраються по вузькому віконному карнизі вздовж червоної від відблиску далекої ілюмінації стїни поверху — скрадаються до вікна.

Від гнїву та розпачу батько вибухнув криком, але тієї митї на нього насунув гам голосів і вікна крамниці раптом наповнились обличчями, перекошеними від сміху розбуялими лицами, що порозплескували носи на блискучих шибках. Вкрай обурений батько побагровїв і вискочив на ляду. І коли натовп почав приступ на цю твердиню, галасливою юрбою вдерся до крамниці. він одним стрибком забрався на полицї з сукнами й, повиснувши високо над товпишем, що є сили трубив на сполох, дув у велику сурму з рогу. Але склепіння не наповнилось шумом ангелїв, які поспїшали на поміч, натомість кожному зойку труби відповідав великий розбуялий хор натовпу.

— Гендлюй, розпродуй, Якубе! — волали всї, і це все повторюване і повторюване воання в хорї ритмізувалося й поволї переходило в підхоплену всіми горлянками мелодїю рефрену.

Аж тоді батько здався, зіскочив з висоти карнизу і з криком кинувся на барикади сукон. Величний у гнїві, з набряклою жилами, немов пурпуровий кулак, головою він видерся, як змагаючий пророк, на суконні шанці і зашавїв на них. Цїлим тілом впирався у величезні паки вовни, виважував їх з оправи. підсувався під величезні сувої сукна, підносив на згорбленїй спинї, щоб з глухим гуркотом скинути з висоти антресолей на ляду. Паки лопотїли й майорїли в повітрі величезними хоругвами, полицї зівсюди висаджувались вибухами драпувань, водоспадами сукон, як від ударїв Мойсеевої патерниці.

Так ринули, бурхливо виверглися й попливли широкими ріками скарби шаф. Вилився, ріс, множився та заливав яди й столи кольоровий вміст полиць.

Стіни крамниці зникли під величезними формаціями цієї суконної космогонії, під тими гірськими пасмами, котрі потужними масивами наростали одні над одними. Між гірських узбіч відкривалися розлогі долини, високим пафосом вершин гриміли континенти. Крамниця розросталася в повну озер і далей панораму осіннього краєвиду, на тлі цих лаштунків між зморшок і долин фантастичного Ханаану мандрував батько — великими кроками прямував із пророчо розпростертими в хмарах руками і ударами натхнення творив лице краю.

А долі, коло підніжжя цього виростлого з батькового гніву Сінаю, жестикулював, злословив, славив Баала та гендлював народ. Згрібали цілі жмутки м'яких фалд, драпувалися кольоровими сукнами, вповивалися в імпровізовані доміно та плащі, безладно і досхочу просторікували.

Великий від гніву, батько зненацька зависав над тими купками базарників і громив цих поган з висоти могутнім словом. Потім, гнаний розпачем, видирався на високі антресолі шаф, нестямно біг по бантах полиць, по лунких дошках голих риштувань, батіжений образами безсоромної розпусти, яку відчував за спиною в глибинах дому.

Продавці власне добиралися до залізного балкону на рівні вікна і, вчепившись за балюстраду, вхопили за попереk і витягали через вікно Адельо, котра тріпотіла очима і волочила за собою смагляві в едwabних панчохах ноги.

Охоплений від огиди до гріха жахом, батько вrostав гнівом своїх жестів в прозу краєвиду, а внизу безтурботний народ Баала віддавався розгнузданим веселощам. Якась пародійна пристрасть, якась зараза сміху оволоділа тією голотою. Як можна було чекати поваги від них, від того люду калатал та горіхових дідків! Як можна було ждати хоч якогось розуміння великих турбот батька від тих млинків, що невтомно молולי кольорове конфетті слів!

Глухі до громів пророчого гніву, ті гендлярі в едwabних бекешах малими групками чигали довкола складчастих гір тканин, із смішками велемовно перебирали достоїнства товару. Своїми шпаркими язиками та чорна біржа шархала по шляхетній субстанції краєвиду, кришила її сікачем просторікувань і мало не ковтала.

Віддалік, перед високими водоспадами ясних тканин групками стояли іудеї в кольорових халатах та великих хутряних шапках. То були мужі Великої Ради, достойні й повні гідності пани, що погладжували довгі, печені бороди й точили помірковані, дипломатичні розмови. Але і в церемонних розмовах, у поглядах, котрими обмінювалися, був відблиск усміхненої іронії. Між них шмигали й посполиті — безформний натовп, голота без лиця і стану. Вона заповнювала невгіддя краєвиду, обсіпала його дзвіночками й брязкотельцями бездумних теревенів. Це був елемент

блазенський, запала в шал танцю юрма полішинелів й арлекінів, котра — сама не маючи серйозних торгових інтересів — своїми блазенськими фіглями зводила до абсурду подекуди укладувані торгові угоди.

Однак поступово, знудившись своїм блазнюванням, той веселий народець розпорозувався в більш далеких околицях краєвиду і там поволі пропадав між скелястих зламів та долин. Очевидно, один за одним ці веселуни западали десь в щілини й складки терену, як балової ночі по кутках та закамарках змучені забавою діти.

Тимчасом вітці міста, мужі Великого Синедріону, походжали повними поваги й гідності групами й вели тихі, глибокі диспути. Вони розбрелись по всьому цьому розлогому гористому краю — вдвох, втрьох мандрували його далекими крутими шляхами. Їхні малі й темні постаті залюднили всю цю пустельну височину, над якою зависло тяжке і темне небо, небо поморщене й похмуре, пооране довгими паралельними борознами на срібні й білі скиби, в глибині яких показувались все нові й нові поклади його нашарувань.

Світло лампи створювало в цій країні штучний день — день дивний, день без світланку й сутінок.

Батько поволі заспокоювався. Його гнів укладався й застигав у покладах та пластах краєвиду. Він сидів на антресолях високих полиць й дивився на розлогий край, що занурювався в осінь. Бачив, як на далеких озерах ловили рибу. В маленьких лушпинках сиділо по двоє рибаків — запускали в воду сіті. На березі хлопці несли на головах повні тріпотливого срібного полуово кошики.

І тільки тоді він помітив, що в долині групи подорожніх задерли до неба голови і щось показували одні одним.

Небо зненацька запашило якимсь кольоровим висипом, вкрилося плямами, що колихались, росли і дозрівали, аж раптом наповнили простір дивним людом птахів, котрі колували й кружляли великими перехресними спіралями. Все небо було повне їхнього шляхетного паріння, лопоту крил, величних ліній тихого ширяння. Деякі з них, як величезні лелеки, линули на широко розпростертих крилах, інші, подібні до кольорових китиць, до варварських трофеїв, щоб втриматись у потоках теплового леготу, мусили тяжко і незграбно тріпотіти крилами; інші, зрештою недолугі конгломерати крил, міцних ніг і обскубаних ший, нагадували погано напханих сипів та кондорів, з яких сипалося трачіння.

Між них були й птахи двоголові, птахи багатокрилі, птахи-каліки, котрі недолуго борсалися в повітрі, махаючи одним крилом. Небо починало нагадувати стару фреску, повну монстрів та фантастичних звірів, які кружляли, розходились і знову сходились по кольорових еліпсах.

Облитий на бантах раптовим світлом, батько встав. простягнув руку — зазивав птахів старим покликком. Він впізнав їх і дуже розчулився. То було далеке, забуте потомство тієї пташиної генерації, яку колись Аделя розігнала на всі сторони неба. Тепер те штучне потомство, те

дегенероване, внутрішньо мізерне, звиродніле й вибуяле пташине плем'я поверталось додому.

Недоречно велике, по-дурному пішовши в ріст, воно всередині було порожнє і мертве. Вся життєва сила тих птахів пішла на фантастично розбуяле оперення. То було щось подібне до музею вимерлих родів, лахмітні пташиного Раю.

Деякі з них літали навзнак, мали незграбні та тяжкі, подібні до колодок і замків дзьоби, обважені кольоровими наростами, вони були сліпі.

О, як зворушило батька це несподіване повернення, як дивувався він з пташиного інстинкту, з тієї прив'язаності до Вчителя, котрий, як малу дитину, пестив той вигнанський рід, який врешті по багатьох генераціях в останній день перед згасанням племені потягнув назад до прадавнього краю.

Але ті сліпі паперові птахи вже не могли впізнати батька. Даремно він кликав їх давнім покликом, забутою пташиною мовою — не чули його й не бачили.

Аж раптом в повітрі засвістило каміння. Це веселуни, дурне й бездумне плем'я, почали жбурляти камінням у фантастичне пташине небо.

І даремно батько страхав та погрожував закливальними жєстами рук — не чули і не помічали. І птахи падали. Поцілені камінням, тяжко обвисали і в'янули вже в повітрі, раніше ніж долітали до землі, ставали безформною купкою пір'я.

Швидко та дивна височина вкрилась дивовижною падлиною. І доки батько добіг до місця погрому — весь пташиний крилатий рід вже замертво лежав на скелях.

Тільки тепер батько міг зблизька побачити всю нікчемність тієї зuboжілої генерації, всю сміховинність її мізерної анатомії.

То були величезні, будь-як напхані старим стервом віхті пір'я. В багатьох не можна було вирізнити голови, бо та ціпкувата частина тіла не мала жодних проявів душі. Деякі, як зубри, були вкриті кудлатою, позлипалою шерстю й відразливо смерділи. Інші нагадували горбатих, лисих і дохлих верблюдів. Ще інші, очевидно, були з певного роду паперу, всередині порожні й на диво пістряві зверху. Декотрі зблизька виявлялися не чим іншим, як великими хвостами пав, кольоровими віялами, в котрі незрозумілим чином вдихнули якусь ілюзію життя.

Я бачив сумне повернення батька. Штучний день поволі забарвлювався кольорами звичного світання. В спорожнілій крамниці верхні полиці набирали барв світанкового неба. Між фрагментів згаслого пейзажу, між зруйнованих лаштунків нічної обстави батько побачив продавців, що просинались. Вони підводились між сувоїв сукон і смачно позіхали до сонця. Наверху в кухні розпатлана і тепла від сну Аделя почала молоти в млинці каву, притиснула його до білих грудей, від яких зерна набирали блиску й жару. У сонячному світлі почав миватися кіт.

Переклад Т.Возняка

Вінницький поет Анатолій Бортняк написав поему «Відблиски», розділ з якої — «Балада про Лілю» — запропонував «Сгутцю». Дружуємо цей цілком самостійний, насичений спогадами твір.

Анатолій Бортняк

БАЛАДА ПРО ЛІЛЮ

Круто пам'ять посипавши сіллю,
до тодішніх вертаюся бід.
Нагадаю про дівчинку Лілю,
що дивилась солдатам услід.

Шепче острах на вухо дівчаті:
що (мурашки по тілу!), коли
раптом дяді повернуться кляті?
Ну а дяді хороші — пішли...

Ой як страшно зробилося Лілі!
Стало чорно, як там, у льоху.
Оченята її очманілі
наче втуплені в темнь глуху.

З хати вибігла тітка Фросина
із полив'яним кухлем води:
— Годі, Лілю! Вгамуйся, дитино!
Не повернуться німці сюди.

...Ранок дихав, мов п'яна потвора.
Крався ворон — крилатий шакал.
Містечкових євреїв учора
постріляли, загнавши в підвал.

Не торкнулася куля дівчати,
промакнулося зопалу зло.
Йшла Фросина травиці набрати,
а дитя від підвалу повзло.

Кволе тільки тягло від олійні
по гірких манівцях лободи —
від матусі, від братика Піні...
Та не мало поняття, куди.

Стала другою матір'ю тітка,
доглядала дитя, як могла,
відходила, зігріла сирітку,
від недобрих очей зберегла.

Хоч боялася кожної тіні,
і у снах привиджалась петля
з того часу, як біля олійні
ледь живе підбрала маля.

Тільки стукне, бувало, знадвору,
вдарить гілка бузку по вікні, —
на горище бігом чи в комору,
лізь у скриню, ховайся на дні...

Перемучились клято обоє.
Блідо скнів промінець в каганці.
Наче Ліля тоді лободою,
ледве-ледве повзли місяці.

Мить за миттю спливав рік за роком...
просурмив на світанні сурмач:
дочекалися наших, нівроку!
— Годі, Лілю! Вгамуйся, не плач!

Страх минув не відразу, поволі
розсівалися жахи їмли.
На золі, на гіркому роздолті
ми із Лілею разом росли.

Сонце дзвоником мідним засяє,
нас покличе до школи, у клас.
«Що таке Батьківщина?» — питає
на уроці учителька нас.

Встане Ліля, тонка, як стеблина,
й голоском, що тремкий, мов струна,
«Батьківщина — це мама Фросина», —
відповідь без вагання вона.

Нашу совість, гарячу на дотик,
що джерела святі воскреша,
не опошлить масний анекдотик,
не отруїть продажна душа.

Наша пам'ять — ранкова росина,
не підвладна вітрам і рокам.
...Батьківщина — це тітка Фросина,
на мільйони помножена мам.

Творчество Феликса Кривина широко известно и представлять его читателям нет необходимости. Правда, владея многими литературными жанрами, он на этот раз выступает с путевыми очерками, созданными во время путешествия по Европе.

Казалось бы, что нового можно увидеть в этом Старом Свете, особенно в такой стране как Андорра, которую и на карте-то не отыщешь? Что ж, читателю предоставляется возможность убедиться, что кое-что Феликс Давидович там заметил, и не только касающееся этой маленькой страны, но и нашей большой, от проблем которой никуда не уедеши.

Феликс Кривин

РАССКАЗЫ ОБ АНДОРРЦАХ

I. ГРАЖДАНЕ БОЛЬШОЙ ДОРОГИ

Если я скажу, что андоррцы живут на большой дороге, кто-то может подумать, что андоррцы — это разбойники. Так у нас принято. Так мы привыкли говорить: живем, как на большой дороге.

Жизнь на большой дороге полна неудобств: она либо на колесах, либо под колесами. И уходит большая дорога вдаль — одним концом в неизвестное будущее, другим концом — в известное прошлое, но каждый отрезок находится в настоящем, и это-то хуже всего, потому что большая дорога не приспособлена для жизни в настоящем. Здесь в любую минуту могут потребовать: «Снимай пиджак!», «Отдай кошелек!», а то вдруг скомандуют: «Ложись!» Прямо как на фронте.

Дорога, конечно, не в пустыне, она проходит мимо селений и городов, и можно туда забежать, глотнуть свежего воздуха. Или еще чего-то глотнуть, потому что на большой дороге глотать практически нечего. Когда люди с большой дороги появляются в населенных пунктах, их сразу узнают: а, это те, что с большой дороги!

Да, они с большой дороги, они спешат в свое будущее, но спешить все трудней, потому что дорога неровная и опасная, колеса снимают прямо на ходу, и скоро на дороге не останется ничего, кроме указателей...

И тут выясняется, что указатели повернуты не туда. Их уже давно отвернули от будущего назад, но до прошлого не довернули, и теперь никто не знает, куда идти. Правда, идти уже не хочется, хочется нормально пожить в настоящем, как живут люди в придорожных селениях и городах. Вот почему люди дороги требуют отставки регулировщиков. Они решительно требуют отставки регулировщиков!

Но регулировщики не уходят. Куда им с такой большой дороги уходить? Кто им отдаст кошелек, снимет пиджак и ляжет по команде «Ложись!» на сырую плохо заасфальтированную землю?

Так может, регулировщики — это и есть те самые разбойники с большой дороги? С большой андоррской дороги — большие андоррские разбойники?

Не нужно так думать. В Андорре нет разбойников. И живут андоррцы на большой дороге не в каком-нибудь уголовном смысле, а в чисто географическом. Между Францией и Испанией — большая дорога, и андоррцы на этой дороге живут. У них просто нет другого места.

Кстати, живут они мирно, спокойно, без всех этих «Снимай!», «Отдай!», «Ложись!» — и прочих дорожных указаний.

2. СТРАНА БЕЗ ВОЙНЫ

В Андорре нет мафии. Кто же у них руководит государством? Кто руководит торговлей, полицией, правительством, наконец?

Например, понадобится, чтобы в стране исчезли зубочистки. Если это дело пустить на самотек, они в одном магазине исчезнут, а в другом появятся. А для того, чтобы они исчезли сразу всюду, нужна организация. Нужно, чтобы кто-то этим руководил.

Или нужно остановить движение транспорта. Чтоб в течение какого-то времени нигде ничего не двигалось, не шевелилось. Увеличить в стране преступность, смертность, резко снизить рождаемость и снабжаемость — кто за это возьмется?

Или возникнет потребность сравнить между собой французов, испанцев и каталонцев, превратить их в каталонофобов, испанофобов, французофобов. Вспомнить испанскую инквизицию и наполеоновские войны, чтобы начать искать виноватых. Неужели этим должно заниматься правительство?

Хорошо, допустим, правительство, а кто будет управлять правительством? Народ? Но ведь мафия — это и есть война правительства против народа. Никакая это не банда, не шайка, не подпольная организация. Это силы страны, организованные для борьбы со своим народом. Чтоб его запугать, усмирить, заставить добровольно отдать то, что заработано трудом, — отдать тем, кто не способен сам на себя зарабатывать.

Мафия — изобретение посредственности, которая не может конкурировать с талантом, но и не может без него обойтись. Она ведет войну с народом, но без народа не может обойтись. Она ведет войну со всем, без чего не может обойтись...

Андорра — слишком маленькая страна для таких широких военных действий.

3. АНДОРРЦЫ ПОБЕЖДАЮТ, НО НЕ СДАЮТСЯ

Через всю жизнь мы пронесли девиз, вычитанный из любимой книги нашего детства: «Бороться и искать, найти и не сдаваться!»

Мы боролись и искали. Правда, не находили, но продолжали искать. И даже не столько искать, как бороться за то, чтоб искать. Потому что в девизе борьба стояла на первом месте.

Если б мы нашли и победили, нам было бы труднее бороться и искать. И особенно — не сдаваться. Как «не сдаваться», если сдаваться некому? Все равно что в лозунге: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» С кем было соединиться нашим пролетариям, если их не выпускали из страны?

Потом стали выпускать, но только к родственникам, чтоб пролетарии соединились исключительно на родственной почве. А когда разрешили ехать всем, то из страны выпускали такими пролетариями, что пролетарии всех стран шарахались во все стороны, потому что нашим пролетариям действительно нечего терять, а они у себя кое-что накопили.

Лозунг «Пусть сильнее грянет буря!», брошенный нашим Буревестником революции, легче других поддавался осуществлению, и никто не задавался вопросом: зачем? Зачем нам буря в нашем море? Других топить? Самим тонуть?

Нам хватало и того, и другого. Мы и топили, и тонули. И горько усмехались, узнав, что из всех буревестников в Советском Союзе гнездятся только глупыши.

Было обидно, что глупыши. Хотя и буревестники. Оказывается, даже среди буревестников имеются глупыши. Буревестник революции называл это безумством храбрых.

И вот мы, безумно храбрые, которым уже нечего терять, но еще нечего находить, приезжаем в Андорское государство и застаем здесь печальный факт: у них нет пролетариев, с которыми мы мечтали соединиться. У них вообще нет бедных,— во всяком случае, не было до нас. И буревестники у них не водятся. Глупыши — не водятся.

Что же они находят, чтоб дальше искать? Кого побеждают, чтоб опять не сдаваться?

Загадка Андорры, ответ на которую — в нашей стране. Наша страна — страна отгадок на многие загадки.

Двадцатилетней девушкой Людмила Титова оказалась одна в оккупированном Киеве. 29 сентября 1941 года она отправилась проводить свою соседку в Бабий Яр.

Правда, и в голову тогда не приходило, что провожает ее на смерть: думала, евреев просто вывозят куда-то. Прошла кордон немцев и полицаяв, хотела вернуться — не выпускают. Случайно оказавшийся при ней паспорт спас жизнь.

Все, что Людмила Титова увидела и пережила в захваченном городе, нашло отражение в ее коротких пронзительных стихах 1941-1943 годов.

Публикуем одно из них.

Людмила Титова

ПОМИНОВЕНИЕ

(По дороге в Бабий Яр)

Кто безучастен, кто волнуется,
Приказ неясен и жесток...
Она идет по грозной улице,
Ребенка кутая в платок.
В какой-то миг судьба проклятая
Чуть приоткрылась ей одной.
Я здесь. Я чья-то провожатая.
И говорит она со мной:
— Быть может, мучиться недолго нам,
И что нас ждет, и где исход?
Как тяжело на земле обоганным,
Из века в век, из года в год!
Нескладно что-то отвечала я,
Все это в давнем далеке.
Но помню — злая, одичалая —
Мадонну в траурном платке.
Прости, страдальница, прости меня
За то, что столько лет молчу.
Ведь я не знала даже имени.
Что я могу? Зажечь свечу...

1942, 1950

Виктор Аронович Малахов — доктор философских наук, заведующий сектором этики в институте философии НАН Украины, автор монографических работ «Наука расставания», «Стыд», «Искусство и человеческие взаимоотношения». В альманахе он выступает в неожиданном для читателей жанре эссе, тема которого — понятие «малой родины», любовь «к родному пепелищу».

Виктор Малахов

РОДИНА

(Заметки киевлянина)

Есть слова, произнося которые, рискуешь многим. Таковы «любовь», может быть, «счастье» — и, несомненно, «родина». Иногда употребление этих слов явно предполагает в говорящем умение перешагивать через нечто в самом себе, отречься от какой-то частицы собственного «я» — без этого невозможно, немыслимо произносить громогласные заклинания о «всемирной любви», о «Родине-матери», звать незнакомых людей к «сыновней верности» тому, что кто-то где-то считает их Родиной.

Поисгине, есть способности и искусства, за которые приходится расплачиваться совестью; способность произносить упомянутые слова всеу — одна из них.

А вместе с тем представьте себе ну хотя бы долгий вечер в поезде, неторопливую беседу со случайным попутчиком, когда, глядя на пронсящиеся перелески, вспоминаешь вдруг, что где-то там, на горизонте, в угасающем солнечном мареве — твои родные места, твоя родина. Разве теплое, насыщающее чувство привязанности не останется после этого надолго в душе как неожиданно доставшееся богатство — особенно если и собеседнику есть что по этому поводу вспомнить? Священная Родина — обязательно «самая-самая», неспособная дня прожить без человеческого жервоприношений — и наша с Вами родина, на посторонний взгляд, может быть, совсем даже неказистая: какие разные человеческие миры стоят за каждым из этих звучаний одного и того же слова!

Думаю, большой неприятностью для всех нас явилось то, что понятие «родина» употреблялось в советском обиходе главным образом в первом из названных значений, вследствие чего и приобрело характерный бравурно-идеологический привкус, почти совершенно забывший его простой человеческий смысл. Ныне культ «социалистической Родины» кое-кто поспешил заменить на культ Родины национальной, что, однако, ничуть не снижает его идеологическую громкость. Между тем по самому своему существу понятие родины — тихое, его скрытый смысл легко ускользает от слишком настойчивого выпытывания. У каждого из нас ведь есть

такое место наибольшей жизненной отчетливости, такой родной ландшафт (не обязательно видимый глазом), в котором обретается целостность его духовного бытия, откуда начинаются и куда ведут его житейские тропы. Знаменуя укорененность человеческой личности в мире, понятие «родина» — в отличие от понятия «нация» — не содержит при этом в себе столь узнаваемого ныне оттенка группового обособления, групповой исключительности. Любая нация рядом своих объективных черт отличается от всех прочих наций, поэтому сосредоточение на внутринациональных интересах всегда и неизбежно означает обособление с точки зрения более широких связей. Между тем понятие о родине не знает таких ограничений: не говоря о том, что у представителей разных наций родина может быть одна, само содержание этого понятия словно бы указывает на некий высвеченный историческими, культурными, природными далями план бытия, на место, открытое миру (откуда выходят в мир), живущее в нем и ничему в этом мире не противостоящее. Как ни парадоксально это звучит, привязанность к родине единит, не разъединяя, — этот порядок чувств люди обычно склонны признавать и перенимать друг у друга, даже если у каждого родина — своя.

Известно, что родина и народ — слова одного корня: род, рождать — то же, что и латинское *patio* (и, заметим, *natura*). Смысловая близость этих понятий не могла, естественно, остаться без внимания в нашем столетии, когда люди в самых разных странах мира так озабочены поиском своих родовых корней. Связь характера нации с пространственной средой ее обитания ныне привлекает к себе многих ученых, философов, публицистов, стремящихся прояснить истоки самобытности народных культур; особое значение придается этой связи, например, в известной концепции Л.Н.Гумилева.

Что касается собственно еврейской национальной культуры, то в ней упомянутая связь неизбежно приобретает форму идеи предустановленного единства народа и обетованной ему земли; в плане современного осмысления и формулирования этой идеи показательной является, в частности, точка зрения выдающегося еврейского философа XX в. М.Бубера.

Рассмотрим взгляды Бубера повнимательнее. Чувство принадлежности индивида к определенной общности первоначально формируется, как утверждает философ, под воздействием некоторых общих «констант восприятия». К таковым относятся родина, язык и обычаи. Затем, однако, как полагает Бубер, человек осознает: «глубинные слои нашего бытия определены кровью», «кровь — это субстанциональный мир» — «и отныне он чувствует себя принадлежащим не к общности тех, кто имеет с ним одни и те же константы переживаний, а к более глубокой общности тех, кто вместе с ним обладает одной и той же общей субстанцией». Из сказанного, разумеется, следует, что естественная ситуация жизни «возникает лишь тогда, когда народ, к которому индивид чувствует свою первичную принадлежность, и народ, к которому он потом начинает

чувствовать свою принадлежность, есть одно и то же: когда общность тех, кто имеет с ним одни и те же константы переживаний, и общность тех, кто имеет с ним одну и ту же субстанцию, одна и та же; когда *родина, где он вырос, есть и его родина по крови* (курсив мой — В.М.); если язык и обычаи, среди которых он вырос, в то же время язык и обычаи его крови; если народ, наделивший его своей особенностью переживаний, есть тот народ, который дает ему и содержание этих переживаний».

Такова буберовская концепция единства народа и родины, имеющая конкретного адресата в образе современного еврейства, призванного вновь обрести и возродить свою исконную родину, дабы утвердился «брачный союз святого народа со Святой Землей».

Не буду останавливаться в этой связи на явной недостаточности ссылки на «кровь» как субстанциональную основу причастности индивида определенной человеческой общности. Мыслителю ранга Бубера, конечно, не составило бы труда придать этому понятию достоинство духовного символа. Подумаем о другом: те «константы переживания», за которыми упоминается субстанциональная основа не обнаруживается, — неужели они-то совсем пусты? И расстаться с ними — все равно что бросить надоевшую вредную привычку?

Многие в наши дни думают, как известно, именно так. И расставаясь с неблагополучной «окказиональной» родиной (нет-нет, я не о Киеве пока говорю, а вообще) — спешат поскорее забыть ее притяжение, ее обычаи и ландшафты. Что ж, таков их выбор. Меня здесь интересует даже не то, возможен ли выбор иной (многие опять-таки скажут, что нет, невозможен), сколько вот что: так ли уж просто «устроено» бытие человека, чтобы в нем подобные ситуации задавались и решались однозначным образом, хотя бы так, как это вытекает из смысла приведенной буберовской концепции народа и его родины?

Возвратимся к нашему исходному тезису: родина и нация (народ) — два дополняющие друг друга измерения человеческого существования, которые в физическом и духовном плане могут совпадать, а могут и расходиться, в любом случае обогащая друг друга своими уникальными возможностями.

Да, слова «народ» и «родина» имеют единый корень, единый глубинный исток. Чувство языка подскажет, однако, и немаловажное различие: родина — место, *откуда* рождаются (недаром спрашивают: откуда родом?), народ, нация — та протяженность бытия, *в которой* рождаются — а вместе с тем, хотя бы отчасти — и *для которой*. В связи с этим причастность к нации как стимул поведения изначально более властная, она выдвигает перед индивидом более конкретные и жесткие требования, нежели приверженность к родине. Вместе с тем, чувство родины более духовно, оно не ограничивает человеческую свободу, а словно бы выявляет ее сокровенные начала, ее неповторимый аромат и смысл. Повторим:

чувство родины единит, не разъединяя. Повторим: у каждого смертного есть такое место наибольшей внятности бытия, такое родное пристанище, где он обретает близких не по принуждению судьбы (которая, как известно, слепа), а по вдохновению своей памяти и сердца — ибо никто не может ни за кого другого определить, где его подлинная родина (нет, это я не только о Киеве говорю, хотя уже и о нем тоже).

Что же реально единит людей, родившихся в одной точке земного пространства — или нечаянно, на каком-то из поворотов судьбы, обретших в ней себя (и тоже, значит, как бы духовно родившихся здесь)?

Уж во всяком случае не «субстанция» крови. Достаточно взглянуть на киевлян Н.Бердяева и Л.Шестова, С.Городецкого и К.Малевича, Ф.Яновского и С.Лифаря, А.Вертинского и К.Паустовского, М.Булгакова, М.Рыльского, И.Эренбурга...

Но, быть может, то, что всех их (и всех нас, киевлян) объединяет, — это извечный спутник и оппонент крови, почва?

Думаю, что и этот ответ был бы, по меньшей мере, неполон.

Частую и в обыденной речи, и в культурологическом мышлении «почву» понимают как то, что питает человека, так сказать, снизу. Принято полагать, что целостность бытия как человеческой индивидуальности, так и любой культурной общности людей создается в первую очередь тем, что удовлетворяет их простейшие жизненные потребности, исподволь, независимо от их воли и сознания, предопределяя и реализацию их высших духовных функций. XX век знает множество вариантов подобной «онтологии снизу», ведущей, в конечном счете, к духовному редукционизму, к апологии бессознательного, к натурализации феномена личности.

Однако культура как подлинная основа и оплот человеческого развития, как залог осмысленного единения людей — это не только почва, но и цветы, что на ней вырастают, и высшие достижения духа. Не только земля — родная земля! — но и родное небо, и родной простор между ними — простор, взлелеянный и обжитой поколениями, вновь и вновь раскрывающийся перед человеком в его радости, юности и любви, вновь и вновь нежно укрывающий его на излете его творческих сил. Жизнь, и творчество, и утраты, и страдания, и любовь насыщают этот простор неуловимой, но вполне реальной, упругой, тонко вибрирующей материей культурного бытия, в конце концов и придающей любой обжитой точке на поверхности земли ее специфическое единящее людей качество: Киеву — его неповторимую «киевскость» (вот он, наконец, и показался вдали, родной наш город, с его зелеными горками, резвым приднепровским ветерком, светлыми и печальными тайнами его строений), Одессе, Петербургу, Москве и т.д. — их сокровенные свойства. И попробовал бы кто-нибудь еще хоть на заре нынешнего столетия жить в Одессе, не считаясь с одесским образом жизни, в Питере — не считаясь с образом жизни петербургским! Но то, что заставляет считаться с собой, — есть

реальность: тонкая, таинственная реальность человеческой культуры, реальность родины — единственная и неповторимая для каждого из нас.

Так что дело не только в том, какой мы крови, и не только в том, из какой мы земли. Откуда ты? — означает еще и вот что: какого ты неба? Киевского? Московского? Петербургского? Того, древнего, что раскинулось над Цфатом и Хевроном, над Масличной горой? Какой простор обжили и завещали тебе твои отцы и деды?

Вне сомнения, Эрец-Исраэль — не просто обетованная еврейскому народу земля, не просто историческая родина евреев, но и одно из величайших во всей человеческой истории воплощений идеи родины вообще. Всякая точка земной ойкумены для кого-то родная, но какими словами выразить святость и величие Истока — дарованного и добытого в бою, взлелеянного кропотливым трудом поколений и роковым образом утраченного, оглаканного и выстрадавшего небывалой силой тысячелетнего страдания и плача, Истока, сохранившего в темных веках свою первозданную свежесть и притягательность и ныне вновь, вопреки всем превратностям, собравшего вокруг себя свой народ?! Земля и небо Святой Земли, ее сквозь дали сияющий блаженный простор — как внятно это для всех нас, грешных, евреев, неевреев и христиан, для всех, кому небезразличны дух и судьба человеческая; в чьем сердце не отзовется нечто родственное при одной мысли о них! «Расалим город городам матери» — поет издревле известный на Руси «Стих о Голубиной Книге».

Но только Киев — это ведь тоже не просто родина кого-то из нас, а, можно сказать, архетип родины как таковой, пусть не вселенского значения, но далеко глядящий на север и восток обитаемого мира. «Мать городов русьских», — сказано о нем более тысячелетия назад: мать городов и всех, в этих городах сущих, будущих израильских жителей тоже. Так какого ты неба? Не киевского ли, дорогой мой галилеянин?...

Чувство родины, как сказано, ненавязчиво, при всей своей глубине оно оставляет человека свободным. По правде говоря, я не уверен, требует ли даже самая пылкая любовь к Киеву оставаться в нем сейчас; быть может, больше смирения и благородной отрешенности в том, чтобы без патетики скромно наблюдать издалека мучения Города, который за все века своей истории так и не сумел въяве стать самим собой. Может быть. Однако мы здесь размышляем совсем о другом.

Да, родина оставляет человека свободным. Она, как мать, не покинет его, даже если он никогда не обернется в ее сторону. И все же есть некая обязывающая сила в ее таинственном притяжении: сила, требующая своего исхода. Прислушаемся еще раз к звучанию самого слова: моя родина — как моя вотчина — нечто безусловно превосходящее мое индивидуальное бытие, но при этом непосредственно на меня опирающееся, даже как бы приватное, принадлежащее мне, взывающее к моей

личной ответственности. Здесь ли, там ли, в том или ином качестве — Киеву сегодня каждый из нас, киевлян, пожалуй, много нужнее, чем это может показаться на первый взгляд. Не государству, не народу, не толпе встревоженных обывателей, не институтам, заводам, фабрикам, а Городу — родине, его земле, его небу, его внутреннему космосу. Мы нужны ему как носители его неповторимого бытия, как участники и свидетели (разумеется, немые: сколь важно уяснить себе степень нашей нынешней немоты!) его исторической драмы.

На исходе XX века, под давлением невиданного доселе экологического кризиса, люди во всм мире начинают, наконец, более чутко относиться к окружающей природной среде, экология становится одной из насущных забот человечества. Однако под угрозой уничтожения сегодня — не только леса, моря и реки: не менее уязвима особая, столетиями нарабатываемая реальность культурной жизни людей. Тихо, но стремительно уходят в небытие наши малые родины, наши поселки и города. Речь, конечно, не о россыпях коробок-домов, даже не только о дворцах, замках, парках самих по себе. Подлинная экология культуры не может не быть озабочена тем сокровенным, сближающим и духовно формирующим людей бытием, что делало доселе Петербург — Петербургом, Киев — Киевом, что придавало и придает окружающему пространству неповторимый образ нашей родины, нашего общего дома. Судьба этой родной нам и таинственной субстанции (а самое таинственное — это всегда самое близкое) особенно тревожна именно вследствие ее неуловимости: чем меньше следов ее присутствия останется в нашей жизни, тем менее окажемся мы в состоянии замечать ее продолжающееся исчезновение. Как бы и Киев не ускользнул вот так ненароком в прекрасное никуда, залитый асфальтом, застроенный «экономичными» коробками, заплыванный, уставленный дрянными ларьками, испоганенный толстощековыми «крутыми» ребятами с помойкой вместо души...

Думаю, у нас есть основания воспринимать подобную перспективу всерьез. Слишком тяжким, лишь каким-то чудом пока еще не гибельным (а может, и гибельным? — кто знает!) испытаниям уже подверглась его культурная идентичность на протяжении последних десятилетий, и слишком мало, к сожалению, укоренено сознание малой родины в привычках широких слоев населения нашего культурного региона, нашей бывшей большой страны. Еще Ф.М.Достоевский более столетия назад писал о том, что «в России мы чувства местности не имеем» (лишь оказавшись за рубежом, россиянин, по наблюдению писателя, становится «гнездлив»). В годы Советской власти эта отмеченная классиком черта обрела поистине удручающее развитие: во всемирной истории едва ли отыщется прецедент такой могучей унифицирующей деятельности, направленной на стирание любых культурных различий, деятельности, гигантским катком прошедшей за 70 лет по просторам от Хабаровска до Бреста. Остается только догадываться, сколько малых родин было при этом

порушено, сколько людей утратили всякое представление о родном крае, об отчем доме.

Не удивительно, что и ныне, уже в постсоветское время, рассмотренный аспект человеческой укорененности в мире, мягко говоря, не привлекает к себе внимания. Жажда самобытности находит для себя удовлетворение в националистических представлениях, более осязаемых, более выразительных идеологически — и, следовательно, более привычных для советского идеологизированного слуха. Что же касается, например, проблемы сохранения городской культурной среды, то с необходимостью такого сохранения наш либерализованный современник спорить, разумеется, не станет, однако и место в его сознании проблема эта займет самое ничтожное. В любом случае поверхностная национализация или же то, что Д.С.Лихачев назвал «театрализацией старины», вполне, как кажется, исчерпывают в глазах нашей широкой публики аутентичность бытия-у-родины. Именно поэтому популярные ныне лозунги национального и культурного возрождения отнюдь еще не гарантируют действительного уважения к родному очагу — не говоря уж об отсутствии материальных средств, необходимых для поддержания последнего. И в Киеве, к сожалению, до сих пор не так просто встретить людей, для которых бы значил что-то реальное их местный «киевский» патриотизм, которые были бы способны действительно утверждать свою киевскую общность, возрождать ее живой дух. Можно с горечью констатировать, что скорбное бесчувствие (так названа недавно вышедшая книга А.Анисимова о Киеве) поныне витает над нашим Городом. Между тем из истории известно: города живы, пока они живут в сердцах своих граждан. И лишь до той поры способны они обитателей своих защищать, обеспечивать их спокойствие и достаток.

А ведь бывали времена — и отдаленные, и сравнительно недавние — когда традиции городского сознания, городской чести были в Киеве достаточно сильны, как это и подобает древнему европейскому городу. Об одном из наиболее блистательных таких периодов свидетельствует известное мозаичное изображение Богоматери Оранты — «градодержицы» — на алтарной стене киевского собора св. Софии.

Недаром считалось, что пока стоит стена с чудесным изображением — будет стоять и град Киев. Впрочем, в известном смысле можно сказать, что и вся древняя Русь в эпоху своего возникновения училась осознавать себя как созвездие малых родин — очагов и оплотов на перекрестке великих культур того времени. Именно в этом своем качестве становится «украшено украшенная» Русская земля «предметом нежной и религиозной любви» — замечу, любви к каждой конкретной ее точке и уже отсюда — к гармоничной совокупности целого. В этом созвездии родин находилось место как для всякого славянского племени, так и для выходцев из

западных, северных и восточных стран, для варягов и греков, половцев и болгар. Исследования последних лет все отчетливее выявляют участие еврейской культуры в становлении и развитии Киевской Руси.

И в позднейшее время Киев знал этапы расцвета — и в эпоху Петра Могилы, и столетием позже, и — совсем по-другому — в конце XIX — начале XX в. Волна за волной, поколение за поколением здесь возникала своя интеллигенция, формировался особый культурный слой и уклад, создавались — в философии, в поэзии, в различных науках — оригинальные «киевские школы», «киевские направления», впоследствии разлетавшиеся по белу свету, за тридевять земель от родного дома... И все же, несмотря на все это, следует признать: в основном-то городская самобытность Киева на протяжении почти всех послемонгольских столетий существовала скорее как проект, заявка, запрос, нежели как свершившийся самоочевидный, ни в каких подтверждениях более не нуждающийся жизненный факт. В перечне европейских городов и столиц имя Киева обычно бывало окутано как бы некоей дымкой переходности, проблемности, скрытого вызова — впрочем, возможно, сами эти неопределенность и незавершенность указывают не только на превратности нашего исторического бытия, но имеют и некий положительный смысл? Кто знает, кто знает! Как бы то ни было, именно в нынешние постчернобыльские и постсоветские дни стелющееся по ветру, тянущееся куда-то шлама нашей городской судьбы становится особенно призрачным. Суждено ли ему вспыхнуть с новой силой или вовсе угаснуть — как это может не волновать, не заботить нас, живущих его неярким светом, его родным — пусть порою очень и очень далеким — телом? Города живы, пока любовь к ним живет в сердцах горожан. У Иерусалима такой любви много. Но разве Киеву она не нужна? Какого же ты неба, дорогой мой соотечественник?

— Ну вот, — прервет меня, пожалуй, на этом месте нетерпеливый читатель. — Все понятно: приехали! Конечная остановка — Киев, не так ли? Распаковывайте ваши контейнеры, господа иммигранты!

Должен откровенно сказать, что любые попытки повлиять на чей-то жизненный выбор, отговорить от принятых личных решений вызывают у меня не только отвращение, но и неодолимую тоску. Не дай Бог мне ненароком ступить на эту гибельную дорожку! И главное — ведь настоящая родина, как мы уже имели случай заметить, всегда оставляет своих детей свободными — просто не покидает их во всех радостях и бедах, вот и все. Поэтому важно, в сущности, одно: где бы и кем вы теперь ни были, не разрывать в своей душе связь с этим местом, с этим городом, не запереть от него свое сердце. Рано или поздно в вашем одиночестве он заговорит с вами, протянет к вам руки своих укромных аллей, повеет на вас тенистым каштановым уютом, соединит в вышине над вами ажурные арки своих окутанных легендами мостиков и мостов. Манящую мрачность домов-замков, домов-башен, тоскующих в меланхоличной

уединенности, примирит с солнечным полуднем голубой струящийся ветерок с Днепра, и влажный ивовый шум очистит сердце, и воспрянут в прозрачную невозможную высь стены, ветви, балконы, и ангелы, и купола...

Как приятно, как весело думалось о тебе когда-то, Киев, Киев, бедная родина наша!

С. Ан-ский (Семен Акимович Раппопорт) — известный еврейский писатель, поэт, литературовед, очеркист, знаток еврейского и украинского быта и фольклора. В конце XIX—начале XX века его «физиологические» очерки «В кабаке», «На новые земли», «Торги» и другие пользовались широкой известностью, а повесть «В еврейской семье» принесла ему заслуженную славу. Архив С. Ан-ского хранится в фондах библиотеки ИАН им. Вернадского. Предлагаемый материал является текстом выступления С. Ан-ского на вечере Еврейского Музыкального Общества в Москве. Обстоятельства, однако, сложились так, что Семен Акимович не смог выступить на вечере, и написанный им доклад прочитал Ю. Д. Энгель. Текст же доклада никогда не публиковался, хоть и представляет безусловную историческую и литературоведческую ценность. Публикацию подготовила И. Сергеева.

С. А. Ан-ский

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ, ПЕРЕЦ И ФРУГ

Существует распространенная у различных народов трогательная сказка об алмазном перстне, который сын, уходя в далекий и опасный путь, оставляет отцу. По этому перстню, по блеску его алмазов, отец узнает, что происходит с сыном. Пока тот жив и благополучен, алмазы сияют всем своим блеском. Но едва с сыном приключается несчастье и его жизни грозит опасность, как алмаз начинает тускнеть и гаснуть.

В этой сказке содержится глубокий символ. О состоянии как отдельного человека, так и целой нации можно судить по блеску их алмазов. И далеко не случайным явилось то, что в одном из самых трагических моментов еврейской истории, когда наш народ переживал смертельную опасность, потухли один за другим три самых ярких алмаза нации, умерли Перец, Шолом-Алейхем и Фруг.

Перец, Шолом-Алейхем и Фруг принадлежат к одной плеяде писателей, представителей яркой эпохи 80-х годов, наших, еврейских 80-х годов, с которых начался новый расцвет нашего национального творчества. Все три художника были проникнуты одними и теми же идеалами, стремились к одной и той же цели, клали фундамент и строили здание единой еврейской литературы. А между тем, по характеру и формам своего творчества они настолько отличаются друг от друга, что между ними трудно проводить какую-нибудь параллель. Каждый из них не только представляет самородную индивидуальность, но является представителем, и самым ярким, особого слоя нации. Перец весь, от первой до последней строчки, интеллектуален и принадлежит интеллигенции, которая выросла из старых тысячелетних корней еврейской духовной культу-

ры. Напротив, Шолом-Алейхем исключительно — народ, весь и психикой, и творениями принадлежит народной массе. Что же касается Фруга, то он является представителем той еврейской интеллигенции, которая, будучи оторванной от своих корней и живя чужой культурой, тем не менее сохранила в душе большое, страстное и болезненное национальное чувство.

Хронологически первое место принадлежит Перцу. Он раньше и Шолом-Алейхема, и Фруга вступил в литературу. В этом же хронологическом порядке следовала и смерть писателей. Но в культурно-историческом порядке первое место должно быть отведено Шолом-Алейхему.

Наш великий и гениальный Мендел Моихер Сфорим, вспахавший необъятную ниву для будущих посевов новоеврейской литературы, назвал Шолом-Алейхема своим «внуком». На самом же деле Шолом-Алейхем является вторым, а не третьим поколением, непосредственным продолжателем Менделе.

Шолом-Алейхем, при всей простоте и кажущейся несложности своих произведений, явился и до настоящего времени остается загадкой для критиков. Он представлялся то большим художником, классиком, то легким, подчас вульгарным до лубочности юмористом. И не будучи в состоянии установить его рост, его художественную мощь и долговечность, критика довольствовалась тем, что выдала ему диплом юмориста и сравнивала его то с Диккенсом, то с Марк Твенем, то с Джером-Джеромом. А между тем, самое характерное в творчестве Шолом-Алейхема именно то, что он не поддается никакому сравнению, что он уникален не только в еврейской, но и в мировой литературе. Того, чего достиг Шолом-Алейхем, не удалось достигнуть ни одному из величайших гениев мировой литературы. Ни Шекспир, ни Гете, ни Толстой не сделались общенародными. Для народных масс своих наций, а тем более чужих, они остались настолько же неизвестными и непонятными, насколько лубочные романы, составляющие духовную пищу народных масс, остаются чуждыми и, пожалуй, непонятными для интеллигентных слоев всех наций. Одна только область литературы представляет в этом отношении исключение. Это произведения народного творчества, народные сказки, песни и т.д., которые составляют духовную пищу как народа, так и интеллигенции. И вот Шолом-Алейхем сделался таким же общенародным, близким и родным всем слоям своей нации.

Тайна этого удивительного достижения заключается в том, что Шолом-Алейхем, считаясь «интеллигентным писателем», всю жизнь творил произведения народного творчества. Он по всему характеру своего писания принадлежал к тем творцам народных сказок, легенд и песен, которые не только остаются безымянными, но и не накладывают на свои творения печати своей индивидуальности, оставаясь выразителями исключительно коллективной мысли и коллективного чувства. Ведь за исключением первых своих романов, совершенно не характерных для Шолом-Алей-

хема, мы ни в одном из его произведений не находим автора, Соломона Рабиновича. Перед нами всегда типы коллектива — Менахем-Мендель, Якнагаз, Тевье-молочник и другие.

Этой-то особенностью творчества объясняется и секрет отношения читателей к юмору Шолом-Алейхема. Шолом-Алейхем брал темой своих произведений самые болезненные явления нашей жизни, к которым мы привыкли подходить с трепетной осторожностью, и трактовал их с беззаботной легкостью, с громким хохотом. Темой своего смеха он брал погромы, наветы, бесправие, войну. А между тем никого это не коробило, никто не усматривал в этом и тени кощунства. Объясняется это только тем, что не Шолом-Алейхем так трактовал эти страшные и грозные темы, а его устами это делал сам народ, имеющий привилегию смеяться над своим горем и слезами.

Перец был диаметрально противоположен Шолом-Алейхему. Он весь до мозга костей индивидуален и интеллектуален. Самой гениальной поэмой Переца, к сожалению, оставшейся незаконченной, был сам Перец. На каждой строчке его писания лежала яркая печать его индивидуальности. Весь в движении, в устремлении вперед, в порывах ввысь, он всю жизнь метался, горел в своих исканиях, бился над решением высших проблем бытия. Это был поистине поэт-мыслитель, поэт-философ. В этом заключалась сила Переца и в этом же крылась его трагедия.

Ни у одного писателя не находим мы столько устремлений ввысь, к небу, к звездам, к солнцу, сколько у Переца. Ввысь рвется застрывший на земле луч, устремляются молитвы, тянутся души человеческие; летят песни, порываются и ангелы, и люди, и звери. Все и вся рвутся к небу. И вот этот-то мятежный, вечно порывавшийся ввысь Перец был прикован железной цепью к земле. Страшно подумать, что Перец вынужден был большую часть жизни провести наемником в еврейской Гмине, сидя за регистрацией покойников.

Второй и еще более глубокой трагедией Переца было то, что он не имел среды, жил в безвоздушном пространстве. Творя на народном языке, он не имел интеллигентного читателя. И пришлось ему создавать не только литературу для интеллигенции, но и интеллигенцию для литературы.

Перец был до глубины души демократом-народником, хотя и не мог вместиться в рамках партийности. Он не только любил народную массу, бедных и обездоленных, угнетенных и молчащих, но трепетно искал ответа на мучительные проблемы народной жизни, искал исхода, старался бросить луч света на мрачный и тернистый путь трудящихся и обремененных. Ища среды, которая, оставаясь глубоко народной, вместе с тем дала бы полный простор высшим интеллектуальным исканиям, он остановился на хасидизме с его поразительными по своей духовной мощности и высокими по социальным идеалам легендами и сказаниями.

Будучи ультранациональным художником, Перец был в то же время самым интернациональным из всех еврейских писателей его поколения.

Он ввел еврейскую литературу в семью европейских литератур, дал ей современную форму и создал школу. Плеяда писателей следующих поколений: Аш, Номберг, Рейзин, Бергельсон, Оноихи, Нистор, Гиршбейн, Кацызне и другие — все они в полном смысле слова питомцы и ученики Переца.

Творчество Фруга представляет собой удивительную загадку, такую же загадку, как и творчество Антокольского и Левитана. Каким образом дети еврейского народа, получившие традиционное хедерное воспитание, могли в таком совершенстве овладеть формами совершенно чуждой культуры? Но относительно Фруга явление это представляется еще более загадочным и поразительным. Он не только овладел тайною слова чужого языка, достигнув подчас музыкальности и легкости пушкинского стиха, но и воплотил в эти чисто русские формы глубоко еврейское, пламенное национальное содержание.

Загадка эта относится не только к творчеству Фруга, но и ко всей психике той еврейской интеллигенции, которую он представлял.

Фруг выступил в литературе в такой момент, когда наша европейски образованная интеллигенция дошла до крайнего предела ассимиляции и самоотречения, когда все еврейское тщательно изгонялось, как нечто отсталое, отжившее. Вот к этой интеллигенции Фруг пришел со своим ярким, сильным и гордым еврейским словом, со своим призывом к национальному возрождению, с торжественным гимном величавому прошлому народа-богоносца. И он сразу нашел отклик в сердцах еврейских, даже таких, в которых почти замер пульс национального чувства, Фруг сразу был признан национальным поэтом, сделался близким и родным еврейской интеллигенции. Фруг может с полным правом считаться одним из первых не только провозвестников, но и творцов нашего национального возрождения.

За Фругом установилось название певца народной скорби, народных страданий. Это не совсем верно. Фруг был певцом не скорби и страданий, а народного величия, национальной гордости, певцом красоты страдания, подвига, великой веры и величавых чаяний. И в этом была сила поэта, в этом крылась тайна его огромного влияния. Ибо народ, нация живет не страданиями, а *восторгом сознания своего гения*.

При чествовании памяти корифеев нашей литературы Еврейским Музыкальным Обществом нельзя не отметить, какое особенное внимание все три писателя уделяли еврейской песне и ее творцам. Фруг, множество песен которого переложено на музыку, в своих творениях с особенной любовью останавливается на описании песен Сиона, песнопений Левитов, музыки Храма, арфы Давида и т.д. Шолом-Алейхем во множестве рассказов с особенной любовью говорит о народной песне и поющем народе. О его отношении к еврейской музыке достаточно свидетельствует то, что героями своих двух романов «Стемпеню» и «Иоселе Соловей» он вывел музыкантов. Но больше и Фруга, и Шолом-Алейхема уделял

внимание еврейской песне во всех ее видах, а в особенности хасидскому «нигуну», Перец. В десятках его рассказов фигурируют музыканты, певцы, творцы и исполнители песни, описывается сама сущность песни, ее душа, ее перевоплощение. В лучшем из его рассказов «Каббалисты» Перец говорит о традициях песни. Первая, самая низшая материальная форма, это песня со словами. Более высокая, более духовная форма — песня без слов. Но существует еще более тонкая, самая высшая градация песни. Это та, которая поется не только без слов, но и без звуков, когда душа поет в молчаливом восторге, устремляясь к своему первоисточнику, к музыке Божества.

Господа! Наши большие художники ушли от нас. Замолкла их словесная песня, оборвалась их песня без слов. Но нам осталась музыка их великих душ, их светлых порывов, их устремлений к божеству. Пусть же эта высшая, самая чистая и яркая песня наших почивших учителей вечно живет в нашей душе как светоч путеводный в жизни, в труде, в служении нашему великому и бессмертному народу.

Людмила Таран — київська поетеса, автор кількох поетичних збірок. Пропонуємо читачам віри з її нового циклу «Ностальгія».

Людмила Таран

Григорію Фальковичу

На цвинтарі зарослому, глухому
Себе шукала. Розгортала трави
І думала: чи зірку, чи хреста
Поставили? А я ж хотіла камінь
Нетесаний...

Але моя рука
Наткнулась на плиту — і письмена
Чужі

 неначе обпекли зіниці.
Так ось де заповідана земля!
Куші нерайські і порослі мохом,
Ці літери старезні, ці гортанні
Загорнені у камінь горді звуки,
Що плекані пустелею, а потім
Посяні в розсіянні. Мов кучер
Єврейський — кожна літера витка
І строга водночас.
... Ми під землею
Давно вже помирилися. А душі
Поріднені у вишніх небесах.

Яков Лотовский родился в Киеве, подольнин в третьем поколении. Автор книги «Семнадцать килограммов прозы», вышедшей в Москве в 1991 г., лауреат международного литературного конкурса радиостанции «Немецкая волна». Предлагаемые рассказы входят в еще не опубликованную книгу «Подольский жанр».

Яков Лотовский

ВСПЫЛЬЧИВАЯ СТАРУХА И ЖЕСТЯНЩИК

В одном подольском дворе на Хоревой улице схватились как-то браниться одна вполне богомольная старуха со второго этажа с пожилым евреем-жестянщиком, что жил под нею. Подольне же когда сойдутся в перебранке — это не приведи господи! Выложат друг другу все, что держат на сердце, освободят душу до дна. Причем редко ограничиваются одной только устной словесностью и охотно переходят к рукопашной, иногда даже с довольно драматическим исходом.

В рассматриваемом случае до рукоприкладства дело не дошло, но исход вышел тем не менее довольно грустный — грустнее некуда! Чем такой итог, уж лучше подрались бы, честное слово!

Старуха сия, нужно сказать, была сильно бедовая и вспыльчивая, даром что набожная, — никому спуска не даст, выложит в глаза все что думает. Ей, главное, только подумать — а выложит тут же, можете не сомневаться.

Но, как ни странно, в тот день настроение у нее было неплохое, от ругани далекое. А как ему не быть, настроению, если в гастрономе досталась ей очень даже симпатичная мозговая кость. Она и сооружала из нее борщ на втором своем этаже. Борщ удавался на славу. Наваристый, густой, красно-золотистый, он лениво дышал в печке, доходя на малом огне.

Все бы прекрасно, кабы не жестянщик этот, еврей. Как принялся с утра грохотать под окном железными листами да колотить по ним молотками — спасу нет! Все уши закладывает. А между стуком и грохотом как зарядил дурацкий свой мотив, так и гундосит, и гундосит: ойо-мойом, ойо-мойом, ой-ой-ой. Кому угодно памороки забьет. Хватилась она, что не положила в борщ корень петрушки, а куда теперь — борщ почти готов. Вот она и выставилась в окно, и сорвала на жестянике свою досаду.

Ему также день выпал удачный: подвернулся приличный заказец на Житнем рынке: две трехколесные водосточные трубы с рывнами и еще флюгарка вдобавок. Как было ему не пегь, не громыхать? Вот он и колотил киянкой по жести, гнул да заворачивал ее на куске швеллера, который служил ему верстаком, кромсал, кроил ножницами сизую, в радужных разводах жечь и без конца гнусил свой напев, как испорченный патефон.

В ответ на старухин окрик он, не отрываясь от дела, поднял горé свои закиские от трахомы красные глаза и цыкнул на нее. Она ответила новым залпом брани, который весь потонул в железном стуке и громы-ханьи. Одно только слово «бляхарь» осталось услышанным, поскольку пришлось на технологическую паузу, когда жестянщик переворачивал трубу другим концом и надевал ее на швеллер. В ответ на слово это, унижающее жестяное дело, он послал ей наверх созвучное и еще более смачное словцо, еще и оснастив его эпитетом «старая».

Вот так слово за слово, и каждый не отвлекаясь от своего дела, вступили они в самый разгар ругани, и старуха, чтобы перешибить картацию словесность жестянщика, усиленную железным грохотаньем, перешла к национальным оскорблениям, как более эффективным, назвав, в частности, жестянщика «обрезанцем».

И тут грохочущий этот еврей неожиданно ей и заявляет, что, дескать, и сам ваш Иисус Христос, будучи евреем, также был обрезанцем.

От такого кощунства старуха оторопела, но ненадолго. Преисполняя праведным гневом, она тут же метнулась к печи, схватила кастрюлю с кипящим борщом, куда успела все же положить запоздалую петрушку, и выплеснула весь борщ на богохульника. Не пожалела, стало быть, в защиту веры своей наваристого борща своего.

Однако борщ, выплеснутый ее старыми руками, увы, не совсем достал адресата, лишь краем окатил его. Основной же борщепад бесполезно обрушился на верстак. Мозговая кость ударила по жестяной трубе не хуже, чем киянка. Толстый, как банан, мозг выскользнул из кости и быстро стал остывать на булыжниках двора, а между тем, всякому известно, что костный мозг следует есть исключительно в горячем виде, ибо, остыв, он теряет всякий вкус.

Жестянщик же, отчасти все-таки обваренный старухиным борщом, возопил от боли и, не долго думая, как был с лохмотьями капусты на лице и расквашенной вареной луковицей на картузе, запустил своей киянкой во вспльчивую старуху и тоже не угадал точно, а лишь высадил оконное стекло, которое со звоном посыпалось вниз. И только затем стряхнул с головы вареный лук и капусту. (Вот прямо удивительно, до чего я терпеть не могу вареного лука, что мне даже и писать это слово противно. Хоть умом и понимаю, что борща без него не сварить. Наверное, так же ненавидела героическая сия старуха соседа своего жестянщика. Но между тем знавал я людей, которые вполне терпимо относились к вареному луку и даже слособны были его есть. Чтобы далеко не ходить, скажу, что покойный мой папа, да простится мне, что поминаю его всуе, аккуратно влуживал, бывало, из кастрюли с борщом эту полуразверстую, медузовидную луковицу и с удовольствием поедал ее. Бр-р-р!)

Тут же на звон стекла, утирая ладонью соленые от селедки губы, вышел из своего полуподвала ушлый дворник по имени Исупов Ходихмет. Он имел собственнй стеклорез и в душе приветствовал всякий

скандал с битьем стекол. Вот он и поспешил, не доев сеledку, выйти во двор, чтобы прикинуть объем работы.

«А ты спроси у попа», — наущал он старуху на другой день, будучи нанятым за два рубля прирезать и вставить ей новое стекло. «Чего спросить?» — насторожилась старуха, уставясь на дворника Исупова, который осторожно обстукивал теперь обратную сторону стекольного листа рядом с процарапанной алмазом чертой. Аккуратно отломив по черте, Исупов напомнил: «А про него. Про это самое», — и махнул стеклорезом на икону в углу. Дворник Исупов также был заинтригован давешним сообщением жестянщика, будучи довольно любознательным. «Что — про него?!» — грозно сверкнула очами старуха и прогнала в три шеи Ходиахмета вместе с его стеклорезом.

Вечером, молясь на сон грядущий, она поймала себя на тайном грехе: придирчивым глазом посмотрела на божий лик. «Погибели нет на вас, нехристей окаянных», — с сердцем сказала она, плюнула и перекрестилась. Но смута осталась.

И ела она, ела душу, не унималась. И подалась старуха в Покровскую церковь, и по исуповому наущению спросила у батюшки без всяких околичностей: какой нации будет Исус наш Спаситель?

Поп в общем подтвердил слова жестянщика.

У старухи сердце и вовсе сорвалось куда-то. «Как же так? — только и шепнула она потерянно. «А этак. Грамоте знаешь?» — «Нет, батюшка. Слабограмотна я. Читать считаю, а читать забыла». — «Знай же — писано в Евангелии, в послании святого апостола Павла: «Их и отцы, и от них Христос по плоти».

Дерзко отвернулась она от батюшки и вышла вон их церкви. Придя же восвоися, безумная сия, не говоря ни слова, изъяла из красного угла икону, с векового ее места, и, страшно сказать, бросила в печь.

Вот такой крутой оказалась старуха. Очень, видать, не любила соседа своего. И вполне возможно — всякого ихнего брата-жестянщика.

В общем, довольно грустная вышла история. Тем более, что стала от того дня хиреть старуха на глазах, так как неотрез откасалась от всякого принятия еды, это чтоб самое себя заморить до смерти. Само собой ясно: раз человек не желает питаться пищей, даже если он старуха, то ему неинтересно уже проживать на свете. Так она лежала целыми днями на кровати, вперясь в потолок равнодушным взглядом, и не ела, и не пила. О борщах даже своих и думать не желала. Таяла на глазах, снедаемая тоской по кончине.

И настал день, когда она совсем наладилась помирать. Пригласили, значит, к ней батюшку ради исповеди. Исповедовал он ее совсем уже слабую и почти беспамятную. Исповедавши, вынес пред уста ее для целования крест свой с образком. И тут последним своим на сем свете взглядом увидела она, что на образке вместо божия лика гнусная рожа жестянщика-соседа. Была бы у нее во рту слюна и в теле дух — плюнула

бы в эту харю. Но ни духу, ни слюны при ней нисколько не^осталось. Все что могла она — это отворотить лицо вбок и сомкнуть глаза. С тем и отдала душу на суд небесный.

А спустя некоторое время убили насмерть жестянщик, скатившись с крыши, где прилаживал флюгарку. И во дворе стало совсем тихо — ни брани, ни грохота. Одно только шарканье Исуповой метлы и тихая житейская возня остальных жильцов.

А вскоре и самого двора не стало. Ворвался на Подол, как небесная кара, сокрушительный Метрострой и стал сметать на пути своем все, что ни стояло. Смел и дворик этот, и окружавшие его дома. Начисто стер с лица Подола.

ЧУДЕСНОЕ ПРОИСШЕСТВИЕ, СЛУЧИВШЕЕСЯ С ОTCОМ МОИМ И МАМЕНЬКОЙ НА СКЛОНЕ ИХ ЛЕТ

Еще жив был мой отец. И маменька была еще хоть куда. Оба давно уж находились на пенсии, но на здоровье не жаловались. То есть, жаловались, конечно. Известное дело, возраст. Но не так, чтобы очень. Без горечи и отчаяния. Мать довольно бодро хлопотала на кухне, ходила в магазин, иной раз и на рынок, успевала и по партийно-общественной линии. Как-то даже по случаю юбилея Победы маршировала в колонне ветеранов по проезжей части Крещатика с неровно прицепленными к платью медалями и старалась чеканить шаг под музыку, с армейским отмахом рук. Твердого шага, конечно, у нее не выходило, а вот отмах удавался почти уставной. На партийных собраниях в ЖЭКе она довольно ловко для своей комплекции и возраста успевала вместе со всеми поднять вверх ладошку, совершая обряд голосования. Возвращалась с собраний раскрасневшаяся, просветленная, благодстная.

Грамотности она была не ахти какой, но числилась за ней проштудированная от корки до корки книга «Краткий курс истории ВКП(б)». В этой книге сплошь все строки от начала до конца были подчеркнуты ее прилежной, истовой рукой. Ни одну строку не обидела маменька, ни словечка не пропустила, все они имели для нее важное значение, все были выделены смоченным во рту химическим карандашом.

Отец же, любознательный, сухопарый, легкий на ногу, считался вольной птицей. Его все тянуло на люди, скитаться по городу, быть всему свидетелем, «шляться», как говаривала маменька. Он легко вступал в разговоры с каждым встречным-поперечным, многословно пояснял, как попасть на ту или иную улицу, вкрапляя в свои объяснения пространные экскурсы в историю этих мест и не замечая, что прохожий давно уже

выказывает признаки нетерпения. Случалось ему иной раз и препровождать иногороднего, даже если искомая часть города находилась на противоположном конце. А пожелай бы тот расплатиться или там угостить его чем-нибудь, то не отказывался принять. Впрочем, и словесная благодарность тоже была ему достаточной платой.

Будучи праздным по выходе на пенсию, он также радовался случаю подработать у кого-нибудь по столярно-плотницкому делу. Пенсия у него была небольшая (у матери и того менее), а карманные денюжки для дальних его походов были нужны. Всю его пенсию — шестьдесят один рубль сорок копеек — маменька отнимала на хозяйство. Точнее, брала шестьдесят рублей, оставив ему рубль с мелочью. А разве далеко уйдешь с этим рублем? Вот и подряжался он на всякую мелкую работу, чтобы побаловать себя иной раз каким-нибудь лакомством, — пачкой печенья, к примеру, мороженым, сигаретами. Пить он не пил. Разве что за праздничным столом рюмку-другую.

Впрочем, не только денег ради справлял он свой промысел. Немаловажным для него было желание снова ощутить пригодность для какого-нибудь мужского дела. К тому же столярничать он любил, и инструмент у него всегда был отлажен, подогнан под руку. Работал может, и не так профессионально, зато добротнo и на совесть. Мастерил, как правило, из своего же материала. Поэтому, возвращаясь из странствий по городу, часто имел под мышкой дощечку, фанерку, бобышку, проволоку, прочий бросовый материал — авось сгодится для дела. И пригождалось.

И вот как-то обломился отцу крупный заказ, работа не за обычную трешку или пятерку, а серьезная работа на четвертную — двадцать пять, то есть, рубликов. На сей раз ему предстояло утеплить балкон, поставив рамы и остеклив их (имелся у него и стеклорез свой). Удобство подряда состояло в том, что исходил он от соседки по подъезду, проживавшей двумя этажами выше, то есть на четвертом этаже. А жили они в одной из стандартных пятиэтажек, именуемых в народе «хрущобами». Этими скороспелыми домами из панелей был уставлен весь микрорайон. Минимум жилищных удобств, низкие потолки, проходные комнаты... И все же по сравнению с послевоенными трущобами «хрущобь» казались новоселам вершиной комфорта. И пренебрежительное это словечко не сразу получило хождение, а после того, как пообжились люди, сравнили свои обиталища с более удачными, возникшими позднее.

Итак, на протяжении двух недель отец вставал поутру, как в былые времена, и отправлялся на работу, по своему обыкновению выпив стакан «пустого» чаю, то есть без бутерброда. Он теперь испытывал душевный подъем от одного только сознания пригодности своей к серьезному делу. И на протяжении дня маменька могла собственными ушами слышать, как он там наверху строгаёт, стучит молотком, переругивается с хозяйкой, пытающейся встревать в его мужское дело со своими бабскими указаниями. Подавляя боязнь высоты и стариковскую неловкость, он даже,

если требовало дело, забирался на балконные перила. И ежедневной наградой за труды праведные подавалась к столу фасоль с мясом, любимое его блюдо, приготовленное маменькой к его возвращению. Он заслуженно ел фасоль с мясом, забывая иной раз убрать по-столярному заложенный за ухо карандаш, а поевши, заслуженно садился к телевизору. Смотрел телевизор он на свой лад. Попав под голубое его облучение, через каких-то четверть часа ронял голову на грудь и оставался в таком положении вплоть до самого щелчка выключателем, когда исчерпывалась вся программа. То есть, ему безразлично было содержание передачи и даже качество изображения. Более того, его не смутило бы и отсутствие самого изображения, лишь бы лился поток голубого свечения, который омывал его лысую свесившуюся голову, навевая заслуженные сны.

И вот настал день, когда он закончил, день чудесного происшествия, ради которого и затеяно это повествование.

Воротившись из магазина, мать обнаружила на кухонном столе, что стоял у окна, двадцатипятирублевую ассигнацию, ноенькую, ни разу не перегнутую четвертную — этакий лиловый, чуть ли не жестяной прямоугольник. Маменька пришла в сильное недоумение. Когда она уходила из дома, никакой четвертной на столе не было. Да и откуда ей взяться, когда в доме оставалось полтора рубля, между тем жить до пенсии целых два дня. Это раз. Во-вторых, единственный ключ от квартиры, который, уходя из дому, оставляли соседям, она на сей раз взяла с собой. Стало быть, в доме никто не мог побывать за время ее краткой отлучки. И в-третьих. Пусть даже отец каким-то непонятным образом и побывал тут и эта четвертная — его заработок, то совсем уж невероятно, чтобы он стал сорить своими деньгами, бросая их на кухонный стол. Деньгу эту он тут же запер бы в шкаф, присовокупив к тем двенадцати, которые откладывал по одному-два себе на новые брюки. (В скобках следует сказать, что маменька являлась большой противницей покупки новых брюк. И по-своему была права. Выходных брюк у отца имелось целых две пары, но никогда он их не надевал. Берег для праздников. Но когда приходили праздники, он и тогда всячески увиливал от того, чтобы их надеть. Маменька была уверена что и этой третьей паре уготована та же участь: висеть в шкафу в ожидании бог знает каких праздников.)

Словом, появление четвертной не поддавалось никакому объяснению. Как уж объяснила себе это маменька, не могу и предположить. К мистике она не была расположена, будучи ветераном партии. Но и ломать голову долго не стала, а просто взяла четвертную, с хрустом перегнула дважды и затолкала в свой потертый кошелечек. Через некоторое время ей захотелось удостовериться, что это не сон, и она снова извлекла бывалый свой кошелечек, ощутила, как упруго распирает его матерчатые бока эта самая четвертная.

Маменька пришла в отличное расположение духа и стала даже напевать песню «Буденный наш братишка». Кто другой на ее месте возблагодарил бы судьбу за такой дар небес, но она просто до удивления

нисколько не была склонна к религиозной аффектации и, помешивая суп, напевала себе про Буденного и далее про Ворошилова, «первого красного офицера».

Вскоре позвонил в дверь отец, спустившись с четвертого этажа. По случаю окончания трудов своих он также пребывал в прекрасном расположении духа. Еще бы — в его кармане лежали целых двадцать пять рублей. Именно столько недоставало до покупки праздничных брюк. От полноты чувств он даже позволил себе, как в молодые времена, интимно-грубоватую выходку с маменькой. И она, как прежде в таких случаях, успела отстраниться, отбив его руку, и совсем не сердито назвала его дураком — как-нибудь в кошелечке у нее лежала свалившаяся с неба четвертная. Вот так они оба веселые, имея каждый в кармане по двадцати пяти рублей, проследовали на кухню, где благоухала фасоль с мясом.

— Ну, что — рассчиталась наконец? — спросила маменька, имея в виду заказчицу с четвертого этажа.

Она щедрой рукой стала накладывать на тарелку розовато-желтую фасоль, на которой, остужаясь, тут же коробилась тонкая кожица.

— Это наше дело, — отвечал отец, кладя с ножа на край тарелки мазок мутно-желтой горчицы и вдыхая острый благословенный аромат.

Этими словами он давал понять маменьке, чтобы она и думать не думала о его заработанных деньгах, что пойдут они только на брюки.

— Ему еще нужна пара брюк? Тоже мне франт нашелся, — незлобиво сказала она, с приятностью ощущая, как шевелится там, распрямляясь в кошелечке, новенькая ассигнация.

Теплый ветер надувал занавески. Было пять часов пополудни. Жаркое августовское солнце западало за соседний дом. Совсем рядом с локтем отца, постукивая коготками по жести наружного подоконника, похаживали голуби, ожидая корма. Они столовались здесь постоянно. И пока отец мял и крошил для них хлебные корки, некоторые птицы от нетерпенья вошли прямо на стол. Отец вытолкнул их наружу и положил им крошки на разогретое железо подоконника. Голуби тут же загрохотали клювами по жести, жадничая, толкаясь, роняя крошки вниз.

Отобедав и поковыряв по своей скверной привычке вишюю в зубах, отец легко встал из-за стола и пошел в гостиную, неопределенно мурлыча под нос неясный мотивчик. Он понес прятать в шкаф свои кровные 25 рублей — туда, где, в известном ему одному тайнике, уже хранилось 12 рублей денег. Он время от времени менял местоположение тайника, чтобы затруднить для посторонних его поиски, перекладывая деньги, например, из подкладки старой шляпы куда-то в недра зимнего своего пальто. Деньги прятал он от маменьки, которая в трудную минуту запросто могла пустить их в обиход.

Спустя несколько минут он влетел на кухню с совершенно бледным, растерянным лицом. Далее последовал диалог из сплошных вопросительных фраз.

— Я не оставлял здесь денег? — проговорил отец. Он безостановочно шарил и выворачивал карманы, выкладывая из них всякие гвоздики, шурупы, моточки шпагата и прочий мелкий хлам.

— Каких денег? — настороженно спросила мать.

— Которые получил. Каких еще?

— А ты их получил?

— А как же? — неуверенно сказал отец.

— Может, ты оставил их наверху? — сказала маменька.

Отец помчался на четвертый этаж с вывернутыми карманами. Вскоре он вернулся и вовсе потерянный. Карманы по-прежнему торчали изнанкой наружу. Теперь еще и рубаха почему-то была выпущена из брюк.

— Ну что? — спросила маменька, хотя весь его вид делал такой вопрос неуместным.

— Она клянется и божится, что дала мне деньги. Четвертную. Одной бумажкой. Новенькая такая четвертная... Я сам помню...

Маменька, кажется, начинала понимать, что имеется какая-то взаимосвязь между утерянной и найденной ассигнацией. Неясным только оставалось — как она могла оказаться на кухонном столе. Квартира ведь была заперта, и единственный ключ находился при ней.

— А ты на лестничной клетке смотрел? Может, выпала из кармана?

Отец снова унесся. Мать достала кошелечек. Новенькая четвертная была на месте. Она опустилась на табурет и пребывала в задумчивости до тех пор, пока он не вернулся в растерзанном виде.

— Точно. Потерял на лестнице, — пробормотал он. — Кто-то уже успел подобрать...

В голосе его было безутешное горе. Он сел на табурет напротив маменьки и положил на стол руки. Руки были в садинах, измаранные краской. Они мелко дрожали. На мать он старался не смотреть.

Определенно существовала связь между его потерей и ее удачной находкой — это было ясно для маменьки, как божий день. И теперь она боролась с желанием поведать ему о своей находке. Рассказать — значит расстаться со своим нечаянным обретением, чтобы он употребил его для очередной пары брюк, которых носить не будет. Но уж больно невыносим весь его убитый вид. И маменька колебалась.

Наконец, решившись, она достала из передника кошелечек и вынула четвертную, внезапный подарок судьбы. Она положила ее на стол, и та сама по себе зашевелилась, распрямляясь. Маменька помогла ее усилиям, развернула и разгладила рукой. Отец окаменело следил за ее действиями.

— Вот здесь она лежала. Я пришла из гастронома — а она лежит, — сказала мать.

— Дверь была заперта, — продолжала она. — Ключ у меня. Ты наверху.

— Ну?

— Что «ну»? Я спрашиваю, как она сюда попала?

- Ты у меня спрашиваешь?
- А у кого я должна спросить?
- Ты считаешь, что я ее положил?
- Я ничего не считаю. Я просто спрашиваю.
- Что ты спрашиваешь?
- Я спрашиваю, как эти деньги оказались здесь?
- Откуда мне знать? Я их сюда не клал.
- Можешь мне об этом не говорить. Положить на стол свои деньги...

От тебя такого дождешься, — сказала маменька, укладывая четвертную снова к себе в кошелек.

— Значит, сама и положила, — безразлично сказал отец, опять замыкаясь в своем горе.

— Откуда у меня такие деньги, если до пенсии два дня?

Отец пожал плечами.

Какое-то время они молчали. Сытые голуби устроили возню на наружном подоконнике. Голубь вскочил на голубку и стал ее топтать. Отец смахнул бесстыжую пару с подоконника. Он этого не любил. Когда по телевизору крупным планом давали поцелуй, он сконфуженно отворачивался, если не успевал, конечно, заснуть к этому моменту.

Маменьку все-таки беспокоила загадочность этой истории.

— Ну давай рассуждать, — сказала она.

Она все же имела более высокий образовательный уровень, четыре класса начальной школы, отец и этим не мог похвастать. Зато газеты прочитывал ежедневно от начала и до конца, что периодически давало ему, беспартийному, основание заявлять, что более достоин иметь партбилет, поскольку маменька газет не читала вовсе.

— Давай рассудим, — сказала она. — Ты потерял четвертную, а я нашла. Как это понять?

Отец моргал глазами от умственного усилия.

— Та же самая четвертная? — наконец сказал он.

— Вот и мне кажется, — сказала маменька. — Но как она здесь оказалась?

— Постой-постой, — сказала она. — Окно было раскрыто. Ветром могло занести.

— Ты хочешь сказать, что я бросил ее с четвертого этажа?

— Я хочу сказать, что ты от счастья не знал, куда ее девать. И потерял. Сдуло с балкона.

— Ты знаешь, — оживился отец, — кажется, так и было. Я получил этот четвертак, сунул куда-то в карман или еще куда, не помню. А потом она попросила забить гвозди для бельевых веревок. Я залез на барьер...

— ... и когда ты стоял, бумажка вывалилась из кармана и залетела ко мне на стол, — подвела итоги маменька.

Они оба вздохнули и засмеялись.

— Хорошо, что не промахнулась, — сказал отец, заправляя в брюки рубаху и вывернутые карманы.

— И не залетела к Комаренке, — добавила мать.

Они оба ужаснулись этой мысли. Комаренко, который проживал этажом выше, конечно же, прикарманил бы деньги, ни за что не отдав бы этой бумажки. Такой был человек. Не злодей, конечно, но как-то не хочется останавливаться на нем в этой нехитрой радостной картинке в духе «бидермайер». Черт с ним, с Комаренкой. Бог с ним.

И вот только теперь они, как дети, обрадовались тому, что четвертная бумажка нашла верный адрес. Они на радостях даже пустились вальсировать под музыку из репродуктора, которая очень удачно подвернулась к случаю. Они танцевали провинциальный вальс «с подскоком», шаркая ногами и вскидыванием плеч обозначая припрыжку.

— Нет, все-таки есть бог на свете, — сказал отец, поворачиваясь вокруг более массивной маменьки.

— Справедливость есть на свете, — поправила его маменька, не хотевшая знать ничего сверхъестественного.

— Так где же эта четвертная? — поинтересовался отец, перебирая под музыку ногами, но, судя по вопросу, не целиком отдаваясь стихии вальса.

— Какая разница? Она есть, — сказала маменька, делая вид, что она как раз наоборот — упоена танцем.

— Большая разница, — сказал отец. — Я ее заработал.

В голосе его прозвучала классовая обида обсчитанного батрака. Он на глазах терял интерес к вальсу.

— Зачем тебе она? — сказала мать, продолжая двигать ногами. — Тебе, бедняжке, очень нужна еще одна пара брюк? Чтобы они висели в шкафу? А сам ходит, как шантрапа.

— Какое твое дело, — грубо сказал отец и бросил вальсировать.

— Ты позоришь семью, — сказала мать. — У тебя такая видная дочь, и сын имеет высшее образование, а ты ходишь, как босяк.

— Хорошо. Я буду носить ту пару, что висит в шкафу, — неожиданно согласился отец. — А те, что куплю — будут для праздника.

— А еще одна пара, что там висит? — с уличающим прищуром народного контролера сказала маменька. Она и в контролерах хаживала ревизовала магазины.

Отец замешкался с ответом лишь на секунду.

— Пара брюк всегда должна висеть, — с чувством сказал он. — У моего папы всегда висели в шкафу брюки, которые он никогда не надевал. Это ваша родня ходит в новом, — сказал он, чтобы как-то задеть ее.

— Потому что моя родня — не шантрапа!

— Твоя родня — неряхи! Ходят в новом, пока не задрипают.

— Послушай. А если бы четвертная залетела к Комаренке? — сказала маменька, неожиданно меняя направление разговора.

Это был убийственный довод. Отец не знал, что и сказать. А маменька между тем продолжала:

— Можно подумать, что я истрачу их на себя. У меня полтора рубля на два дня осталось.

— Двадцать пять рублей на два дня — будет сильно жирно, — сказал отец.

— А я двадцатку отдам детям.

Это был еще один сильный аргумент. Тем не менее и тут отец нашел ответ:

— А они нам сильно дают?

— У них свои семьи. Они молодые. Им не хватает. А папочка, видите ли, собирает коллекцию штанов. У твоего сына сколько брюк?

— А пусть не треплет хорошие. Хорошие брюки должны висеть в шкафу. Пусть сам себе покупает. Мне брюки самому нужны.

— Господи! — лопнуло терпенье у маменьки. — Так есть же у тебя! Есть! Две новых пары! Ненадеванные! Для какого праздника ты их держишь? Что за праздник такой, для которого нужны целых две пары штанов? Одну носи каждый день, другую — по праздникам. Как все нормальные люди. Что еще надо старику?

Тут позвонили в дверь. Оказывается, принесли пенсию раньше ожидания. Такой уж день чудес выпал.

Когда ушел почтальон, мать выдала отцу традиционный рубль и сорок копеек. Пришлось ему тем и утешиться. Он тут же помылся и подался шляться по городу. А обе его заветные пары брюк продолжали висеть в шкафу.

Чудесный этот случай оказался последней улыбкой, последним для них подарком уходящей жизни. Вскоре пришла осень с дождями, слякотью и болезнями, из которых так и не выбрались мои старики.

Осталось мне от них наследство: деревянный сундучок со столярным инструментом и «Краткий курс истории ВКП(б)», где абсолютно все строки подчеркнуты химическим карандашом.

Я очень дорожу их наследством, но, боюсь, не смогу им правильно распорядиться.

Московский писатель Игорь Минутко написал документально-художественную книгу «Возвращение Анатолия Кузнецова», фрагмент из которой согласился подготовить специально для альманаха.

Он хорошо знал нашего земляка, автора знаменитого «Бабьего Яра», часть своей жизни прожившего в Туле, где они и встретились. Их общение, споры и, главным образом, история создания «Бабьего Яра» и дальнейшая судьба Анатолия Кузнецова — вот темы темпераментного повествования талантливового московского прозаика.

Игорь Минутко

«БАБИЙ ЯР» — ИСТОРИЯ РОМАНА-ДОКУМЕНТА (Фрагменты из книги «Возвращение Анатолия Кузнецова»)

Его возвращения на Родину не заметили или почти не заметили. Анатолий Кузнецов отсутствовал в отечественной литературе более двадцати лет. Он эмигрировал из Советского Союза (по тогдашней терминологии, стал «невозвращенцем») в августе 1969 года. Умер Анатолий Васильевич в Лондоне 14 июня 1979 года, не дожив двух месяцев до своего пятидесятилетия.

В 1989 году издательством «Московский рабочий» был издан четырехтомник «Оттепель»; в нем собрано многое из того, что в литературе — и в жизни — пятидесятых-шестидесятых годов знаменовало короткую хрущевскую весну после XX съезда КПСС и разоблачения культа личности Сталина. Название четырехтомнику дала повесть Ильи Эренбурга «Оттепель», опубликованная в 1954 году — первая ласточка того периода.

Во втором томе помещена повесть «Продолжение легенды».

Теперь, по прошествии десятилетий, творческий путь Анатолия Васильевича Кузнецова, на мой взгляд, следует четко разделить на три периода. Мог бы еще быть четвертый, английский (или европейский) — если бы не преждевременная смерть от второго инфаркта.

Первый период безусловно связан с повестью «Продолжение легенды». К нему следует отнести и рассказ «Артист миманса», самый блистательный рассказ писателя, маленький шедевр, увидевший свет в шестидесятые годы на страницах «Нового мира».

Второй период творчества Анатолия Кузнецова связан с работой над романом «Бабий Яр», а третий — со всем, что последовало после его публикации в журнале «Юность» (№ 7, 1957 г.)

В 1991 году — в пятидесятилетнюю годовщину трагедии Бабьего Яра — сразу в трех издательствах был выпущен массовым тиражом роман-

документ Анатолия Кузнецова «Бабий Яр». В предисловии к нью-йоркскому изданию издательства «Посев», 1970, автор писал:

«Летом 1969 года я бежал из СССР, взяв с собой пленки, в том числе и пленку с полным «Бабьим Яром». Вот его и выпускаю как первую свою книгу без всякой политической цензуры — и проищу только данный текст «Бабьего Яра» считать действительным.

Здесь сведено воедино и опубликованное, и выброшенное цензурой, и писавшееся после публикации, включая окончательную стилисти-ческую шлифовку. Это, наконец, действительно то, что я нашисал».

25 сентября 1991 года за три дня до кровавого юбилея — 50-летия расстрела евреев в Бабьем Яре, в Киеве, в Доме актера состоялся вечер памяти Анатолия Кузнецова.

Из Москвы на этот вечер мы приехали вдвоем с сыном Анатолия Васильевича Алексеем Кузнецовым (он и вел вечер). Погода в столице Украины была совершенно летняя, хрустально-прозрачная, киевские бульвары еще не тронула желтизна осени. На следующий день с замечательным поэтом и человеком Риталием Заславским («А кровь струится... Все равно струится...») мы бродили по Киеву. Бульвар Шевченко с пирамидальными тополями, жестко шумящими под упругим ветром, шумный Крещатик, уютный сквер у Золотых ворот, тихие улочки и проходные дворы, днепровские спуски... Сколько воспоминаний связано с этим городом!

Тогда в дневнике я записал: «Вечер в Доме актера был печально-еврейским: эта вечная боль трагедии Бабьего Яра. Все об этом — и выступающие, и публика в зале, и еврейский театр с отрывком из Шолом-Алейхема («Как трудно быть евреем»), и актриса, читающая стихи на идиш, и потрясающие местечковые музыканты...»

Осенью 1992 года и в Москве, в Центральном Доме литераторов, состоялся скромный вечер памяти Анатолия Кузнецова, инициатором которого был Кузнецов-младший. Радиослушатели спустя некоторое время получили возможность услышать фрагменты этого вечера с комментариями Алексея Кузнецова, кажется по первой московской программе.

Вот, пожалуй, и все.

Так Анатолий Кузнецов вернулся на свою родину после «столь долгого отсутствия».

... Мы во втором периоде творчества писателя.

Роман-документ «Бабий Яр» и время работы над ним (за письменным столом, уже после сбора необходимых документов, встреч с уцелевшими жертвами фашистских репрессий, после архивных изысканий, очевидно, в 1963 году) — звездный час Кузнецова. И, убежден, самая счастливая пора его жизни. Помню Анатолия в те годы, когда он вдруг появлялся в Туле, совсем ненадолго, чтобы вскоре опять уехать в Киев или Москву.

Загорелый, энергичный, собранный, нетерпеливый (скорее покончить с накопившимися тульскими делами и опять — за письменный стол, к своей старой машинке «Москва»).

Теперь, когда «Бабий Яр» издан у нас в полном объеме, и курсивом выделены тексты, изъятые редакторами журнала «Юность» и цензурой, — давайте представим всю картину происходившего тогда.

Шестидесятые годы. Люди моего поколения помнят анекдот о периодизации советской истории: ранний репрессанс, поздний реабилитанс, ухрушение строптивых, безбрежный оптимизм.) Так вот, пора «безбрежного оптимизма». Начало застоя, полный мрак и беспросветность. Уже состоялся «судебный процесс» над Синявским и Даниэлем. Начата травля Солженицына. Единственная отдушина — самиздат, за чтение которого рядовых граждан, в случае поимки «на месте преступления», ожидают лагеря — до семи лет. Грядут польские и чехословацкие события. Свирепствует цензура: никакого очернительства прекрасной советской действительности, упаси Бог — хоть слово критики режима и КПСС. В России и на Украине негласно, но последовательно крепнет антисемитизм, санкционированный с самого верха: всюду работает пресловутый пятый пункт при поступлении на работу и в вуз.

И вот знаменитый молодой писатель, автор правдивой оптимистической повести «Продолжение легенды», приносит свой роман.

В предисловии к нью-йоркскому изданию Анатолий Кузнецов пишет:

«Первоначальную рукопись этой книги я принес в журнал «Юность» в 1965 году. Мне ее немедленно — можно сказать, в ужасе, — возвратили и посоветовали никому не показывать, пока не уберу «антисоветчину», которую поотмечали в тексте».

Нет, сказать «антисоветчина» — значит не сказать главного: роман не грешит робкими намеками с оглядкой, что было пределом смелости (и возможности) наших авторов в ту пору. Для «Бабьего Яра» это слишком мелко. Роман весь, целиком, от первого слова до последнего, если цензурными вымарками не нарушать его сложного построения, направлен против двух тоталитарных фашистских режимов — сталинского и гитлеровского, столкнувшихся в страшной войне, цель которой — стремление к мировому господству («Да здравствует тысячелетний германский рейх!» — это у нас? — «Да здравствует коммунизм, светлое будущее всего человечества!»). Роман, документально и точно рассказывая о трагедии еврейского населения в оккупированном немцами Киеве, умно, точно и одновременно изощренно доказывает читателю, что Советский Союз при Сталине — это то же самое, что Германия при Гитлере: тот же антисемитизм, то же пренебрежение к культуре, та же великодержавная спесь, тот же культ силы и такое же бесконтрольное всевластие КГБ, как всевластие гестапо в Германии. Но Советский Союз еще хуже — война с собственным народом, его обнищание, человеческая жизнь в «социалистическом раю» не стоит и копейки. Нет, этого в Германии по отношению к нации не было, наоборот, там фашистский

режим заботился о благосостоянии «карийской нации», будущей владычицы мира — естественно, за счет порабощенных стран. Отец всего прогрессивного человечества — «за исключением репрессированных народов», — добавляет Фазиль Искандер, — соотечественников не жаловал: они для него трава, и чем старательнее ее топчешь, тем гуще она растет.

И обо всем этом написал Анатолий Кузнецов в середине шестидесятых годов. Написав т а к о й «Бабий Яр» и собираясь издать его на родине, Кузнецов совершил подвиг. Подвиг нравственный и гражданский.

Повторюсь: работая над «Бабьим Яром», Анатолий Кузнецов был счастлив. Это было счастье художника, обретшего свободу, преодолевшего страх перед репрессивным режимом, под пятой которого изнемогала истерзанная Родина, страх перед всесильным КГБ, счастье художника, забывшего о существовании свинцовой цензуры... Наверно, каждый писатель знает Божественное состояние духа в великие мгновения свободного творчества. Но если так писал советский писатель в те достопамятные годы, он знал заранее: у его детища в дальнейшем есть три перспективы: или успокоиться на вечные времена в ящике стола, или гулять в самиздате, или, наконец, нелегально уйти за «бугор», в «тамиздат». Что за этим последует — известно...

Анатолий Кузнецов избрал четвертый путь.

И теперь о свободе творчества. О свободе слова. Сегодня писатели новой России, сбросившей коммунистическое иго, получили эту свободу. И что же? Где ее плоды? Где новые «выдающиеся» произведения наших прославленных мастеров? Их нет... Литература, вообще искусство, обретая свободу, пребывает как бы в шоке. Ведь не назовешь искусством продукцию масскультуры, которая захлестнула книжные прилавки, кино- и телеэкраны, театры. Так в чем же дело?

Судьба Анатолия Кузнецова дает ответ на этот роковой вопрос. Однако, прежде чем перейти к третьему периоду творчества моего сумрачного героя, необходимо еще немного сказать о самом романе.

(Но никак не договорю о свободе творчества. Да простят мне читатели нижеследующее отступление от главной темы, хотя оно имеет прямое отношение к тому, о чем я хочу сказать, размышляя о жизни, творчестве и смерти Анатолия Васильевича Кузнецова.)

В декабре 1992 года я сбежал от московских дел и тревог на две недели в Ялту, в писательский Дом творчества.

Запись из дневника.

«15.12.92 г.

Вчера дочитал книгу Виктора Некрасова «В самых адских котлах побывал»: в нее — кроме некрасовской прозы — включены воспоминания о Викторе Платоновиче и его фронтные письма к матери.

Да, блестящий, мощный писатель с характерной судьбой истинного, честного, свобододлюбивого художника в «советское время».

Из военных рассказов (все они хоронит) просто изумителен «Случай на мамаевом кургане», потом — отрывок из «Городских прогулок», о

встрече с архитектором Леонидовым. Ну и, конечно, повесть «Саперлипетет, или Если бы да кабы», написанная уже в Париже, в изгнании.

И молодцы составители книги: перед «Если бы да кабы...» поместили «Первое знакомство» — путевые очерки о поездке в Италию в 1958 году, впервые опубликованные в «Новом мире» Александром Твардовским. Весь компромисс с системой и с самим собой так и рвется сквозь страницы очерков. Все-таки купила — тогда — система В.П. Или отравила своим ядом — Сталинской премией за «Окопы», изданием и переизданием книг и связанных с лауреатством благами и привилегиями, прежде всего возможностью ездить за границу. Сейчас это особенно вылезает: рассуждения о социалистическом реализме, о партийном руководстве литературой, о подавлении венгерской революции в 1956 году (невнятный рассказ, как в споре на квартире итальянских интеллектуалов он, автор, отстаивал правоту «нашего дела»). Потуги обнаружить преимущества «советского образа жизни» — в сравнении с «ними», попытки высветить «язвы капитализма», фальшивый энтузиазм итальянцев, наших друзей, при виде «социалистического строительства» в СССР. Много еще чего, что разрушает, дискредитирует правдивый, яркий, добросжелательный рассказ об Италии 60-х годов. Бедный В.П.! Как он мучил себя! Неискренность, натянутость этих кусков так очевидна... Не мог он — в душе — оправдывать подавление венгерской революции советскими танками. Не мог принимать «партийного руководства» искусством — он уже тогда начал ощущать на себе прессинг этого «руководства». Невозможно предположить даже, что он был солидарен с безграмотным Хрущевым в осуждении «абстрактной» живописи. Не мог не понимать, что по всем параметрам «наш советский образ жизни» проигрывает в сравнении с западным.

Бедный, трижды бедный Виктор Платонович! Огромный русский писатель. Наверняка он страдал, насилуя себя. А не напишешь «это» (или «так») — и не видать тебе загранпоездок... И многого другого — не видать.

И какой контраст в следующей за «Знакомством» повести «Саперлипетет»! Свободно, мудро, обнаженно, предельно честно, с горечью и безоруживающей самоиронией.

Спите спокойно во французской земле, Виктор Платонович. Вы в своих книгах теперь навсегда вернулись в Россию. И на Украину, в любимый Вами Киев».

Итак, компромисс с системой. Вот какой путь избрал Анатолий Кузнецов, когда решил опубликовать «Бабий Яр» в Советском Союзе.

Но — наверняка! — во время работы над романом он не думал о предстоящем компромиссе, а творил по законам свободного творчества.

Писателей его поколения (и его единомышленников) называют шестидесятниками, «детьми XX съезда». И это верно: за два десятилетия после 1956 года возникла посткультовая литература; ее достижения и провалы известны.

Однако среда прогрессивных писателей-шестидесятников не была однородной, и по крайней мере два крыла возникло в ней, представители которых принципиально расходились в политических оценках прошлого и будущего страны.

Отрывок из «Бабьего Яра», изданного в «Посеве». Глава «День рождения Гитлера»:

Как-то однажды в апреле, 20-го апреля, на свет родился ребенок. Был он, как положено, красненький, весил килограмма три или что-нибудь около того, длинной был сантиметров пятьдесят, смотрел бессмысленными, как мутные пуговицы, глазками и часто разевал рот, словно зевал, но это он искал грудь.

Он вызывал у матери неопишуемую нежность и жалость, и она не знала, что держит в руках одно из самых людоедских чудовищ (далее идут скобки: текст, который не появился — не мог появиться — в журнале «Юность» — И. М.) двадцатого века, родить которого судьба зачем-то определила ей. Одна ее предшественница — милая, умная, такая культурная женщина — жила в никому не ведомом Симбирске на Волге; другая была темная кавказская жена сапожника; а эта оказалась в Австрии; и они не были знакомы, никогда не слышали друг о друге, и никакой ангел ничего им не возвестил, а жаль: может, они бы сделали выкидыши. Впрочем, нашлись бы другие».

Анатолий Кузнецов принадлежал к тем «детям XX съезда» (их было меньшинство), которые в пятидесятые-шестидесятые годы стояли — уже стояли — на позиции полной конфронтации с Системой, осознав: катастрофа в России разразилась в октябре 1917 года, ее ознаменовал холостой залп крейсера «Аврора»; к власти пришел узурпаторский кровавый режим во главе с Лениным (Сталин же — лишь «верный ученик» и продолжатель начатого «великого дела» самого чудовищного диктатора и деспота, которого только знала история человечества). А та безысходная, по определению Анатолия Кузнецова, страна, в которую превратился Советский Союз к середине двадцатого века — результат преступной деятельности коммунистической партии — безраздельного хозяина государства, вернее, ее олигархического руководства сверху донизу по принципу пирамиды.

Другое крыло шестидесятников (их было подавляющее большинство) достаточно долго пребывало в иллюзии, что социализм сам по себе прекрасен, ему принадлежит будущее, Сталин со товарищи захватили власть после смерти Ленина, и сталинизм ничего общего не имеет с учением Владимира Ильича. Теперь предстоит восстанавливать «ленинские нормы» во всех сферах жизни. Воистину — массовый гипноз, дявольское наваждение: ведь достаточно открыть любой том сочинений вождя мирового пролетариата, особенно последние (а ведь мы их не только читали, но и изучали, конспектировали) — и с каждой страницы брызнет кровью, смрадно дохнет коварством, беспринципностью, садизмом, нетерпимостью и нетерпением. Нетерпением загнать весь мир в бараки «социалистического рая». Этот феномен еще подлежит осмыслению.

Кузнецов писал «Бабий Яр», уже все поняв. К этому пониманию, тягостному прозрению наше общество, его массовое сознание мучительно и трудно подходит сейчас. Только подходит...

Покидая пределы Отечества, Анатолий Васильевич наверняка и предположить не мог, что еще при жизни его поколения ненавистный режим в России рухнет — слишком могущественной и всесильной, всесильно-проникающей казалась репрессивная машина, стоящая на страже «социалистических завоеваний». Думаю, мало кто из наших современников мог допустить, предвидеть этот молниеносный сокрушительный крах коммунизма, развал монстра, «империи зла», военного пугала для всего мира, каким являлся «несокрушимый, единый, могучий» Советский Союз. Но и другого не мог даже представить Анатолий Кузнецов (разве что привидится в кошмарном сне): что в России и на Украине, в Москве и Киеве появится, станет реальной силой русский фашизм, русский и украинский национал-шовинизм, что в атмосфере свободы, завоеванной в августе 1991 года, антисемиты создадут свои легальные организации, что «Память» возглавит колонны демонстрантов на улицах российских городов под лозунгом «Бей жидов, спасай Россию», что территории бывшей советской империи захлестнут издания желтой антисемитской прессы, и звезду Давида намаляют на дверях квартир и офисов, где живут и работают евреи, — как призыв к будущим погромам.

Тема русского фашизма, посткоммунистической волны антисемитизма, слияния новых «коммунистических партий» с черносотенцами и шовинистическими организациями фашистского толка, появление силы, которую демократическая пресса называет блоком красно-коричневых, — особая, отдельная тема.

Сейчас хочу сказать лишь одно: сегодня вернувшийся на родину роман-документ Анатолия Кузнецова — не история, не воспоминание о трагическом прошлом. Он остро актуален, современен, может быть, гораздо больше, чем в 1966 году, когда появился его усеченный и искаленный вариант. Увы, увы! Фашистская угроза — реальность наших дней. Свое самое выстраданное детище писатель заканчивает так:

«Этот роман я начал писать в Киеве, в хате у матери. Но потом не смог продолжать и уехал: не мог спать. По ночам во сне я слышал... крик тысяч гибнущих людей.

Мы не смеем забывать этот крик! Это не история. Это сегодня. А что завтра?

Какие новые Яры, Майданеки, Хиросимы, [Колымы и Потьмы] — в каких местах и каких новых технических формах — скрыты еще в небытии, в ожидании своего часа? И кто из нас, живущих, уже, может быть, кандидат в них?*

Будем ли мы понимать когда-нибудь, что самое дорогое на свете — жизнь человека и его свобода? Или еще предстоит варварство?

На вопросах, пожалуйста, я и оборву эту книгу.

Желаю вам мира [и свободы] ».*

Сегодня, в наше грозное время, эти слова Анатолия Кузнецова звучат как набат. Как предостережение. Как страстный призыв к строительству

* В скобках текст, не попавший на страницы журнала «Юность».

нового демократического общества, в котором станут невозможными насилие над человеческой личностью, проповедь расизма, утверждение «светлых идеалов» репрессиями, расстрелами и ГУЛАГом.

... Летом 1965 года Анатолий Кузнецов, переступив порог журнала «Юность» с рукописью «Бабьего Яра», шагнул в третий период своего творчества и бытия.

Все в том же предисловии к нью-йоркскому изданию, писатель говорит:

«До неузнаваемости переделывались все мои прежние работы, как и писателей, с которыми я был знаком. Мы старались читать произведения друг друга в рукописях, а не напечатанными, потому что разница — огромная.

Перед писателями в СССР эта дилемма стоит всегда: либо вообще не печататься, либо печатать хотя бы то, что цензура позволила. Многие считают, что лучше донести до читателя хоть что-нибудь, чем ничего. Я тоже так считал. Была у меня переписка с Солженицыным на эту тему, я рассказал, как меня уродует цензура и как всякий раз, несмотря на отчаянное мое сопротивление, добывается своего, так что в свет выходят книги-уроды, которые мне самому становятся ненавистны. Он писал, что на разумные уступки цензуре идти можно и приходится, но — до известного предела, очевидно.

Наверно, Александр Исаевич может подтвердить или опровергнуть приведенные выше слова Анатолия Кузнецова. Я убежден, что скорее — опровергнуть. Лукавит здесь Анатолий Васильевич, задним числом пытаюсь найти оправдание происшедшему с «Бабьим Яром». И, конечно же, с ним самим.

Помню, был дождливый летний вечер, горизонт над дальними полями коротко озарялся вспышками молний — я недавно получил квартиру в окраинном районе Тулы, окна выходили в поле и на близкую железную дорогу, транссирующие огни поездов, доносившийся неустанный перестук колес говорили о странах и дальних недосыгаемых странах, будоража душу: мир велик, а жизнь коротка...

Телефона в нашей новой квартире не было. В дверь позвонили, и появился Анатолий Кузнецов. Он был порядочно пьян, растрепан, под толстыми стеклами очков злыми буравчиками сверкали глаза. Цепко схватив меня за локоть, он сказал:

— Такси внизу. Поехали ко мне. Побудь со мной...

— Да что случилось?

— Расскажу. Х... я им дам печатать «Яр» в таком виде!

В апартаментах (так именовалась гостиная в его трехкомнатной квартире) царил беспорядок: на столе недопитые бутылки, полусъеденные закуски, обеды — тут уже побывали какие-то гости и ушли.

Пол усыпан разорванными листами машинописного текста.

Анатолий был один: Ирина с сыном уехала к родителям в Киев. Теперь они часто уезжали надолго: семейная жизнь дала трещину.

— Вот все, что осталось от того, что я дал им, — Анатолий показал на разорванные листы, валявшиеся на полу. — Остальное ветер по улице Воробьинго гоняет...

— Все! Хватит! Написательствовался! Больше не пишу ни строчки. — Помедлил, пристально, с насмешкой, посмотрел на меня. — Если бы знать, как зарабатываются настоящие деньги, кроме этого чертового творчества, будь оно проклято!

Теперь — о том, что произошло в кабинете Бориса Полевого:

«... Когда я увидел, что из «Бабьего Яра» выбрасывается четверть особо важного текста, а смысл романа из-за этого переворачивается с ног на голову, я заявил, что в таком случае печатать отказываюсь и потребовал рукопись обратно.

Вот тут случилось нечто уж совсем неожиданное. Рукопись не отдавали! Слово я уже был не хозяином ее... Дошло до дикой сцены в кабинете Б.Полевого, где собралось все начальство редакции, я совсем ошалел, кричал: «Это же моя работа, моя рукопись, моя бумага, наконец! Отдайте, я не желаю печатать!» А Полевой цинично, издеваясь, говорил: «Печатать или не печатать — не вам решать. И рукопись вам никто не отдаст, и напечатает, как считаем нужным».

Потом мне объяснили, что это не было самодурством или случайностью. В моем случае рукопись получила «добро» из самого ЦК, и теперь ее уже и не опубликовать было нельзя. А осуди ее ЦК, опять-таки она нужна — для рассмотрения «в другом месте». Но я тогда, в кабинете Полевого, не полня себя, кинулся в драку, выхватил рукопись, выбежал на улицу Воровского, рвал, набивал клочками мусорные урны вплоть до самой Арбатской площади, проклиная день, когда начал писать.

Позже выяснилось, что в «Юности» остался другой экземпляр, а может, и несколько, включая те, что предназначались для ЦК. Редакция позвонила мне домой и сообщила, что вся правка уже проделана, новый текст заново перепечатан, а мне лучше не смотреть, чтобы не портишь нервы. Идя навстречу, Б.Полевой согласен поставить на первой странице: «Роман печатается в сокращении». На это я написал письмо, что подам в суд, но, подумав, поняв, что суд найдет способ, как отказать мне, и при этом все будут говорить: «Что вам надо, ведь редакция сама заявляет, что роман печатает в сокращении».

Последнее как-то убеждало меня, опять исходя из принципа «хоть что-нибудь». И, может быть, люди, увидев сноску, насторожатся, будут искать смысл между строк...

Переделанная без меня рукопись пошла в набор, прислали мне гранки, начал их читать и у меня потемнело в глазах, точно помню, в прямом смысле».

Что же, о цензуре, о самоуправстве редакторов, о выходе искалеченных книг-уродов, все верно. Кроме одного: без согласия автора, вопреки его воле или в результате примитивного обмана (автор уехал, пребывает за границей или в творческой командировке — воспользуемся этим и напечатает) ни в журналах, ни в издательствах литературные произведения не публиковались. В конце концов те же гранки искалеченного «Бабьего Яра» Анатолий Кузнецов подписал.

Итак, компромисс. Солженицын писал Кузнецову, «что на разумные уступки цензуры идти можно и приходится, но — до известного предела, очевидно?» Сомневаюсь, сильно сомневаюсь. Впрочем, возможно, какое-

то время и Александр Исаевич тешил себя этой иллюзией — «до разумного предела». Но все дело в том, что для писателей, стоявших на идейных позициях Солженицына и Кузнецова, то есть в полной конфронтации с режимом, этого предела нет. компромисса с Системой попросту быть не может. Тут одно из двух: или подчиниться Системе и служить ей («Бабий Яр» в том виде, в каком был опубликован в Советском Союзе, служил режиму, хотя безусловно выход его в свет стал событием, прогрессивным явлением: вырвалась из подполья «еврейская тема», восстанавливалась историческая справедливость), или эмигрировать в свободный мир. Впрочем, был и третий вариант: оставаясь на родине, «писать в стол» — если ты писатель по призванию, у тебя дар от Бога и не писать ты не можешь. А на хлеб насущный зарабатывать любым другим способом: «внутренним» рецензированием, переводами, выступлениями перед читателями, работая ночным сторожем или лифтером.

На путь компромисса с Системой Анатолий Кузнецов вступил рано, все началось с публикации повести «Продолжение легенды», в том отрецензированном — без участия автора — виде, от чтения которой у Анатолия Васильевича «волосы буквально встали дыбом». И Власть щедро отблагодарила молодого многообещающего писателя: издание повести в «роман-газете», отдельной книгой — в Москве, в областных издательствах, переводы в братских республиках, щедрые гонорары, восторженная пресса (критика просто захлебывалась от похвал). Первые поездки за рубеж, приглашения принять участие во всяческих декадах, опять же, в братских республиках, и ты — среди именитых и титулованных. Наконец, Тула, где решается жилищная проблема.

В городе оружейников поселился Кузнецов, уже получивший от сделок с Властью немало материальных благ, вкусивший прелестей писательских привелегий по разряду высшего эшелона.

Но здесь наступила пауза, затянувшаяся на несколько лет, когда компромисс в творчестве полностью отсутствовал (в жизни, по инерции, он продолжался: поездки за рубеж, переиздания повести, позиции в планах издательства на будущие анонсированные книги с выплатой авансов и т.д.) — Анатолий Кузнецов был свободным творцом, когда работал, отринув все, над «Бабьим Яром».

Резкая разительная перемена в Анатолии Васильевиче обнаруживается после публикации. Обнаруживается сразу, буквально на следующий день.

Успех был огромным, ошеломляющим. Три номера «Юности» сразу исчезли из продажи, тут же появились на черном рынке по баснословным ценам и моментально раскупались, особенно в Киеве. В библиотеках появились огромные очереди на «Бабий Яр». У подписчиков знакомые рвали журналы из рук. Правда, критики были не столь щедры, как по отношению к «Продолжению легенды» и, пожалуй, сдержаннее, за исключением рецензии А.Боршаговского в «Литературной газете». Зато роман уже готовился к изданию в «Молодой гвардии» и скоро там вышел; во

многих республиканских издательствах его включили в планы (кажется, нигде он так и не появился...); последовало несколько предложений от киностудий и театров (уж они-то точно не были реализованы). Началась лавина переводов за рубежом, и «Бабий Яр» получил там огромную прессу. На родине имя Анатолия Кузнецова было, как говорится, на устах у всей читающей публики. Этот успех, триумф, если хотите, не идет ни в какое сравнение с успехом повести «Продолжение легенды».

Казалось бы, чего еще желать, к чему стремиться молодому — все еще молодому — писателю? Слава, всесоюзная и всемирная известность, материальное благополучие (везде, где собирались издавать, экранизировать, инсценировать «Бабий Яр», Анатолий Кузнецов набрал щедрые авансы), одно за другим следуют приглашения от зарубежных издательств — приехать, поработать с переводчиками, культурная и развлекательная программы по желанию автора.

А Кузнецов исчез из Тулы...

Заплаканная Ирина говорила:

— Не знаю, где он, куда уехал... Ничего не сказал. Несколько дней пил, один. Меня не пускал, заперся у себя, кричал, чтоб не лезла, иначе повесится. А ночью ушел, уехал. Не знаю, куда. Оставил нам с Алешей деньги — и все. Ни записки, ничего. Звонила в Киев — его там никто не видел. В милицию заявить, что ли?

— Не надо, — советовали мы ей. — Подожди. Он приедет.

Он приехал, когда бум вокруг «Бабьего Яра» разрастался, как лавина. Приехал неузнаваемый: заросший, помятый, грязный, с синяками под глазами, явно с тяжкого перепоя. Приехал не один: с ним появились подозрительные, тоже заросшие субъекты, дышащие перегаром, визгливые девицы (представляя их Ирине, сказал, зло посверкивая глазами: «Знакомься, мои новые подружки»). Приехал и через несколько дней организовал пестрое, шумное, страшноватое и очень щедрое застолье:

— Обмываем великое произведение под искрометным названием «Бабий Яр»! — кричал он с явной издевкой в голосе. — Эта штука посильнее «Войны и мира» Льва Николаевича! А? Что? Не слышу аплодисментов!

Следовали аплодисменты, поздравления, тосты, в основном искренние: все восторгалось новым произведением, восторгалось мужеством и честностью писателя.

Однако застолье кончилось хаосом. (Сейчас не могу вспомнить, была ли Ирина на том мрачном пиру. Кажется, нет, скорее всего, она, забрав сына, спешно уехала в Киев.) Пьяный триумфатор, потный, со включенными жидкими волосами, постоянно протирая толстые стекла очков, кричал собравшимся за столом:

— Что? Хорошо жрете на дармовщину? Жрите, жрите! Нашли с чем поздравлять! Дерьмо этот «Бабий Яр»! Понятно? Дерьмо! Чего молчите? Ли-те-ра-то-ры! Ху-дож-ни-ки! Пейте! Будем веселиться! Знаю я вас всех! Все вы хотите маразма! Эй, девки! Давайте стриптиз! Кто первая?

Оскорбленные гости повскакивали с мест, большинство ринулось к двери, попадали стулья, что-то разбилось, все говорили разом. Кто-то стал успокаивать Кузнецова, а он все кричал что-то, уже непонятное, в голосе слышалась истерика, из-под очков текли слезы.

Так писатель Кузнецов вступил в третий период своего творчества, который ознаменовался глубочайшим кризисом — и творческим, и моральным, и физическим. Этот период хронологически вмещается в три года — до августа 1969-го. И — наверняка! — на родине то были самые тяжкие, мучительные, трудные годы в жизни Анатолия Васильевича, полные нравственных мук, угрызений совести, постоянной борьбы с самим собой.

Постепенно изменился внешний облик Кузнецова: он заматерел, раздался в плечах, стал грузен, огрубели черты лица, две глубокие морщины залегли на лбу. Прежде сдержанный и терпимый, он стал раздражительным, вспыльчивым, зачастую просто агрессивным, мог без всякой причины оскорбить человека, задеть его самолюбие, даже не заметив этого.

Да, он не любил людей. Я не могу сказать, всегда ли так было, но в последние годы жизни Кузнецова в Туле утверждаю: было именно так.

И здесь еще раз нужно вернуться к роману. Есть одно ощущение от этого безусловного выдающегося произведения... Тягостное ощущение. Автор, возможно, интуитивно старается уберечь читателя от него, пряча, подавляя свое темное чувство или — как бы это сказать — состояние души, которое он вынес сначала из детских впечатлений, оказавшись совсем рядом с драмой Бабьего Яра, потом, уже зрелым писателем, укрепил в себе, собирая материал для будущего романа.

Бабий Яр показал Кузнецову всю мерзость человеческой породы в экстремальной ситуации, когда на весах — жизнь: выжить или умереть. И он увидел: жизнь человека ничего не стоит, и вообще людская масса — мусор истории, ею правит грубая сила и неограниченная власть, а чтобы выжить, человек готов на все: на предательство, убийства, унижения, вероломство, словом, несть предела человеческой низости и подлости, когда речь идет о жизни и смерти. Об этом говорили Анатолию Кузнецову все люди, вовлеченные роком в трагедию Бабьего Яра: немцы, украинские полицаи, евреи, которых, как стадо, гнали на бойню, обыватели оккупированного Киева, жители Куреневки.

Характерно — в романе-документе нет ни одного положительного персонажа. Ни одного! Мать маленького Толи и его бабушка — не в счет: они вне основных событий «Бабьего Яра». Да, мелок, гадок, грязен человек, ничтожен...

Нет, ничего подобного в романе вы не прочтете. Это именно ощущение, которое наверняка возникает не у каждого читателя. Оно глубоко спрятано в подтексте, готов допустить — помимо воли и желания автора.

... Да, сегодня писатель Анатолий Кузнецов вернулся на родину — объединим для него в это святое понятие Россию и Украину — прежде всего как автор романа-документа «Бабий Яр».

На Украине в скорбную 50-летнюю годовщину трагедии еврейского населения Киева эта книга — «без всякой политической цензуры» — вышла двумя изданиями.

Я заканчиваю эти воспоминания с твердым убеждением: когда Кузнецов предстал перед Высшим Судом, — он всех нас ждет в назначенный час — Творец всего сущего не отдал его истерзанную душу темному Князю мира сего, все земные грехи моему герою были прощены.

Потому что чашу весов, вместившую эти грехи, перетягивала другая чаша — на нее были водружены великая книга «Бабий Яр», рассказ «Артист миманса», все лучшее, созданное Кузнецовым, включая передачи на радио «Свобода», и к ним добавлялись страдания и муки, которыми было наполнено все его бытие; в нем на тернистом пути к совершенству, расточительно и часто не по делу тратя могучую жизненную энергию, данную ему Провидением для творчества, Анатолий Васильевич сам убил себя — на пороге своих Главных книг.

Ирина и Ян Златопольские — киевские драматурги. В Украине, в России и за рубежом поставлено пятнадцать их пьес. Они авторы и прозаической книги «Благословенная Володарка» (к сожалению, еще не опубликованной), состоящей из нескольких десятков рассказов, объединенных общей темой и обилием героями. Конечно, Володарка — это не реальное местечко вблизи Богуслава. Авторы придумали свою Володарку, в которой гротесковые фольклорные фигуры соседствуют с не менее колоритными образами местечковых жителей. Это крохотный космос, вместивший всего понемногу — от еврейской жизни, истории, культуры. Предлагаем вниманию читателей один рассказ из книги «Благословенная Володарка».

Ирина и Ян Златопольские

РИВЛ — НЕВЕСТА МАЛХАМОВЭСА

*Он ввел меня в дом мира,
и зная его надо мною — любовь.*

(Песнь Песней)

Все, что будет рассказано сейчас, скорее всего выеденного яйца не стоит, и правды тут ни на грош. Безумная Нехама еще и не то плела, бегая по володарским улицам. Но совесть не позволяет упустить и крупицу из истории Благословенной Володарки, даже если это крупица лжи.

Ривл, сестра Нехамы, имела три имени. Вернее, одно, растущее с годами, как сорняк. Сначала ее звали просто Ривл. Потом, лет с шестнадцати, как и положено, Ривл-невеста. А когда ей пошел восьмой десяток, спохватились и сосватали невесте хорошего жениха — Ангела Смерти. С тех пор ее не называли иначе как Ривл — невеста Малхамовэса.

Вы спросите: почему же Ривл не вышла замуж? Даже Песя-Проказя, рыбная торговка, стояла как-то раз под хупой с одним смертником. Что плохого было в Ривл? Ничего, ровно ничего. Но в большой Господней книге против ее имени стояла тонкая, как волосок, единичка. И это значило, что Ривл останется одна.

К тому времени, как случилась наша история, Ривл — невесте Малхамовэса было девяносто два года. Она жила на окраине Володарки вместе с Безумной Нехамой, которая с высоты своих девяноста пяти наставляла младшенькую и портила ей кровь как умела. Надо сказать, Нехама могла вывести из себя любого. Даже наш дорогой Ребе в один прекрасный день повысил на нее голос, выкрикнув: «Замолчишь ли ты наконец?!» Покойные мужа Нехамы, все трое люди молчаливые, но злопамятные, радостно засмеялись на небесах. Что же касается Ривл — невесты Малха-

мовзса, кроткой и нежной, девственного цветка, то она только вздыхала в ответ на безумства сестры.

Однажды вечером, собираясь спать, Безумная Нехама снова повторила то, что повторяла ежедневно вот уже семьдесят лет:

— Слушай, Ривл! Почему бы тебе не выйти замуж?

Ривл опустила свои прекрасные глаза, вынула челюсть и тихо заплакала.

— Опять слезы! — закричала Нехама. — Высморкайся и улыбнись! Кому нужна твоя глянцевая рожа?! Мужчины любят радостные лица! Посмотри, например, на меня! Что ты уткнулась в подушку?!

Ривл прошептала:

— Ты же знаешь, Нехама, меня смущает возраст.

— Возраст?! Праведной Сарре было хорошо за сто, когда она свела с ума Авимелеха, царя Герарского!

«Ты сама неплохо умеешь сводить людей с ума. Сколько можно колотить в больное место?» Так подумала Ривл, но вслух не произнесла ни слова. Голубица володарская, шелковая душа.

Наконец погас свет, тьма в доме протянула руку тьме за окном, и они слились в одну большую Тьму. Луна спала за тучами — она не хуже всего остального в мире и тоже имеет право на покой. Лишь одна-единственная сердобольная звездочка растолкала тучи, чтобы светить котам в час их любви.

Как раз тогда раздался стук. Три раза, а промежутков хватило бы — вдохнуть и выдохнуть.

Безумная Нехама вскочила, зажгла свечу и подошла к двери.

— Слушайте, вы знаете, который час?

— Нет, — слышалось снаружи.

— А вообще что-нибудь вы знаете? Например, кто вы такой?

Стук повторился.

— Боже мой, я ничего подобного не видела! Что вам надо?!

— Мне нужна Ривл-невеста, — ответил неясный голос.

— Ривл! Ривл! К тебе явился наконец какой-то идиот! Спроси его, кто он такой!

Ривл широко открыла глаза и села в постели. В дверь снова постучали.

— Ривл! Ривл-невеста! Открой!

Ривл, как заколдованная, пошла на голос и отбросила крюк.

На пороге высилась темная фигура, укрытая свободным плащом. Незнакомец опирался на меч. Он медленно сдвинулся с места, прошел в дом мимо остолбеневшей Нехамы и остановился у постели Ривл. Его плащ вдруг ожил и уставился на бедную женщину тысячью живых глаз. Они то моргали, то выпучивались, как у больного, готового закашлять. Они были черными, карими, зелеными и голубыми.

— Кто вы такой? — еле слышно спросила Ривл.

Незнакомец не ответил. Но ответила Нехама. Так она не орала еще никогда.

— Ты не узнала? Ты не поняла, кто это? Дура! Досиделась в девицах! Дождалась чудесного прозвища! Накликала! Это же он, твой жених! Ангел Смерти!

— Собирайся, Ривл, — сказал Малхамовэс. — Тебя ждут.

Он сделал шаг по направлению к Ривл и поднял свой меч.

— Помогите! — завизжала Нехама. — Убивают! Он сейчас отрубит ей голову! Гвалт!

Малхамовэс смерил Безумную Нехаму презрительным взглядом.

— Не сбивай ее с толку, глупая баба. Я не собираюсь рубить ей голову. Много ты видела покойников без головы?

Он держал меч лезвием вниз. На кончике висела темная кашля.

— Открой рот, Ривл, — шепнул Малхамовэс. — Ну, скорее!

— Что ты ей даешь?! Что ты ей даешь, мерзавец?! Яд?!

Малхамовэс затрясся от злости.

— Можешь попробовать, если интересно.

Нехама на всякий случай отошла подальше.

— Спасибо за угощение. Я как-нибудь обойдусь. Зачем так волноваться, когда спрашивают по-хорошему? Я имею право знать. Она моя сестра.

— Как вы все мне надоели! — простонал Малхамовэс. — Ривл! Открой рот и проглоти что дают! У меня еще полно дел сегодня!

— Кто тебя задерживает? — опять вмешалась Безумная Нехама. — Иди! За углом ты тоже найдешь себе работу. У Михла-горшечника во дворе — чүдная собака. Я имею в виду — чүдная для такой цели. Не живет, а мучается, ей двадцать первый год пошел. Господь велел нам жалеть живых тварей, что — нет?

— Открой рот, Ривл! — крикнул Малхамовэс. — Открой рот, я сказал! Это вино забвения! Какими еще такими воспоминаниями ты дорожишь?! Одна дрянь!

Он помолчал и продолжал уже тише.

— Ну-ну. Не бойся, несчастная. Кап — и тебе хорошо. Потом прижмешься ко мне, согрешься под моим плащом. Кто там врет, будто смерть холодна? Жизнь холодна, Ривл.

Тут Нехаму проняло по-настоящему.

— Как ты сказал?! «Прижмешься?» Представляю, что будет потом! Ты не в Вавилоне, распутник!

— Что ты несешь, безумная?! — рявкнул Малхамовэс. — Страшно подумать, до чего доходит ваша глупость!

Нехама величественно выпрямилась.

— Глупость? Может быть. Но вот уже двадцать лет эту девушку называют твоей невестой. Мало над ней смеялись? Ты хочешь еще и опозорить ее перед всей Володаркой? Так послушай, что я тебе скажу. Ты не дотронешься до моей сестры, пока не женишься на ней!.. Ривл! Не смей открывать рта!

Рот открыл Малхамовэс. Шесть тысячелетий прожил он на свете с тех пор, как прикоснулся к бедному окровавленному телу Авеля, но ни разу не слышал ничего подобного.

— Ты не в своем уме, женщина.

— В своем, в своем, — завершила Нехама. — И Ребе подтвердит. Сейчас ты его увидишь.

Ривл произнесла слабым голосом:

— Нехама, сестричка, не надо так преувеличивать. Не стоит беспокоить Ребе. Ничего страшного, я пойду.

— Он уже околдовал ее! — завопила Нехама. — Она готова на все! И это еврейская невеста! Я иду за Ребе, вы меня поняли?

Малхамовэс хмыкнул.

— Ну, хорошо. Я согласен. Иди.

Нехама захохотала безумным смехом.

— Посмотрите на его плащ! Посмотрите на дурацкие глаза, которые он нацепил! Он думает, что видит всех насквозь! Но насквозь его вижу я! Ничего не получится, дорогой родственничек. Давай сюда свой шлагбаум.

Нехама мгновенно выхватила меч из руки Малхамовэса. Тот оцепенел, глядя, как безумная старуха положила себе на плечо оружие, убившее праотцев наших, и прихрамывая вышла за дверь.

Наш добрый Ребе спал чутко, как воробей на ветке. Его кровать стояла у раскрытого окна, и Нехаме не пришлось тревожить остальных. Через десять минут в ночной синагоге закачался слабый свет. Там, под старой хупой, соединившей сотни пар, Ривл-невеста венчалась с Ангелом.

Ребе прочел нараспев все, что положено, и новобрачные направились к выходу. На пороге Малхамовэс поднял свой меч, а Ривл с благодарностью проглотила каплю вина, которое нам дано испробовать лишь однажды.

— До свидания, безумная, — сказал Малхамовэс Нехаме. — Мы скоро увидимся. Надеюсь, ты ничего новенького не выдумаешь до тех пор?

— Что мне надо выдумывать? Я спокойно пойду за своим зятем, почему нет? Все мои давно там, я уже хочу воссоединиться с семьей.

... Мы много раз спрашивали Ребе, есть ли хоть немного истины в Нехаминой болтовне. Но Ребе упорно молчал.

*Яков Хелемский — известный поэт и переводчик.
Он давно уже живет в Москве, но детство и юность
его прошли в Киеве. И это навсегда оставило след
в его поэзии.*

Яков Хелемский

Многоцветный Галицкий базар
В Киеве еврейским называли,
Хоть от галичан и до татар
Все на том базаре торговали.

Русский — с южным отзвуком — язык
Тут родился с украинской мовой.
«Вье!» — терзал поводья ломовик,
Лирник пел, цыган плясал бедовый.

Вологодский привлекал узор —
Кружевной подзор иль занавеска.
— Чистим-блистим! — восклицал айсор,
Полируя чоботы до блеска.

У ларька — плечом к плечу, впритык
Пиво пили, воблу смачно ели
Лившиц — атлетический мясник
И Паламарчук из промартели.

Ситец, маркизет, мадеполам
Громоздились на прилавке длинном.
Продавец, орудуя аршином,
Величал молочницу: «Мадам!»

Белорусской мастерицы зов
Тут звенел певуче: «Калі ласка!»
И сливался с праздничной окраской
Стуцких шелковистых поясов.

Бойко шел тогдашний ширпотреб,
Соблазняя рыночной обновой.
И, сурово осеняя НЭП,
Был плакат натянут кумачевый.

...Как ретроспективное кино,
Память снова прикоснулась к детству.
Вот базар, исчезнувший давно,
Дворик тот, где рос я по соседству.

Коновязи, чайная, лабаз,
Толчея и говор на привозе.
Кличка сокращенная — Евбаз,
Тающая в стоязычной прозе.

«Ровесником советской власти» называет сам себя известный детский писатель Ефим Чеповецкий. Можно бы добавить: советской власти, которую он, к счастью, пережил. Но не будем поминать всеу почившую ровесницу. Скажем только: Ефим Петрович в отличной творческой форме, свидетельством чего являются написанные им воспоминания.

Мы предлагаем читателям отрывок из них, посвященный печальным и веселым, трогательным и нелепым событиям детства писателя, совпавшего с годами НЭПа и других социально-политических экспериментов.

Ефим Чеповецкий

КОЛЕСО, ВПЕРЕД! КОЛЕСО, НАЗАД!

Все началось с того, что однажды судьба занесла меня на целых четыре месяца в Америку, где корреспондент чикагского радио решила взять у меня интервью.

— Признайтесь, — начала она, — ведь вы жили там, у себя, вниз головой?

— Естественно, ответил я. — Мы жили и живем на другом полушарии. Скажу больше: не только мы сами, но даже испытанные веками законы и обычаи ставились у нас с ног на голову. Мы клялись в одном, а творили другое. И, как ни странно, выжили, и дали человечеству... Кстати, Мы ведь многие десятилетия были убеждены, что именно вы живете вниз головой и грозите всему миру, а мы его спасаем!

Много лет тому назад я задумал написать повесть о Киеве моего детства, о судьбах знакомых мне киевлян. Но, сколько раз ни садился писать, ничего не получалось: все мне казалось, чего-то еще не вижу. Утешал себя тем, что еще «молод», не созрел. И вдруг именно тут, в Америке, все стало на свое место. Действительно, со стороны виднее...

... Я закрываю глаза, и прошлое всплывает передо мною. Я иду назад, возвращаюсь «на круги своя», чтобы рассказать о том, что видел и воспринимал глазами и разумом ребенка, подростка, юноши, с молоком матери впитавшего наши отечественные коммунистические идеи. Ведь я ровесник Страны Советов!

Но я сказочник, детский писатель, и социологические и исторические исследования для меня — непосильный труд. Я могу говорить только языком опыта и детства — в надежде, что мой рассказ прочтут молодые и узнают о жизни своих отцов и дедов, и сделают нужные выводы, или, скорей всего, не сделают.

Итак, Колесо, назад! В мое детство и отрочество, к моему дедушке Боруху-Лейбу, жителю местечка Малин, а затем села Михайловки. Именно

там я прожил едва ли не всю свою младенческую жизнь — у дедушки и у бабушки Милы или, как ее называли, Мильки. Дедушку я называл Дед-Бородед, что придумать было не трудно, потому что он имел великолепную бороду.

До революции дедушка служил у местного помещика кем-то вроде советника по коммерческим делам. Не знаю, какое он получил образование, но в местечке его знали как заядлого книгочея, имевшего к тому же завидную библиотеку. Но более всего мой дедушка отличался своей педагогикой, в соответствии с которой учил меня всему наоборот — перевертышам, загадкам, народным шуткам, и требовал, чтобы я сам догадывался, где правда, а где вымысел. Бабушка порой приходила от этого в ужас: «Чему ты учишь ребенка? Он же не умеет еще сидеть за столом, держать ложку, слушаться старших!»

И дедушка терпеливо ей объяснял: «Я — дедушка, и моя наука называется дедукция! А ты — бабушка, и твоя наука называется бабукция!» Бабушку такое объяснение, естественно, приводило в бешенство.

В своем кругу дедушка славился и как рассказчик. Послушать его специально приходил иногда местный батюшка отец Никодим, человек не без юмора, утверждавший, что на языке Боруха-Лейба сидит Цыц-Арон.

Конечно, я атаковал дедушку вопросами, к чему он относился со всей серьезностью. Если я задавал вопрос о прошлом, он говорил: «Колесо назад!» Если я спрашивал, что будет когда-нибудь, он говорил: «Колесо вперед!» Когда же он уставал от моих вопросов, то, ухмыляясь, произносил: «Знаешь что, внучек, у меня не хватает ни сил, ни времени все тебе рассказывать. Но на свете существует Книга Бытия. В ней все и сказано. и вот ее-то и надо тебе почитать. Жаль только, что какой-то хулиган оторвал у этой книги начало и конец.»

Вот так просвещал меня мой дедушка, с годами вкладывая жизненные истины в более сложные и откровенные формы. Например, когда мне стукнуло тринадцать и я, по еврейским законам, достиг совершеннолетия, отпраздновать эту дату было решено в доме деда. Мы с мамой приехали в Михайловку, где к этому празднику готовились особо: ведь я был первым внуком. Когда же гости собралась, и я был усажен на почетное место, дедушка прочитал полагающуюся молитву, выпил приличный стопец водки, поздравил меня и придвинул к себе тарелку с самым большим карпом.

Рыбу дедушка умел обрабатывать, как никто, и вскоре на его тарелке лежал идеально очищенный скелет — даже жабры и глаза были съедены. Он отодвинул от себя тарелку, чтобы все могли увидеть, что в ней осталось, и обратился ко мне:

— Видишь, внучек, как я обработал эту рыбу?

— Ну, вижу, — сказал я.

— Так вот, — назидательно продолжал он, — вот так надо любить женщин, любить, чтоб живого места не оставалось!

Боже мой, что тут поднялось! Женщины вскочили из-за стола, мать убежала в другую комнату, а бабушка кричала:

— Охальник! Старый развратник! Постеснялся бы!

— Ш-ш-а, успокойтесь! — спрятав лукавую улыбку в бороду, сказал дедушка. — Не пойму, почему вы подняли такой гвалт? Разве я сказал ему неправду? Я прожил, слава Богу, долгую жизнь и знаю, кому что говорить. Уверен, он понял меня, как надо.

И тут же обратился ко мне:

— А ты что скажешь, парень?

Недолго думая, я ответил:

— Не собираюсь есть женщин.

— Ну вот, — сказал дедушка, — он меня понял так, как ему это положено. А вы, — обратился он к женщинам, — каждая в меру своих способностей, чтобы не сказать иначе.

Что еще сказать о моем дедушке, образ которого и многие мысли навсегда остались в моей благодарной памяти? Он погиб в 1942 году: фашисты сожгли его в колхозном сарае вместе с другими евреями...

А теперь, Колесо, вперед! Вот фотографии из старого альбома. Они были сделаны в Киеве, когда родители забрали меня из деревни. Надпись на обратной стороне, сделанная маминым почерком, свидетельствует: на фотографиях изображен именно я. Боже, что время делает с человеком! А ведь я хорошо помню, как частный фотограф, дядя Лазарь из нашего двора, делал эти снимки. Он обещал, что из ящика-аппарата, накрытого черным покрывалом, вылетит птичка. И я верил ему и ждал ее.

Деятельность частного фотографа дяди Лазаря означает наступление НЭПа, принесшего перемены в нашей семье. Дело в том, что мой отец поступил на работу к бывшему купцу Ксаверину в его маленький парфюмерный магазин на Крещатике. Взяли его потому, что он еще в царской армии служил в госпитале, где и приобрел квалификацию фармацевта.

Зарабатывал он как раз столько, чтобы семья не голодала. Правда мы еще получали продуктовые посылки из деревни. Но, как бы там ни было, в конце каждого месяца отец дарил маме маленькую коробочку пудры, которую называл «Букет моей бабушки».

Вообще же НЭП быстро превратил наш Михайловский переулок в кустарно-промышленный рынок, где производили и предлагали свой товар портные, сапожники, шорники, мастера игрушек... А в подвалах бушевали притоны.

Наш двор ничем не отличался от других: заброшенный и заросший лопухами, он великолепно подходил для наших мальчишеских игр. А в глубине его находилась дворовая уборная на два очка (но с одной дверью), подойти к которой без калош не представлялось возможным. А пользоваться ею приходилось всем, потому что канализация, даже там, где она была, не работала: ведь дом не имел хозяина — хозяевами стали все.

Поэтому во дворе часто возникали митинги-диспуты с традиционным вопросом: «Кто это наделал, и кто должен навести порядок?» Ни виновных, ни желающих убирать не находилось, и тогда кто-нибудь из соседей произносил: «Конечно, Сенька виноват!» А этого Сеньку знали все, ибо он был героем шутовой песенки:

Как у тетушки Матрены
разорвались панталоны —
Сенька виноват! Сенька виноват!..

И все оставалось по-прежнему, хоть дверь на туалете громким скрипом объявляла, что тоже доживает последние дни.

Чтобы рассказать, что представляло собой население нашего переуллка, достаточно рассмотреть наш дом, тоже ничем не отличавшийся от других: в нем обитал настоящий интернационал — украинцы, русские, евреи, поляки, ассирийцы и даже один китаец, торговавший тряпичными шариками на резинке. И все ютились в коммуналках, в которые превратились квартиры уплотненной буржуазии.

Наша семья, как ни странно, причислялась к интеллигенции, одним из доказательств чего служили мои единственные голубые штаны на одной шлейке и выющиеся светлые волосы. К тому же мой отец ходил в свою лавочку непременно в белой рубашке и при галстукке. Всего этого было достаточно, чтобы на коммунальной кухне, где с утра до вечера гудели многочисленные примусы, соседки говорили моей матери: «У интеллигентных людей и примус жужжит тише!»

Примерно в это время у меня прорезались «таланты». Началось все со стихийных концертов в нашем переуллке, в которых выступали «короли» Думской площади — воры, налетчики, аферисты. Среди них знаменитые Ной Тафлин (гитара) и Котя Китаец (мандолина).

Я же был непременным участником этих концертов, потому что у меня обнаружился музыкальный слух и голос. Поэтому меня ставили на табурет, и я исполнял концертные номера, популярные в вышеназванном кругу. Это был сугубо «думский» репертуар, например, известный романс:

Когда в небе горит бирюза,
Опасайся дурного поступка.
У нее голубые глаза
И короткая серая юбка...

Исполнял я песни и не столь невинные, но и из них слов не выбрасывал. В этом и была вся «соль». В качестве же гонорара за выступления мне доставалась пара липких карамелек или печатный пряник.

Почетное место среди зрителей принадлежало «хозяину Думы», главарю грабителей, сутенеров и аферистов — Леньке Лайзису, которого соседи опасались и поэтому называли Леонидом. У него было много братьев и сестер, среди них и дебилная восьмилетняя Фанька. Она ходила по переулку хозяйкой, задевая каждого, а ее боялись и пальцем тронуть, чтобы не навлечь на себя гнев знаменитого старшего брата.

Боялись его еще и потому, что знали о его «союзе» с милицией. Он был первым ее помощником на Думе, и все биндюжники, дававшие через него взятки милиции, заискивали перед ним. Именно он определял им места на кругу Думской площади.

«Пупом земли» называли Думскую площадь ее многочисленные обитатели, а наш Михайловский переулок являлся одной из питающих ее артерий. Все первые этажи прилегающих улиц были заняты частными столовыми и замаскированные под чайные притонами. Вокруг сквера перед Думой стояли одноконные и пароконные «площадки» для извоза и двухколесные тачки. Между ними расхаживали лотошники со своим товаром и шныряли карманники, беспризорные и мальчишки, торгующие папиросами врассыпную. Их голоса: «Копейка — пара, пятак — десяток!» разносились по всей площади. И не было дня, чтобы и я не бегал с ними по Думе. Мои родители не раз находили меня там поздно вечером.

Подлинным украшением площади являлась собственно Дума — пирамидальное пятиэтажное здание с классическими колоннами по углам. Городская администрация располагалась в верхних этажах, а просторные помещения первого этажа занимали магазины, и среди них «Скобяные товары Семена Бабушкина и К°».

Дядя Пуд, толстый пуз,
Укрепи ты наш Союз! —

этим стишком приветствовал наш сосед инженер Брачников руководителя скобяной фирмы Семена Григорьевича Бабушкина. Мы воспринимали это как веселую шутку, не понимая ее подтекста, хоть рядом с плакатами о задачах НЭПа можно было встретить и изображение красноармейца, прокальвающего штыком толстого, как арбуз, буржуа в цилиндре.

Семья нэпмана Бабушкина, дяди Пуда, была мне хорошо знакома. Дело в том, что сыновей Семена Григорьевича — Гришу и Вову — обучали древнееврейскому языку. Для этого в дом приходил учитель, бывший раввин, большой знаток Торы и Талмуда. Но дети, конечно, учиться не хотели и старались улизнуть. Именно поэтому приглашали меня, используя в качестве приманки, на которую они клевали, иначе урок мог просто не состояться. Правда, мне приходилось вместе с Гришей и Вовой учить язык и молитвы, но зато после урока обязательно следовало угощение — сладкое и фрукты.

Нередко я становился невольным свидетелем проходивших в квартире Бабушкиных нэпманских советов, на которые приходили руководители торговых предприятий, магазинов, артелей. Как правило, это были такие же дяди Пуды. Их полнота была в некотором роде фирменным знаком преуспевающего нэпмана.

Существовал в городе и нэпманский клуб, проводивший свои деловые и культурные мероприятия, среди которых наиболее известным была выставка-конкурс дядей Пудов. Происходило это в Купеческом саду,

обычно в августе, причём участниками были не только киевляне, но и дяди Пуды из других городов.

Все как один в специальной форме — шелковых пижамах с голубыми продольными полосами, которые, если бы не блеск шелка, можно было принять за арестантские робы, — дяди Пуды представляли перед специальным жюри. Победителем, естественно, признавался самый внушительный, и ему вручалась золотая медаль. В этом конкурсе толстяков неоднократно побеждал дядя Пуд из Ленинграда — Леонид Бабушкин, родной брат нашего Бабушкина.

Нэп оказался быстротечным. Советская власть не замедлила свести с ним счеты. Помню, как к Семену Григорьевичу Бабушкину пришел один из его компаньонов — Владимир Иванович Толстых, в прошлом слесарь высокого разряда. «Душат, Семен, душат, — то и дело приговаривал он. — Дело надо закрывать». И закрыли, распродав остатки скобяных товаров и сдав помещение магазина.

Но этим дело не окончилось: нэпманов стали уплотнять. У Бабушкиных осталась одна комната. Но изрядно осунувшийся Семен Бабушкин рук не сложил, ибо был тружеником. Не прошло и недели, как он втащил в свою единственную комнату токарный станок и стал производить на нем кронциркули и нутромеры, крайне необходимые разным мастерским.

А моя дружба с Гришей Бабушкиным не прервалась. Мы вместе пошли в среднюю школу № 6 (бывшее реальное училище), расположенную на Михайловской площади, возле фуникулера.

Я пропускаю несколько лет, не отличающихся, как мне показалось, интересными событиями. Мы подрастали и все больше вовлекались в «победную поступь Советской власти», за что не уставали благодарить партию и ее вождей. Пионерскими колоннами мы гордо маршировали по городу, оглашая улицы барабанным боем и выкрикивая лозунги, клеймившие капиталистов и врагов народа, которые, видя наши успехи, озлоблялись все больше и все чаще просачивались в наши ряды, чтобы вербовать неустойчивых. А потом появились сообщения о трудностях строительства социализма, особенно в сельском хозяйстве, где главными врагами стали кулак и подкулачник, готовившие голод Украине.

Тридцать второй и тридцать третий годы... Продуктовые посылки из села прекратились, и родители посылали меня в Святошино и Пушчу-Водицу менять носильные вещи на овощи: за отцовский пиджак — кучка картошки, за мамину кофту — пара бураков... Коллективизация победила, а на улицах города то и дело встречались голодающие — опухшие, с обескровленными лицами.

В пять часов утра я вскакивал с постели, чтобы занять очередь за хлебом. Потом в очереди меня сменяла мама, а я бежал в школу, где до начала занятий давали бесплатный завтрак — порцию саго. Проглотив его, я чувствовал все тот же голод.

А с нашими учителями все время происходила какая-то чехарда: одних изгоняли, другие исчезали. Расписание уроков вечно нарушалось, возникало много «окон», против чего мы, естественно не возражали, проводя время на близлежащей Владимирской горке.

А еще на школу время от времени «накатывали» очередные кампании, например борьба со сказками, отвлекающими нас от советской действительности и отравляющими наше сознание. Все сказки предстояло изъять из детских библиотек. Директор нашей школы Порфирий Иванович Гедзь как-то очень туманно пытался объяснить нам необходимость этого решения, а сам, как мы узнали впоследствии, велел школьному библиотекарше все изъятые сказки сохранить и спрятать до лучших времен в школьном подвале.

Приходил уполномоченный от районо и к нам домой, заявив, что ему известно о наличии вредных произведений в нашей домашней библиотеке. И он их обнаружил: это были сказки, подаренные мне бабушкой.

Творческие поиски советской педагогики мы ощущали на себе повседневно, ибо мы-то и являлись подопытным материалом. Помню, пришел как-то в школу и увидал над входом лозунг: «Дальтон-план — педагогика будущего!» Название этого непонятого плана мне так понравилось, что я понесся по коридору нашего этажа, выкрикивая: «Дальтон-план, дальтон-план — не уроки, а обман!» Кто-то из дежурных учителей, до смерти напуганный моим святотатством, схватил меня и поволок к директору.

Порфирий Иванович сокрушенно покачал головой и попросил всех выйти, чтобы, как он сказал, поговорить со мной, как мужчиной с мужчиной. Когда все ушли, он положил мне руку на плечо и спросил: «А ну, хлопче, що ти там набелькотів?» И когда я почти шепотом произнес свой «стишок», на губах Порфирия Ивановича промелькнула улыбка: «А-я-яй, яка неприємність! Уявляєш, я теж віршика склав, і саме такого ж. Але вголос декламувати його не треба. Йди собі у клас і три очі, начебто тобі від мене дуже влетіло».

Вот таким человеком и педагогом был наш Порфирий Иванович Гедзь. Кстати, сам он преподавал украинский язык и преподавал так, что его уроки запомнились мне на всю жизнь.

Они напоминали какую-то музыкальную сказку, когда мелодия слов и их значения становились для нас настоящими открытиями. Теперь я понимаю, что это был выдающийся представитель украинской интеллигенции и педагог высокого класса. С грустью должен сказать, что в «знаменитом» 1937 году его арестовали, и никто о нем больше не слышал.

С дальтон-планом же мне, как и остальным ученикам, пришлось познакомиться вплотную. Оказалось, что заключается он в следующем: все уроки по всем предметам в течении одного дня должны проводиться с одним выбранным для этого предметом. Это могла быть геометрическая фигура, чучело зайца, предмет домашнего обихода и многое другое. Учитель же, независимо от своей специальности, должен был обнаружить

ассоциативную связь этого предмета с другими явлениями жизни и увязать с темой своего урока.

Из всех «предметов» мне лучше всего запомнилось именно чучело зайца. Вот как это выглядело на уроке географии, темой которого являлись «полезные ископаемые нашего края». Географ пришел с «предметом» и, указывая на карту и на зайца, завел речь о лесостепной зоне, где так привольно чувствуют себя зайцы, а затем отставил «предмет» в сторону и перешел к торфу, известняку и другим полезным ископаемым. А когда кто-то с последней парты закричал: «А причем здесь заяц?», учитель успокоил: «Мы еще к зайцу вернемся».

Но урок так и окончился без возвращения к «предмету». Зато на следующем уроке, когда надо было рассказывать о полезных ископаемых, мы, к неудовольствию учителя, дружно начинали с зайца: он как-то лучше запомнился. А многие ответы на зайце и оканчивались.

Еще хуже обстояло дело на химии. Учитель вошел в класс, прижимая к груди ушастый «предмет» и решительно не зная, что с ним делать. Наконец решился поставить его на подоконник, и почти просительным сообщил:

— Пускай зайчик постоит, мы к нему чуть позже вернемся.

Но не тут-то было. Мы хором, ссылаясь на дальтон-план, требовали начать с зайца. Учитель растерялся, но через минуту, решившись на что-то, схватил чучело и выкрикнул:

— Заяц так заяц! Пусть вам будет заяц! — И, выдернув из облезшей шкурки пучок шерстинок, зажег спичку и поджег их. — Ну вот, — прозвучал в наступившей тишине его голос. — Кто скажет, что у нас получилось?

Все молчали.

— Ну? — произнес учитель. — Вы же хотели зайца, так что же вы молчите?

Никто, конечно, не мог ничего сказать.

— Эх вы! — махнул рукой химик. — Забыли пройденный материал! Это же CO_2 , углекислый газ! И пепел — уголь. Поняли?

— Какой еще уголь? При чем здесь заяц? — заорал мы. — Заяц давай! По методу! По плану!

Конечно, урок был сорван. Это случалось и на других предметах. К счастью, через какое-то время дальтон-метод стал угасать сам собой, и ему на смену пришел новый, еще более современный и социалистический — бригадный.

Как он осуществлялся? Класс разбивали на 4-5 бригад, во главе которых стояли бригадиры, способные организовать коллектив. Предполагалось, что бригада выполняет домашние задания совместно, равняясь на лучшего, каковым почти всегда являлся сам бригадир. Это было особенно важно, потому что коллективное домашнее задание отвечал один человек — сам бригадир, а отметку за ответ ставили всем членам

бригады. Большинство поняло этот метод по-своему: ничего не делали и прогуливали, поскольку бригадир отдувался за всех.

На бригадном методе педагогические эксперименты не прекратились. Следующим этапом стала деятельность «педологических» комиссий, которым предстояло выявлять одаренных, нормальных и «задержанных» детей. Для последних в городе открылось несколько специальных школ. А всем ученикам обычных школ предстояло пройти тестовое испытание, на основании которого и определяли «процент» ума. Для этого нужно было на предложенных таблицах за короткое время — вычеркнуть нужные кубики, кружки, вагончики; нарисовать определенные геометрические фигуры; сложить однородные предметы. Затем испытуемого кружили на вращающемся кресле, после чего следовало отвечать на вопросы.

Я, как и некоторые мои одноклассники, как-то не проникся важностью этого испытания и во время тестов играл в «кино-кадрики». Была в то время такая игра. Поэтому, не глядя в таблицы, я вычеркнул, что попало. А во вращающемся кресле у меня закружилась голова, и отвечать на вопросы я вообще отказался.

Через несколько дней в школу пришли два человека со списками, в которые попали не набравшие нужного «процента ума». Нас оказалось человек десять. Говорю «нас», потому что среди «задержанных» оказался и я с другими игроками в «кино-кадрики». Помню, как директор и завуч с пеной у рта пытались отстоять нас, доказывать нашу полноценность. Они показывали контрольные работы, журналы с отметками, рисунки и стихи. Но все было бесполезно: список уже подписало ответственное лицо из Комиссариата просвещения. И нас увели.

— Тримайтесь, хлопцы! Ми вас визволимо! — крикнул нам вслед Порфирий Иванович.

И действительно, через четыре дня нас вернули назад. А между тем в школе для «задержанных» нам понравилось: во-первых, сытные бесплатные завтраки; во-вторых, учиться легче легкого — все опять началось с азбуки...

В нашем классе учились ребята разных возрастов, и я, конечно, водил дружбу с ребятами постарше. У Вити Левченко и Миши Заславского на губах рос уже весьма заметный пушок. Я, подражая им, утверждал, что и у меня пробиваются усы. Однажды мой отец уехал в командировку, мать ушла на работу, и я остался полновластным хозяином квартиры. Об этом я срочно сообщил Вите и Мише, которые не замедлили явиться. Сначала мы до одури накурились отцовского «Беломорканала», а потом, обнаружив отцовские бритвенные принадлежности — бритву «Золинген», тазик и помазок — решили побриться. Первым начал Миша Заславский. Кровь, смешиваясь с мылом, текла по его лицу. Но прекратить «операцию» мы не могли. Вторым брился Витя, с теми же кровавыми последствиями. Я, хозяин, брился последним.

Когда все было окончено и мы широко раскрытыми глазами смотрели в зеркало, поглаживая израненные щеки, меня охватило странное волнение. Я вспомнил, как кто-то сказал, что, однажды побрившись, человек уже до конца жизни не может избежать этой процедуры. Я понял, что коварной бритвой «Золинген» отсек свое детство, и больше оно никогда не вернется...

Ной Рудой — одесский поэт, принадлежащий к тому поколению, которое встретило войну молодым и приняло на свои плечи все ее фронтовые тяготы. Память о войне осталась на всю жизнь, как и память о своих корнях.

Ной Рудой

ПЕРВАЯ СУББОТНЯЯ ЗВЕЗДА

На земле притихли города.
За Одессой нашей скрылось солнце.
Засияла первая звезда,
Первое субботнее оконце,
Возвестив, что наступил конец
Долгой, изнурительной недели.
К дому приближается отец,
Матери морщины просветлели.
Молчаливо стоя у окна,
В канделябрах зажигает свечи.
Через миг в молитвенник она
Погрузится. О, субботний вечер
И благословенный отчий дом!
О, невосполнимая утрата!
Почему-то верится с трудом,
Что такое было впрямь когда-то.
Был и страх, когда, покинув кров,
В сумке, что оттягивала плечи,
Мать, спасаясь от фашистских псов,
Сберегла молитвенник и свечи.
Сколько веры в сердце сберегла!
Да вот как, бывало, ни старалась,
Ничего поделывать не смогла,
Чтоб и мне хоть капелька досталась.
И, каким бы ни был мой удел,
В самые жестокие години
Я о том отчаянно жалел,
Я о том жалею и поныне.

Скажем честно, имя А.Нимченко ничего не говорило редколлегии «Егупца». Но из его повести «Без Бухбиндера» легко было понять, что Анатолий Овсевиц, во-первых, врач, а во-вторых, явно не главврач.

Похуже, к тому же он — из породы людей сомневающихся и, как сказал бы его друг Семен Бухбиндер, не склонных к чувству глубокого удовлетворения. Остальное читатель узнает из предлагаемой повести.

Анатолий Нимченко

БЕЗ БУХБИНДЕРА

Слава Богу, поезд опоздал. Прийди он вовремя, и пришлось бы томиться в ночном вокзале, а так, едва Игорь Сергеевич Чабан прошелся туда-сюда по залам, лавируя между сваленными на пол мешками и дремлющими пассажирами, едва успел установить, что в киоске «Аскольд» шоколадка с рекламного ролика стоит две тысячи, как уже и метро открылось. Зябко поеживаясь от недосыпа, он спустился по ровному гудящему эскалатору и сел в полупустой поезд, идущий в центр.

Чабан не был в Киеве шесть лет. И каких лет! Все вроде бы перевернувших вверх тормашками. Конечно, не у них в Крыжах, там-то и в 1993 году почти ничего не изменилось.

Настроившись на ошеломляющие перемены, Игорь Сергеевич ощущал легкое разочарование: все было слишком узнаваемым. Лишь когда диктор объявил: «Наступна зупинка — «Театральна». Вихід до театру Лесі Українки, до Центрального універмагу.....», он понял, что это бывшая «Ленинская» и даже вышел на ней. Но оказалось, что и здесь, кроме названия, ничего не изменилось: все так же реяли бронзовые знамена за спиной вождя и стыбли отлитые в металле его же изречения, среди которых, как назло, о театре и даже о важнейших искусствах — кино и цирке — ничего не говорилось.

Погрузившись в следующий поезд, Чабан доехал до Крещатика и здесь окончательно осознал, что деваться ему, собственно, некуда, ибо в 6.30 утра никому позвонить нельзя. А Женька Федорчук, единственный, кто не удивился бы такому раннему звонку, увы, ушел, как говорится, в мир иной.

Еще можно бы звякнуть Сеньке Бухбиндеру. Тот наверняка еще не ложился: ведь в Нью-Йорке сейчас всего лишь вечер. Но чего вдруг звонить Сеньке? Чтобы сообщить, что приехал в Киев и не знает, куда податься? «Так иди ко мне!» — воскликнет забуханный Биндер, и они посмеются, но едва ли весело.

Пожалуй, можно бы позвонить и Тамаре. В конце-концов именно она затеяла эту встречу. Но с другой стороны — разве она виновата,

что ему не достался билет на пристойный поезд и пришлось ехать на пятьсот веселом?

Перебирая немногочисленные варианты, Игорь Сергеевич двигался по безлюдному еще Крещатику, поглядывая по сторонам и читая вывески, звавшие обзавестись валютной кредитной карточкой и сотрудничать с фирмой «Пелетон», гарантирующей защиту интересов клиентов в Европе и Северной Америке. Двухцветный щит фирмачей возвышался над каскадными фонтанами некогда Думской площади и был укреплен на какой-то деревянной пирамиде, что-то напоминавшей, вернее, пародийно заменявшей своим брусочно-планочным скелетом.

Под щитом, на ступеньках, сидел очень немыйтый и очень помятый гражданин в американской бейсбольной каскетке с длинным козырьком и в стеганом узбекском халате. «Родственничка ищешь?» — спросил он. «Какого еще родственничка?» — удивился Чабан и только тут понял, кто в сопровождении революционного конвоя ушел с площади вместе с окаменевшим знаменем Великого Октября.

— Значит, не родственник? — попытался продолжить разговор человек в халате.

— Даже не однофамилец, — ответил Чабан, собираясь уйти.

— Так хоть сигарету дай!

— Уже не курю, что и вам рекомендую, — не останавливаясь, бросил Игорь Сергеевич.

— Тебе легче, — разочарованно протянул псевдоузбек, расставаясь с надеждой закурить на дармовщину.

Чабан опять спустился к подземному переходу и огляделся. Напротив разомкнутым каре симметрично высились два безликих здания, а справа тяжелый дом профсоюзов вздымал квадратную башню с широким набалдашником. Взгляд, не задерживаясь, скользнул по ним и поднялся к выглядывавшему из-за домов куполу Софийской колокольни. Косые солнечные лучи выхватили его из утренней дымки, и он сверкнул Чабану прямо в глаза. И, как это всегда с ним бывало, вдруг с высоты птичьего полета увидел подворье Софии, площадь с всадником на вздыбленной казачьей лошадке, присутственные места и игрушечные вагончики фуникулера, ползущие по крутому склону Детинки. А дальше — регулярный Подол, Днепр...

Он прожил в Киеве всего восемь с половиной лет, но их хватило, чтобы понять: нет лучшего города в мире. И знал это не потому, что мог сравнивать (он ведь практически ничего не видел), а потому, что так чувствовал и так любил из своих заштатных Крыжей, в которых все считали его киевлянином.

Постояв на улице, он спустился в подземный переход, еще пустой, но уже грязноватый, и вышел к большому пустому фонтану, пршелся вдоль загородившего почтаamt забора, на котором красовались разномастные дадыбао. Одна из них начиналась призывом: «Українці! Жиди

посіли вас...» Игорь улыбнулся, представив, как Сенька Бухбиндер сказал бы по этому поводу: «Здравствуйте, товариш Коган, пожалуйста брїться».

Начитавшись лозунгов и призывов — запретить ядерные электростанции, помочь бездомным собакам и, конечно, избавиться от жидов и коммунистов, Чабан двинулся в сторону Владимирской горки по улице Челюскинцев, оказавшейся, к его удивлению, уже Костельной. Это были места, известные Игорю Сергеевичу лучше всего, ибо целых три года прожил он в студенческом общежитии буквально рядом — на нынешней Трехсвятительской, а тогда — улице имени жертв Революции. Потом это название оказалось идейно порочным, и «жертвы» сменились «героями». Но это случилось после, а для них на всю жизнь на вопрос: «Где жил в студенческие годы?» существовал лишь один ответ: «На жертвах», как для постояльцев другого институтского общежития: «На могиле», имея ввиду улицу Петра Могилы.

Солнце, взошедшее где-то за Лаврой, уже ощутимо пригревало лысину, день обещал быть теплым, а может, и жарким, как это случается в середине киевского июня. Очень хотелось снять куртку и галстук, расстегнуть ворот и закатать рукава. Чабан опять спустился на Крешатик, пересек неизвестно как называющуюся теперь площадь Ленинского комсомола, поднялся по серпантину почти к самому центру на горе, свернул налево и остановился у скамейки, спрятавшейся между кустарником и густой плакучей ивой. Кажется, скамейка была все та же, во всяком случае, она несомненно стояла на том же месте... Боже мой, неужели это было 40 лет тому назад? Неужели это он, задыхаясь, почти в бреду, прижимал к себе Зою, добираясь до самого запретного, а она, уже не сопротивляясь, сама старалась ему помочь?

Они просто пошли тогда в кино, в это самое кино на горе. Сели в последнем ряду, но, как только погас свет, их руки встретились, и они забыли обо всем, а через несколько минут, не сговариваясь, поднялись и вышли. Потом была эта скамейка, бессвязные слова и судорожные движения...

Чего, собственно, они достигли в тот раз? Почти ничего. Но самый главный барьер пал именно тогда. Позже уже все было значительно проще.

Почему они не поженились? Разве может он, почти шестидесятилетний, ответить за того, девятнадцатилетнего? Кажется, ее отец, суровый полковник, был против. Или мать. Неважно. Шесть лет тому назад он встретил Зою. Та так и осталась фарфоровой куколкой, тоненькой и большеглазой. А эта приземистая женщина с животом и толстыми ногами просто не имела к ней никакого отношения. Жаль, что сегодня она тоже, наверное, будет. Лучше бы остаться с той здесь, на скамейке.

А, может, действительно остаться? Что ему в этой нелепой встрече по поводу 35-летия, происходящей через год после 35-летия? Да и звал ли его кто-нибудь, кроме Тамары, которая по привычке старой профсоюз-

ной крысы просто считает себя обязанной всех оповестить? И главное: хочется ли ему по-настоящему увидеть хоть кого-нибудь? А вот не хочется определенно — Олега, Жанну, Митрохина, Гуленко. Да и они вряд ли ему обрадуются.

Приведя себя в такое состояние духа к 8.30 утра, Чабан уже готов был отправиться на вокзал и отбыть в свои Крыжи, но вовремя вспомнил, как доставал обратный билет, и понял, что бегство возможно только в прямом смысле — бегом. Так что, хочешь — не хочешь, придется околачиваться в Киеве до завтрашнего утра, и просто глупо скрываться, раз уж приехал.

В 8.45 он позвонил Зине Тяжкой. Ответила какая-то старушка и радостно сообщила, что Зиночка вернется только вечером, но можно звонить до двенадцати, так что звоните, пожалуйста.

«Если хочешь чаю и отдыха в кресле, звони Тамаре, — сказал себе Чабан, — иначе будешь еще три часа тыняться по скамейкам и явишься на встречу совершенно измочаленным».

Тамара Чухлиб будто ждала его звонка. «Где же ты?! — закричала она. — Все волнуются. Поезда теперь знаешь как ходят? Звонили Рита и Юлик, и Слава Казан...»

Игорь никак не мог прорваться через ее трескотню, хоть его подмывало спросить, чего это Рита и Юлик вдруг так забеспокоились о нем. Но когда он наконец смог вставить слово, то лишь устало сказал: «Чаю дашь?» «Ой, еще спрашиваешь! — обиделась Тамара. — Иди скорей! Еще помнишь, куда? Жду! Жду! Жду!»

Тридцать шесть лет тому назад Чабан получил диплом лекаря и сделал вялую попытку остаться в Киеве. Она не удалась, и под бодрый марш «Едем мы, друзья, в дальние края, станем новоселами и ты, и я!» отбыл в Казахстан, как тогда говорили, «на целину». Но попытка, даже безуспешная, не прошла ему даром: месяца через два после его отъезда в самом центре города, в комсомольских окнах сатиры, появилась карикатура на «отказников» — выпускников, не поехавших по назначению. Они были изображены в виде шакалоподобных типов, трусливо бегущих от поезда, увозившего гордых романтиков в лучезарную даль. Здесь же сообщались имена и фамилии, среди которых фигурировал и выпускник мединститута Игерш (так было написано) Чабан. таким образом вместо покорителя целины Игоря Чабана появился местечковый Игерш, дезертир и двурушник, и к тому же. безусловно, еврей.

Хорошо, что обо всем этом сам Игорь узнал лишь через полгода, когда выяснилось, что и почему, и опровергать было уже поздно. Он вовсю трудился в сельской больничке, и все, что происходило в далеком Киеве, казалось ему не совсем реальным. Впрочем, организацию материала и злостное искажение имени Чабан относил на счет старосты их курса Сергея Митрохина. Основания для этого имелись: на четвертом курсе он публично назвал старосту стукачом, а на пятом то же обвинение

сопроводил ослепухой, так что оставшийся в институте на одной из теоретических кафедр Митрохин законно сводил счеты со своим обидчиком.

Через несколько лет они встретились, и Игорь прямо заявил о своих подозрениях. Митрохин, конечно, все отрицал, но не смог скрыть радости, что попал в болезненную точку, которая оставалась чувствительной и через несколько лет.

Два года из трех казахских прошли у Чабана под знаком Розы, Розы Калимбетовой — фельдшерицы из участковой больницы. Почему он не женился и на этот раз? Спрашивать, наверное, нужно было у красавицы-казашки, которая однажды просто исчезла из больницы и из его жизни, будто растворилась в бескрайней степи. Он еще долго сохранял ощущение ее гладкой и всегда горячей кожи и чувствовал ее горький запах, а подарок — нагайку с короткой ручкой — сберег до сих пор. Зачем она подарила ее? Может, хотела пробудить в нем властность, силу, жестокость? Или ждала, что он отыщет ее в степи и пригонит в свой дом, как дикую кобылицу?

Нагайка не помогла. Он даже не стал хирургом, чего всегда хотела Роза. Конечно, она разочаровалась в нем. С неизменным чувством нелюбости и стыда он вспомнил, как однажды весной, во время цветения степи, расчувствовался и написал дурацкие восторженные стихи:

Ты проходишь по степным тюльпанам
и заходишь в дом мой, как весна!
Жду тебя с волнением несказанным
наяву и в темном мире сна.

Господи, как онаглянула на него, как затрепетали ее тонкие ноздри! Каким же надо быть идиотом, чтобы читать неукрошенной степнячке такие виршики.

Тамара Чухлиб относилась к тому типу некрасивых женщин, которые к старости становятся привлекательнее. Если бы она при этом не красила волосы, то благородные седины сделали бы ее еще значительнее. К сожалению, она предстала перед Чабаном свежевыкрашенной в какой-то чуть ли не розовый цвет. У него так и вертелись на языке строчки о розовом вине, но, к счастью, не сорвались.

Обнялись у порога. Тамара провела платочком по увлажнившимся глазам. Она всегда была тонкослезной, а теперь еще добавилось и возрастное недержание, вполне понятное для старой девы.

Стол был уже накрыт: в тарелочках и блюдечках лежала нарезанная колбаса, сыр и даже лимон. Здесь же стояла бутылка вишневого ликера. Игорь достал из сумки два кольца домашней колбасы, банку меда, кулек орехов, бутылку перцовки. Тамара захохла, замахала руками, но он успокоил ее:

— Это наша, крыжовская продукция, так сказать — колониальные товары. Не буду же я все это таскать с собой, уже натаскался, плечо устало.

— Ладно, вечером все равно ко мне, наверное, вернемся. Кто захочет, конечно, — согласилась Тамара.

— А чего это Рита и Юлик так волновались обо мне?

— Они очень ждут тебя. Я, конечно, не знаю, но мне кажется, они хотели бы купить где-нибудь дом в чистой зоне. С огородом. Теперь все помешались на фазендах, раньше без кандидатской невозможно было почувствовать себя человеком, а теперь — без огорода и дома в селе.

— Опоздали, — буркнул Чабан, — у нас теперь дом стоит не меньше, чем в Киеве. Да и не доберешься, я еле доехал. Ты лучше расскажи, что тут у вас происходит, что-то я не пойму, кто в Киеве командует. У нас так точно те же самые. А здесь?

— Ой, не знаю я, Горик, ничего не понимаю. Я же привыкла верить, а они все врут, как и врал, не пойму только — зачем.

— А кроме брехни они ничего не умеют. Это же полные ничтожества. Я сначала чуть в отчаяние не впал, а потом...

— Да ну их, — взмахнула ручкой Тамара. — Ты лучше про себя расскажи. Как жена?

— Жена как жена. Она же у меня молодая — еще блесит, гремит и польхает, а тут внуку семь, а младшей дочке — восемь. Перепутать можно.

Первая жена Чабана умерла 12 лет тому назад, и он через два года женился на коллеге, моложе его на 18 лет. Тогда разница казалась очень значительной, и он сам удивился своей дерзости, но сейчас все как-то сгладилось, и слова о пламени и громе были преувеличением, хоть «соответствовать», конечно, приходилось.

— Ну и перепутаешь, — сказала Тамара, — ничего страшного: все равно — свои.

В это время зазвонил телефон. Чабан снял трубку и услышал бас Славы Казана:

— Нашелся, бродяга? Привет! Чего не позвонил сразу?

— Да неудобно, я же знаю твой обстоятельства.

— Какие там обстоятельства? Скажи, побоялся, что я стопку с утра не налью. Небось бухаете с Томкой?

— А как же, глушим ликер стаканáми.

— Ты ее не очень-то спаивай: тебе все равно, а она общественница, ей еще целый день нас обслуживать.

— Ладно, ладно, я сам все выпью. Или зайдешь?

— Надо бы: дело у меня к тебе. Но не успею.

— Что же вы все с делами? Озверели, что ли?

— Время такое наступило. Это я тебе как представитель фирмы «Асклепийон» говорю.

— «Асклепийон»? Что-то греческое?

— Греческое-жреческое... крутимся, как можем, — загадочно ответил Слава и попрощался до полудня.

Встретиться предстояло именно в полдень на Владимирской горке, хоть в прошлые годы собирались обязательно в морфологическом корпусе института, а вечером традиционно шли в ресторан. Но теперь за традицию пришлось бы заплатить миллион семь, в том числе и родному институту за аренду аудитории. Увы, время бесплатных мероприятий безвозвратно прошло.

Поэтому и появились пока еще доступные Владимирская горка и Труханов остров, а банкет, естественно, заменялся складчиной на травке. «Только бы дождя не было», — повторяла Тамара, но Игорь подумал, что и без дождя расстроить встречу будет чему, и невольно опять вспомнил приземистую Зою. Нет, положительно идея встречи была нелепой: ну ведь нет потребности видаться, так какого же черта симулировать ее? Им, киевлянам, еще куда ни шло, но он-то зачем приперся?

— Сколько человек придет? — спросил Игорь.

— Неизвестно, — ответила Тамара, наливая ему еще чаю. — Раньше точно знали, потому что деньги собирали: заплатил — значит придет. Известить-то я всех известила. Думаю, человек около тридцати соберется.

— А сколько всего в Киеве наших?

— Пятьдесят три человека.

— Почему же только тридцать?

— А шестеро больны, одиннадцать — и в лучшие времена никогда не ходили, пятеро — в отъезде, вот и посчитай.

— Надеюсь, Митрохин и Гуленко здоровы?

— Гуленко как раз после инфаркта, точно не придет.

— Ну и ладно, очень рад. Не инфаркту, конечно. Бог с ним. Но видеть его не жажду. Хватит с меня Митрохина.

— Ой, Горик, это уже совсем другие люди. Я знаю, ты их не любишь, но они же тоже пережили крушение, как все.

— Не надо только меня объединять с ними: как все, как все! Для них крушение, а для меня... Да и какое там крушение? Стукачество, что ли, отменено? Или от их услуг отказались?

— Напрасно ты так, — пыталась его умиротворить Тамара. — Как все, потому что все — старые. И совсем другие. Ты разве не веришь, что люди могут меняться? Вот Гуленко первым из партии вышел.

— Вот-вот, первым вошел, первым вышел. А как он в нее рвался, как лез! Мог бы и сохранить благодарность: это она сделала его доцентом. «Кто учиться не может, тот учит» — как говорил Бухбиндер.

Бесплодный спор прервал телефонный звонок. Опять звонил Юлик Стежинский. Видно, здорово им не терпелось с этой дачей. Пришлось охладить их пыл, и, кажется, Чабан сделал это слишком резко — еще не остыль после разговора о Гуленко.

— Зачем ты так? — упрекнула его Тамара.

— Как «так»?

— Раздражительно, даже зло. Может, они просто хотели к тебе поближе? Не чужие все же.

— Может, может... А может, я лучше вообще не пойду на эту встречу? Действительно, злость какая-то подступает, на людей бросаться буду.

— Ни на кого ты бросаться не будешь. Все пройдет хорошо, вот увидишь. Мы же свои, шесть лет вместе. Лучших лет, согласишься.

Чабан хмуро молчал, понимая, что не пойти — невозможно: для Тамары это стало бы катастрофой. Но раздражение глухо ворочалось в нем, не обещая тихих радостей от встречи. Единственный, кого он рад будет повидать — Казан. Нет, еще Толю Тищенко, Толю-тишайшего. И, может быть, Соню. Собственно, не Соню, а Сонюю Ганиеву... Боже, какой красавицей она была! Нет, он не ходил во влюбленных, но не заметить этого не мог: легкая, стремительная, черноволосая, лишь в чуть приподнятых скулах да удлинённых, как на детском рисунке, глазах обнаруживающая свое татарское происхождение. А еще — умница. Не в том смысле, что отличница — в умении держаться дружески и независимо, ровно, легко, гордо. Он не считал себя ее близким другом, но именно ей после возвращения из Казахстана рассказал о Розе Калимбетовой и от нее услышал: «Скажи спасибо и за то, что была, и за то, что исчезла. У вас не было общей судьбы». Соня-Соня... Он, правда, немножко боялся встречи с ней: в прошлый раз она отсутствовала, значит, не виделись одиннадцать лет. А что могут сделать с женщиной одиннадцать лет после сорока пяти, он хорошо знал.

Думая о своем, Чабан не слушал Тамару, а она все время что-то протительно говорила, наверняка, увещевала его не сердиться, не помнить зла и прощать, призывала к терпимости и пониманию.

«Старые девы, — подумал Игорь, — если не становятся злобными ненавистницами всех и вся, то превращаются в ангелоподобных бабусь, готовых обнять весь мир. А, впрочем, неправда — она всегда была такой, просто не израсходовалась, не растратилась и теперь готова излить слез на выдуманных «своих», на однокашников, которые над нею же и смеиваются».

Однако пора было собираться, ведь Куреневка — не близкий свет, а Тамара непременно хотела оказаться на Владимирской горке первой — боялась, что кто-нибудь придет пораньше, никого не обнаружит и, не дай Бог, уйдет. Она начала паковать сумку, и Чабан, поняв: этот груз придется таскать ему, бурно запротестовал. Но Тамара стояла насмерть, уверенная, что без двух ее буханок хлеба, масла, маринованных огурцов, колбасы, горчицы, каких-то приправ, ватрушек и конфет все, во-первых, останутся голодными, во-вторых, не закусывая, упьются, а в-третьих, перессорятся и разбегутся. Кончилось тем, что побежденный Чабан сунул в сумку еще свою перцовку и кольцо колбасы, и все это взвалил на плечо. Тяжесть получилась — будь здоров. Благо, остановка троллейбуса рядом.

На Владимирскую горку они, конечно, явились первыми. Аллея, ведущая к Святому Владимиру, сквозила пустотой, лишь парочка бабушек с внуками совершала челночные рейсы от скамейки к скамейке, да какой-то похмельный тип дремал, склонившись на черный «дипломат».

Чабан скинул с плеча ношу и размял плечи. Тамара тут же помчалась к бывшему общежитию на Трехсвятительской, где, как ей казалось, мог оказаться кто-нибудь из рассеянных однокашников. Она уже включилась в работу, но Игоря ее готовность как-то не заражала. Ощущение сосущей пустоты под ложечкой не покидало его, как это бывало перед экзаменами, и он злился на себя за предстартовый мандраж.

Он прохаживался возле поставленной на скамейку сумки — пять шагов в одну сторону, пять — в другую, стараясь не наступать на трещины в асфальте. Пять — туда, пять — обратно... Ему самому была непонятна причина волнения. Ведь он ничего особенного не ждал от этой встречи, да и приехал более или менее случайно, свободно мог и не приехать: если бы Тамара не бомбардировала письма, если бы заранее не перенес дежурство...

Прохаживаясь вдоль скамейки, Игорь не заметил, как пьяный в конце аллеи проснулся, встал и, не очень твердо шагая, направился к нему. Он заметил его, когда тот был уже рядом, но даже тогда не обратил на него внимания. Лишь булькающий смешок прохожего заставил поднять на него глаза. Перед ним стоял морщинистый человек с тяжелыми мешками под глазами. Что-то вроде ухмылки кривило его рот, а левый глаз то ли дергался, то ли подмигивал.

— Игерш? — спросил он, и Чабан сразу узнал Севку Сердюка, хоть узнать в этом полупьяном старом человеке Севку Сэра, известного на курсе трепача и бузилу, было не легко, тем более, что последние пятнадцать лет они не виделись: Сэр работал то на Кубе, то еще где-то.

— Ты что здесь делаешь? — слегка растерянно спросил Чабан.

— Как это что? С тобой пришел встретиться.

— А откуда ты узнал, что я приехал?

— Слушай, кто из нас выпил — ты или я? Встреча же сегодня. Или отменили?

— Нет, но ты же раньше не являлся.

— Выполнял интернациональный долг в области половых органов.

Слово «интернациональный» Сердюк произнес, как бывший генсек, и было непонятно — то ли действительно не может его выговорить, то ли, по своему обыкновению, дурачится.

— Как живешь? — все еще не найдя верного тона, спросил Чабан.

— Слава простатиту, хорошо.

— Какому простатиту?

— Воспаление предстательной железы, коллеги. Или забыл уже? Железа такая есть, очень для мужиков нужная. И для бизнесменов, и для суперменов, и для номенклатуры, и для профессуры. А у меня — мето-

дика. Правда, в задницу пальцем приходится лазить, но деньги не пахнут, особенно доллары.

Сэр плюхнулся на скамейку и раскрыл «дипломат»: в нем лежало три бутылки коньяка, одна из них початая. Ее-то Сердюк и протянул Игорю:

— Давай за встречу.

— Да подожди, успеем еще, — отстранился Чабан.

— Успеем, считаешь? Мне в этом году шестьдесят. Нет, откладывать нельзя.

Он приложился к бутылке и вытер подбородок. «К вечеру будет лежачим», — подумал Чабан и достал из своей сумки какую-то ватрушку:

— Хоть закуси...

Но Сэр только рукой махнул, намереваясь хлебнуть еще. Этому, однако, помешало появление величественной пожилой дамы в широком балахоне типа кимоно, не скрывавшем тем не менее ее могучих форм. Она явно направлялась к ним, хот ни тот, ни другой не могли ее узнать. Первым это сделал Игорь:

— Привет, Жанна, — сказал он, поняв, что перед ним та самая Жанна Шмырева из списка нежелательных для него особ. Собственно, ничего плохого ему лично она не сделала. Да и что общего могло быть у нее — дочери заместителя министра здравоохранения — и у него — провинциала без роду и племени? Его просто чертовски раздражали ее высокомерие и претензии. Он не забыл, как она нахамила преподавательнице физиологии, а та испугалась и стала бормотать какие-то извинения.

— Привет, малычки, — сказала Жанна. — Отмечае встречу?

— С горла будешь? — спросил Сэр, протягивая ей бутылку.

— Зачем с горла? У меня для этого емкость есть, — возразила она и достала из сумочки голубую чашку.

«Вот это да! — мысленно воскликнул Чабан. — Жанна Шмырева пьет коньяк в парке среди бела дня? Точно мир перевернулся». Он протянул ей ватрушку, которую все еще держал в руке, и она охотно взяла ее. Ничего подобного Игорь от нее просто не ожидал.

— Не одобряешь? — обратилась к нему Жанна.

— Да нет, чего там, наоборот.

— Нам, чернобыльцам, разрешается, даже рекомендуется для выведения радионуклидов.

— Ты имела к этому отношение?

— А ты думал, первую группу за так дают?

— Героиня невидимого фронта, — подмигнул Сердюк.

— Ничего я не думал, просто — не знал, — развел руками Чабан, плохо представляя себе, что могла бы делать эта матрона в Чернобыле в его минуты роковые. Да и не было, вроде бы, в прошлый раз, в 1987 году, по свежим следам катастрофы, разговора об этом. Скромность ее, что ли, тогда одолела? На нее не похоже. Надо спросить у Тамары.

Вспомнив о Тамаре, он оглянулся и увидел группку людей, движущихся к ним: это Тамара вела на место встречи заблудшие души. За ней следовали Рита и Юлик Стежинские, Толя Тищенко, Люда Карпович и еще кто-то — приземистый, тяжелый, одышливый. Чабан узнал его, только тогда он протянул руку и сипло сказал: «Ну, здравствуй, Игорь!» «Здравствуй», — ответил Чабан, сознавая, что это Николай Гуленко собственной персоной. «Вот тебе и Тамарины уверения... Еле живой, а туда же», — с раздражением подумал он.

— Штрафную, штрафную! — закричал Сердюк, размахивая бутылкой.

— Теперь штрафуют тем, что не наливают, — степенно заметил Юлик Стежинский, но к пушенной по кругу бутылке приложился. Отвергли ее только Тамара, Гуленко и Рита Стежинская. Жанна основательно плеснула себе в чашку. Люда раскрутила содержимое и изобразила, что пьет, как заправский алкаш, а Толя Тищенко приложился так, что Игорю осталось только чуть-чуть. Пришлось выпить все до дна.

После этого совместными усилиями была пресечена попытка Сердюка открыть вторую бутылку, ибо всем стало ясно: если и дальше так пойдет, до Труханова острова они не доберутся. Надо было хотя бы дожидаться остальных.

К счастью, вскоре появились Миша Сапир, Саша Чуйко и Лена Трилес. Их дружно приветствовали, и Сердюк опять рванулся открывать бутылки, но его снова утихомирили, хоть Саша Чуйко и подначил:

— Ага, сами вылакали бутылку, а как нам — так сразу сухой закон.

— Дискриминация! — подхватила Жанна.

— Слушай, что это с ней случилось? — обратился Чабан к Тамаре. — Просто не узнать.

— Все изменились, я же говорила.

— А откуда у нее чернобыльская инвалидность?

— Ну, это совсем просто. Она же заведует организационно-методическим отделом в своем НИИ. А у них там изучали какие-то материалы из зоны. Не она, конечно, но все руководство льготы себе организовало как раз через ее отдел. Естественно, и ей перепало.

— Я так и думал, — кивнул Чабан. — У нас говорят, что на одного настоящего чернобыльца теперь три липовых.

— Наверное, — довольно равнодушно согласилась Тамара и устремилась подстраховать Сэра, который полез на скамейку толкать речь.

В сборище одноклассников, однокурсников, однополчан всегда есть некое гнетущее однообразие. Стороннему наблюдателю кажется, что все они на одно лицо и ведут себя — кто погромче, кто потише — одинаково. Да так оно и есть, ибо масса эта однородна, почти одновозрастна и однонаправлена. И чем «старше» юбишей (серебряный, золотой, бриллиантовый), тем однообразней реакции и уже круг обсуждаемых тем, которые, как маленький водоворот, обязательно затягивают в прошлое.

Будущего для таких сборищ попросту не существует, их пароль: «А помнишь?...» Но, хоть большинство уже ничего не помнит, а меньшинство выдумывает якобы бывшие события и само верит в них, есть в этой традиции — встречаться — щемящая человеческая надежда выстоять под напором времени, держась друг за друга и опираясь на минувшее, которое кажется тем значительнее, чем оно дальше. Вон как старается Шмырева доказать всем и самой себе, что ее прошлое полно событий знаменательных, чуть ли не исторических. И верит, верит в это! Попробуй скажи ей: да ничего в нем нет, кроме дешевых амбиций, вшивой конъюнктурной кандидатской «О влиянии физической культуры на заболеваемость сельских механизаторов», которые и слыхом не слыхали ни о какой физкультуре, кроме утренней опохмелки, естественно...

Из глубокой и довольно мрачной задумчивости Чабана вывел приход Славы Казана. Его огромная фигура появилась в аллее, и кто-то крикнул: «Тарзан идет!» Так его называли на курсе. И он действительно был похож на белокурого Джонни Вейсмюллера из знаменитого фильма, прорвавшегося на экраны, как раз когда они учились на первом курсе.

За широкой Славинной спиной скрывалось еще три человека — маленький носатый Сережа (вернее, Сурен) Атоян, как всегда тщательно выбритый, но все равно казавшийся небритым; толстенький и абсолютно лысый Юра Обжинок и издали выглядевшая юной спортсменкой с рюкзаком, но вблизи оказавшаяся морщинистой, сухонькой пожилой девочкой Оля Подоленко. Все они специально держались несколько сзади, но в последний момент выскочили из-за Славинной спины и довольно нестройно закричали:

Выпускникам пятьдесят седьмого
желаем счастья неземного!

Это, конечно, придумала Оля, вечная сотрудница институтской сатирической газеты «Крокодил в халате», сохранившая на всю жизнь детскую убежденность, что недостатки надо вскрывать, достижения — освещать, а мероприятия — организовывать.

Выступление «трио» вызвало неловкую паузу. Казан, желая отвести подозрение в своей причастности к этой самодеятельности, шагнул сразу же к Чабану и молча протянул ему руку. Даже Тамара не нашлась, что сказать. Только Сэр приподнял отяжелевшую голову и, утрируя кавказский акцент, заявил: «Атоян вечно пьян».

Эта невольная произнесенная реплика сняла возникшее напряжение: кто-то засмеялся, Сурен в немом протесте воздел руки к небесам, а Тамара обняла Олю, приговаривая: «Слава Богу, почти все уже здесь».

Слава Казан отвел Игоря в сторону и после нескольких обязательных вопросов, не предполагавших развернутых ответов, перешел к делу. Он хотел ни много ни мало, чтобы Чабан стал у себя в Крыжах и в районе представителем фирмы «Асклепийон». Собственно, от него требовалось только периодически организовать размещение бригады из Киева да

арендовать помещение, где можно было бы два-три дня вести прием. Все без обмана: в бригаде хорошие специалисты с портативной техникой. Правда, есть и несколько представителей нетрадиционной медицины — иридодиагност, гомеопат и даже астролог. Но, как доказывает опыт, этих-то публика и ценит больше всего: ничего не поделаешь — мода.

Видя, что Игорь колеблется, Казан прибег к решающему аргументу:

— Никому не вредим, никого не обманываем, за чудотворцев себя не выдаем, иногда даже с собой в Киев забираем, если надо срочно оперировать.

— А деньги?

— Ну, конечно, консультации платные. Твое участие, кстати, тоже. Бесплатного теперь ничего нет.

— Мы пока лечим бесплатно.

— Знаем мы вашу бесплатную медицину: берете борзыми щенками, а щенки нынче дороги.

— Я не беру, не требую, во всяком случае.

— Ну, ладно, на твои принципы никто не покушается. Я и сам не делец, это сын меня раскрутил. Для них все наши сомнения — просто предрассудок. А внук Витька вообще считает нас дипломированными придурками, а сам моет машины на Бессарабке и зарабатывает побольше нас с тобой.

— Нам уже поздно меняться. Но ты не думай: я же не отказываюсь помочь. Просто это не так легко, как тебе кажется.

— Обсудим еще! — Слава хлопнул Игоря по плечу и отошел к однокурсникам, сгрудившимся возле Сердюка, продолжавшего размахивать своими бутылками. А к Чабану, дружески улыбаясь, тут же подошли Стежинские.

Юлик и Рита — самая стабильная пара в их выпуске (они поженились еще на третьем курсе). И самая благополучная: он — доктор наук, профессор, правда, по существу расставшийся с медициной и занимающийся проблемами материаловедения, она — главный аллерголог Киева, кандидат наук, уверенная в себе, ухоженная дама, в которой невозможно узнать робкую девочку из Жмеринки, какой ее знали на первом курсе.

Чабан никогда не был особенно близок с ними, но и против них ничего не имел. Он улыбнулся в ответ и слегка смущенно потряс протянутые руки, помня телефонный разговор, но они улыбались, как будто ничего не случилось, и после обязательных вопросов-ответов опять перешли к интересовавшему их вопросу. Причем оказалось, что цены их не пугают, транспорт — тоже, хороший участок согласны частично оплатить долларами, было бы только место живописное — возле реки, луга, леса...

Игорь даже растерялся. Он как-то не представлял себе людей, для которых общие проблемы не существуют, то есть представлял некую мафиозную номенклатуру, но Стежинские вроде бы не из нее. Пришлось пообещать поспрашивать, поискать и срочно сообщить в случае чего.

Юлик вручил ему глянцевою визитную карточку с адресами, телефонами и факсами, а Рита очень мило пригласила вечером в гости, но не слишком огорчилась, когда он объяснил, что уезжает завтра утром и на визиты времени не имеет.

Они все вместе вернулись к общей группе, в которую, пока они разговаривали, влились Зина Тяжкая и Тимофей Ковалевский.

— А я думал, ты не придешь, — сказал Зине Чабан.

— Когда ж это я не приходила? — обиделась она.

— Ну, мало ли что может случиться.

— Чтоб я не пришла, земля должна перевернуться.

— Она и перевернулась, — улыбнулся Игорь.

— Для меня — нет, — твердо ответила Зина.

Она всегда была самым надежным и компанейским человеком на курсе, но, в отличие от Тамары, платившей за это личной жизнью, успевала увлекаться, влюбляться, выходить замуж (только за годы учебы в институте она проделала это дважды) и даже рожать детей: в трех браках — четверо. И при этом не пропустила ни одной встречи, правда, на одну явилась с младенцем на руках.

— Почему не пришел ко мне с поезда? — спросила она у Чабана.

— Я звонил, сказали: тебя нет и не будет.

— Надо было назваться, я же предупредила.

— Ладно, — махнул рукой Игорь. — Я у Тамары, какое это имеет значение? Лучше скажи, почему нет Сони?

— Скорее всего, и не будет: сказала, что не в форме. Ты же знаешь, как с нами, бывшими красавицами, трудно.

Зина, конечно, шутила: красавицей она не была и в прежние времена, хоть темперамент и легкость делали ее очень привлекательной.

— Ну что это она выдумала? Я хочу ее видеть. Да и все будут рады.

— А ты сам ей скажи это, чего ждешь? Как неприятность внеочередную сообщить, так вы тут как тут, а что-нибудь приятное — не дождешься.

— И скажу. Где тут телефон? — буркнул Чабан и направился к выходу из парка.

— Бежали робкие грузины! — закричал вслед ему Сердюк, а Ковалевский догнал его и недоуменно спросил:

— Уже смываешься? Мы же еще и не поздоровались.

— Успеем, Тимоха. Сейчас вернусь, только Соне Ганиевой позвоню.

— Заболела, что ли?

— Сейчас выясню.

Он набрал номер и сразу же, после первого гудка, услышал и узнал ее голос. Видно, она ждала звонка.

— Соня, здравствуй! Это Игорь... Чабан.

— Здравствуй, Игорь. Я тебя узнала, рада тебя слышать.

— А видеть?

— И видеть была бы рада.

— Так в чем же дело? Приходи.

— Ну, я не совсем в форме...

— Какая еще форма? Адидас? Рибок? — сделал попытку пошутить Игорь.

— Да не в этом дело. Просто я не уверена...

— А я уверен, и другие тоже. Вон Тимоха Ковалевский специально гнался за мной, чтобы передать тебе... Я, может, и приехал только тебя повидать, — слукавил Игорь.

— Да-да, я ценю твой юмор, — ответила Соня и, чтобы прекратить довольно нелепый разговор, добавила: — Хорошо, я приду.

— Встретить тебя? — обрадовался Чабан.

— Нет, — сказала Соня и положила трубку.

Она действительно появилась очень скоро. Игорь заметил ее издали и сразу понял, что имелось в виду под неважной формой: ее стройность превратилась в худобу, легкость в засушенность, смуглость приобрела оттенок обожженности. На лице кожа как бы сократилась и обтянула скулы, подчеркывая их. Волосы, все еще темные, утратили блеск и посерели. Лишь огромные, широко поставленные глаза по-прежнему светились на этом темном лице, но и в них отсутствовало былое победное сияние.

Ее приветствовали дружным хором, а Сердюк даже заорал «Ура!», но его не поддержали. Чабан обнял ее за плечи и ощутил, какая она маленькая и хрупкая.

Почти одновременно с Соней подошли Сергей Митрохин и Олег Слипчук, так что часть приветственных выкриков они могли принять на свой счет. Очевидно, так они и сделали, ибо Митрохин раскланялся, а Олег сказал:

— Спасибі, дякуємо! Вітаємо шановне товариство!

— Привет! Здравствуйте! — нестройно зазвучало в ответ. И лишь Чуйко ответил по-украински:

— Просимо до нашого гурту!

Чабану все это показалось просто шуткой. Ведь в их студенческом общении всегда употреблялся только русский язык. Не потому, что украинского не знали или не признавали, просто вся окружающая жизнь — студенческая, бытовая, профессиональная — звучала по-русски. И учили их исключительно по-русски, если не считать кафедры микробиологии, где последний из могикан профессор Дяченко упорно читал на украинском. А предпоследними украинофилами в послевоенные годы являлись еще четыре профессора, из которых, как водится, трое были евреями, а четвертая — по происхождению немка.

Для Чабана никакой проблемы с украинским не существовало: это был действительно родной язык. Да никакого другого в их Клинцах и не существовало. Он с младенчества избежал развещающего влияния

двуязычия, оставляющего ребенка в смятении: когда же по-настоящему: на уроке — по-украински или после урока — по-русски?

Его первая и единственная в Клинцовской начальной школе учительница Параска Матвеевна, обыкновенная украинская сельская тетка, жившая неподалеку от них, и — тем более — мама никаким двуязычием не страдали. С русским он серьезно столкнулся впервые в средней школе в Липовцах, куда отходил шесть лет, совершая ежедневные двенадцатикилометровые переходы.

Липовецкая школа тоже была украинская, но двуязычие уже торило здесь параллельные дорожки, и русская как-то негласно считалась уже более престижной. Поэтому преподаватели вне класса старались общаться на русском, чтоб их, не дай Бог, не заподозрили в отсталости и провинциализме, а некоторые из них попросту не знали украинского, например, историчка — офицерская жена, и это молчаливо принималось как должное.

Поступая в институт, он еще писал украинское сочинение. Но после экзаменов родной язык оказался ненужным, даже вредным, ибо выдавал «неинтеллигентное», негородское происхождение. Нет, Игорь не забыл его и охотно разговаривал. Но с кем? Чаще всего — с санитарками в клинических отделениях да с уборщицами и вахтерами в общежитии. А тут еще подоспели труды товарища Сталина по языкознанию и борьба с космополитизмом и буржуазным национализмом, исчезли из института еврей-укаинофилы (и не укаинофилы тоже), и вопрос об украинском языке просто отпал.

Он порой подпудно напоминал о себе, например, во время студенческих пьянок, которые вдруг прорывались украинскими песнями, и не только традиционно-расхожими — «Розпрягайте, хлопці, коней!...» или «Ти ж мене підманула...», но и его любимой «Туман яром, туман долиною...» или уже совсем редкой «Ой п'є козак, п'є, бо в нього гроші є...» А с песней, естественно, возвращался и язык. И приходила мысль: «Почему же это не может быть всегда? Что же этому мешает?» Впрочем, додумать ее до конца никогда не удавалось: праздники кончались, и наступали обычные русскоязычные будни.

Игорь помнил свою стычку с Зоиным отцом полковником Панфиловым, утверждавшим, что никакого украинского языка вообще не существует, а есть лишь выдумки националистов, пыгающихся расколоть русский народ и ослабить его перед лицом мирового империализма. Окающий басок полковника до сих пор звучал в его ушах. И собственный срывающийся голос тоже: «У вас этого языка нет, а у моей мамы есть!» И — на полковничье: «Не за это мы погибли на фронтах» — свой выкрик: «Вы погибли не за это, да остались в живых, а мой отец погиб за это!»

В своих Крыжах Чабан вертелся в мутной межъязыковой мешанине, где пациенты в основном говорили по-украински (и он с ними), а начальство и обслуга — по-русски. Правда, в начале 90-х вдруг засуети-

лись и они и, по почину бывшего секретаря райкома, а ныне представителя президента Василя Салоида, дружно заговорили «рідною мовою». Игорю казалось, что конъюнктурность этой акции ясна всем и поддерживать ее стыдно. Поэтому, когда ему случалось сталкиваться с кем-нибудь из начальства, он отвечал им по-русски.

То же чувство протеста возникло и сейчас. Не против языка, Боже упаси. Но как его патриотами оказались Митрохин и Слипчук, всю жизнь выступавшие под совсем другими знаменами? А Митрохин вообще никогда о своем украинстве не заикался. «Есть время становиться евреями и время избегать еврейства», — говорил когда-то Бухбиндер. Неужели настало время играть в эти игры и украинцам?

Чабан демонстративно повернулся спиной к Митрохину и Слипчуку и снова обнял за плечи Соню. Она прислонилась к нему, и они постояли так какое-то время молча.

— Хоть бы приехала когда ко мне в Крыжи, — улыбаясь, сказал наконец Игорь.

— Даже пообещать не могу, — серьезно ответила Соня. — И вообще, наверное, скоро исчезну.

— Ну, ты брось... — начал было Игорь, но она остановила его:

— Да я не о том. Об этом нечего говорить. Уеду я... в Израиль.

— Ты что? — даже испугался Чабан. — Ты-то какое имеешь к этому отношение?

— Теперь — прямое: дочка с внуками у меня там. А я без них не могу. Не хотелось бы на старости лет, но...

— Еще не старость, — не очень уверенно заметил Игорь.

— Она самая, — улыбнулась Соня, и тонкие морщинки кустиками собрались у глаз. — Уж ты мне поверь: я знаю, о чем говорю. Наверное, в последний раз видимся, потому и пришла.

Они разговаривали, не прислушиваясь к общей дискуссии — ждать еще кого-то или отправляться на Труханов остров. По Тамариным расчетам выходило, что ждать больше не имеет смысла. Ей никто не возражал, но Сердюк настаивал на бутылке по кругу на посошок, а Жанна утверждала, что вот-вот должна подойти Зоя Панфилова.

Наконец все же решили идти. Стежинские тут же начали прощаться, ссылаясь на то, что у них гости. Сделал попытку уйти «по семейным обстоятельствам» и Юра Обжинок, но его легко уговорили. Чабан ждал, что от пикника откажется и Гуленко, но тот остался.

Всей толпой двинулись по выложенному кирпичиками серпантину и уже у самого выхода на спуск к Почтовой площади встретили Зою.

Игорь заметил ее первым, но опустил глаза и сделал вид, что целиком поглощен разговором с Соней и Зиной. Его снова поразила Зоина приземистость, непонятно откуда взявшаяся ширококостность и какой-то неестественный румянец на тугих щеках. «Накрасилась, что ли?», — подумал он, ощущая неловкость и скованность.

Зою дружно, но сдержанно приветствовали. Соня и Зина обнялись с нею, а Игорь пожал протянутую руку. Последовали общие вопросы и ответы. Сердюк предложил хлебнуть с горла, но на него зашикали: еще не хватало — пить на проезжей части в самом центре города.

Тамара выстроила толпу чуть ли не парами и повела через спуск, как водят воспитательницы детского сада своих малышей. Самое интересное, что эти почти шестидесятилетние люди послушно построились в колонну. Даже Сэр взял за руку Зою и, слегка пошатываясь, перевел ее через улицу.

У выхода на парковый мост их ждал Костя Зуб. Когда-то тонкий и стройный, он был теперь сутул и неуверен в движениях: казалось, все время смотрит под ноги, боясь споткнуться и упасть. Известный токсиколог, профессор, лауреат и заслуженный деятель науки, он нечасто появлялся на курсовых сборищах, и на его приход не рассчитывала даже Тамара. Но на курсе его любили, и все ему обрадовались, а Сердюк, конечно же, опять извлек свою бутылку, но дежуривший у выхода на мост милиционер пресек попытку распития в неполюбованном месте да еще и предупредил: «Будете возвращаться пьяные — оштрафую!»

Народ зашумел, но в этом шуме слышалось не возмущение, а скорее гордость: как же, нас считают еще способными по-настоящему напиться, значит, мы еще ого-го, не какое-нибудь старье диетическое.

Именно это смешное бахвальство заставило сделать первый привал буквально сразу же за мостом, чуть ли не на пляже. Чабан протестовал и звал вглубь острова, где он знал замечательное место, но, когда его поддержала Зоя, смутился и замолк: ведь это было «их» место. Там они уединялись, не боясь посторонних взглядов, ибо моста тогда еще не было, а моторные баркасы, называвшиеся «лаптями», доставляли публику прямо на пляж. В глубине же острова к услугам жаждавших уединения существовали такие заросшие высокой травой и густыми кустами заповедные уголки, в которых, казалось, еще не ступала нога человека.

Тамара принялась было расстилать скатерть, но тут ее остановили женщины: место действительно оказалось слишком уж бойким. Поэтому решили лишь присесть, выпить по глотку, перекусить и двинуться вглубь, а там уж возлечь окончательно. Зина достала бутылку кагора, Слава — «Оковиту», разлили по разнокалиберным емкостям и с нестройными криками «Будем здоровы!» и «Хай живе!» приготовились выпить, но Олег Слипчук хорошо поставленным голосом бывшего комсомольского вождя, поправив галстук, остановил их:

— Ні, так не годиться! Хіба в нас нема за що випити? Нехай Дмитро скаже.

Митрохин тут же выступил вперед, вздернув голову так, что его обвисшие толстые щеки заколыхались. Седой, с круглой большой головой на толстой, складчатой шее, он чем-то напоминал римского сенатора времен упадка Рима. Свой стаканчик он поднял указующим ленинским жестом и призывно произнес:

— Дорогі колеги! Пані і панове! Я очень радий знов оказаться на нашем курсі. Тридцять пять років как мы розстались з альма матер, але ми не забуилися, не забыли одне одного. Я пропоную выпити за наше братство! За нас, колеги!

Большинство едва ли смутилось русско-украинской мешаниной митрохинского спича, но Чабана она резанула: значит, это показное украинство — чистая спекуляция, дань минуте, конъюнктура. Игорь сделал шаг в сторону и быстро выпил свой глоток, так что, когда Митрохин и Слипчук потянулись к нему со своими стопками, молча показал им пустую кружку.

Соня коротко глянула на эту немую сцену и, все поняв, опустила глаза. Она, конечно, знала цену Митрохину и Слипчуку, но сегодня ей хотелось мира и легкой ностальгической грусти. Подойдя к Игорю, она взяла его за руку, принимая на себя часть его раздражения. И он улыбнулся ей: действительно, стоит ли это того, чтобы Соня волновалась?

— Ты, наверное, иврит учишь? — чтобы уйти от раздражающих мыслей, спросил Игорь.

— Не учу и учить не буду: я там ни на что претендовать не собираюсь, а мыть полы и посуду можно и без языка.

— А у детей как?

— У них вообще смешная история: зять, хоть и еврей, намучился ужасно, а моя Светка заговорила сразу. Он ее даже ревновал к ивриту: ты, говорит, что-то скрыла, а голос крови тебя выдал.

— А как к ней — нееврейке относятся?

— Вроде нормально, работает, не жалуется.

Стоявший поблизости Костя Зуб повернулся к ним и подмигнул Соне:

— Не знаю, о чем вы говорите, но ехать надо.

— И это говоришь ты? — удивился Игорь.

— А чем же я хуже других?

— Да в том-то и дело, что не хуже, а лучше.

— Ну, это с какой стороны посмотреть. Я, например, всю жизнь невыездной, засекреченный. Только раз, и то с военной делегацией, в Болгарию ездил. И все. Может, я тоже хочу мир посмотреть.

— Кто же тебе виноват, что ты поджигатель химической войны? — улыбнулась Соня.

— В том-то и обида, что не поджигатель, а жертва, — неожиданно серьезно ответил Костя. — Всю жизнь прослужил, а дело оказалось никому не нужным.

— Ну и слава Богу!

— Да пойми ты: я одних животных десятки тысяч затравил!

— Все экспериментаторы..., — начала Соня.

— Вот я же и говорю, — не слушая, продолжал Костя, — что имею право уехать на какие-нибудь острова Тити-Мити и сидеть под пальмой.

Видно, здорово наболело у профессора Зуба, если его так прорвало в случайном, в общем-то, даже шуточном поначалу разговоре. И не

стояло ли за словами о затравленных животных что-нибудь пострашнее? Ведь это в их институте несколько лет тому назад возникла маленькая эпидемия загадочных смертей, обсуждение которых так и заглохло на стадии слухов и подозрений. И отдел профессора Зуба имел к этому прямое отношение, во всяком случае, сам Константин Иванович угодил тогда на два месяца в клинику (почему-то в Ленинград) с ничего не говорящим диагнозом «вегето-сосудистая дистония». Но, учитывая, что с таким же невинным диагнозом кое-кто из его коллег умудрился и помереть, дело могло быть и нешуточным. И не оно ли создало душевный дискомфорт, погнавший заслуженного деятеля и лауреата на встречу с однокурсниками и заставивший произносить странные речи о мифических островах Тити-Мити?

— Агривируешь, Костя. — сказала Соня. — Бери пример с нашего дорогого членкорра Лени Гунько, он на такие проблемы эмоций не тратит, а уж кому бы, кажется, как не ему: с людьми все же имеет дело, а не с кроликами.

— Для него вообще только одна проблема существует: когда его выберут в действительные члены. Ни о чем другом говорить не может. Встретил его как-то, так он с первых же слов: «Наступают троечники, лезут, требуют места в академии...» Стараются, значит, потеснить их, отличников. Я не удержался: «У вас в академии, говорю, только один отличник — президент, поставивший себе при жизни памятник в центре Киева. Достижение на уровне Нобелевской премии. А остальные, увы, те же троечники».

Соня и Игорь рассмеялись, что привлекло внимание остальных, пытавшихся обсуждать тем временем программу проведения встречи, разработанную Тамарой, предложившей, во-первых, заслушать отчет за пять, даже шесть лет, составленный по ее анкетам, присланным неприехавшими однокурсниками, во-вторых, избрать курсовое бюро по организации встречи в 1997 году. Но уже первый пункт неожиданно вызвал резкие возражения.

— Мы не на профсоюзном собрании, — заявил тишайший Миша Сапир, от которого никто никогда заявлений вообще не слышал.

— Какой уж там отчет? И так все ясно, — поддержала его Люда Карпович.

А Гуленко, налившись вдруг темной синевой и разбрызгивая слюну, закричал хриплым голосом:

— Сколько можно?! Вся жизнь отчеты! Дайте спокойно умереть!

Тамара совершенно растерялась. Она ждала чего угодно — шуток, даже насмешек, но такого оборота и предположить не могла. Остальные, очевидно, тоже, ибо глубокое молчание было ответом Гуленко. Никто не двигался, только маленькая Лена Трилес подошла к нему и начала гладить по плечам и спине. Под ее ладонями он сразу обмяк, издал какой-то трепещущий вздох и, отвернувшись, вытер глаза носовым платком.

— Да ну его в задницу, — первым пришел в себя Сердюк. — На, Коля, выпей глоток, успокойся. — И протянул бутылку.

За ним очухались и другие. Кто принялся успокаивать Гуленко, кто высказался насчет программы, причем все — отрицательно. Только Митрохин, забыв от неожиданности про «рідну мову», сказал:

— Я думаю, мы просто неверно поняли Тамару. Вернее, она употребила неудачное слово — «отчет». Мы ведь традиционно суммируем анкеты.

— Так это же всегда Бухбиндер делал, и смешно делал, — заметил Атоян.

— Бухбиндер! Бухбиндер! — передразнила Жанна. — Мы без бухбиндеров ни на что не способны? Не в состоянии сделать смешно?

— Не надо сегодня смешно, — тихо попросила Зоя, и ее голос прозвучал очень жалобно.

Это опять заставило всех замолчать. Стало ясно: тамарины предложения обсуждать в такой обстановке и с таким настроением просто не имеет смысла. Поэтому все дружно засобирались на новую стоянку в глубине острова.

А нашли ее буквально в нескольких сотнях метров от прежней. Как это обычно бывает, возле больших скоплений людей — пляжей, базаров, танцплощадок, рядом с ними существуют зоны почти безлюдные: лишь сделай шаг в сторону, отойди от толпы — и ты на свободе. Но никто этого не делает, наоборот, все стремятся в самую гущу, очевидно испытывая потребность касаться друг друга, переступать через лежащих, ошущать рядом чье-то дыхание.

И разве не та же потребность собрала вместе их, выпускников бесконечно далекого 1957 года? Людей по существу чужих и мало интересных друг другу, в чем-то даже враждебных. А вот понадобилось им символически коснуться плечами, надеясь, что это поможет обрести все труднее дающееся равновесие.

Полянка пряталась между кустами верболоза и почти идеально подходила для завтрака на траве. Расстеленные Тамарой и Зиной подстилки закрыли весь центр, а выгруженные на них бутылки, банки, кульки, овощи, хлебы смешались в довольно живописном натюрморте. Все стали поспешно рассаживаться вокруг, образуя плотное кольцо, вписаться в которое можно было лишь вполоборота. Сердюк устроился лучше: сразу же улегся на бок, подперев голову рукой, а второй держась за бутылку. Его примеру последовали и другие. В общем, получилось нечто вроде частоткола с отдельными поваленными штaketинами.

Бутылок оказалось многовато — 17, учитывая непьющего Гуленко и некоторых малопьющих женщин — по пол-литра на брата. Но избыток выпивки компенсировала закуска чуть ли не ресторанного ассортимента: ветчина, колбасы, сыр, огурцы — свежие и маринованные, рыбные консервы, фаршированные яйца, вареники с капустой, оладьи, ватрушки,

запеканка и в довершение ко всему — принесенная Олей Подоленко прямо в кастрюльке тушеная картошка с мясом. Завернутая в несколько газет, она еще сохраняла тепло и распространяла аппетитный запах.

С понятным нетерпением разлили по кружкам-чашкам и опять без особых слов приготовились выпить. Но это снова не удалось. На этот раз слова попросила Зоя и даже встала, держа чашку в руках.

— Я очень волнуюсь, — сказала она. И это было заметно. — Может, кто-то думает, что мы собрались как обычно. А я знаю: эта встреча — последняя. Я не пугаю, просто — знаю. Да и ничего страшного в этом нет...

— Ну что ты, Зоя? Не нужно об этом, — прервала ее Зина.

— Нет, нет, мы не все скоро умрем. Но курса уже не будет. И для меня очень важно, что наша последняя встреча проходит здесь, на этом месте, с которым у меня так много связано.

Чабан насторожился: «Неужели будет ворошить старое? Вспоминать их встречи? Зачем ей это нужно? На курсе же знали...»

— Помните, мы раньше тоже ходили на Днепр? И было нас много. А сегодня только двадцать. И с нами нет Гали Любинской. Она писала, собиралась приехать, хотела сделать сюрприз, уже взяла билет, волновалась... И за день до отъезда... умерла.

Зояин голос становился все тише и тише и, наконец пресекся. Никто не издал ни звука, хоть о смерти Гали слышали впервые. Специально, что ли, берегла Зоя эту новость до самой торжественной минуты? И при чем здесь это место? Нет, положительно с Зоей что-то не так. Разве стал бы нормальный человек устраивать такой спектакль? Для чего?

Как всегда, выручил Сердюк. Среди гнетущей тишины очень своевременно прозвучал его голос: «Пусть земля будет пухом! Вечная память. Не чокаться! Не чокаться!»

И сразу посыпалось: как умерла да от чего? Чем болела? Кто лечил? Зоя почти на все вопросы отвечала: «Не знаю», и вдруг начала рассказывать о своей поездке к Гале в Каменец-Подольский лет десять тому назад, как они гуляли над глубочайшим каньоном, по дну которого текла река. А потом сразу перескочила на студенческие годы, на сельхозработы в Крыму, что к покойной Гале видимого отношения уже не имело.

Но все поспешили ухватиться за крымские воспоминания, спасаясь от неизбежного перехода встречи в поминки. Тимоха Ковалевский закричал: «За кавунами, за кавунами помните, как ходили!» А Казан даже спел частушку, которую распевали тогда студенты их курса:

А паровоз идет,
колеса модные,
Осадчий шницель жрет,
а мы голодные.

Никто уже, конечно, не помнил тогдашнего секретаря институтской парторганизации Осадчего. Да это и не имело никакого значения. Просто

все радовались возможности уйти от похоронной темы и окунуться в осень 1956 года, проведенную в колхозе «Большевик» под Джанкоем.

Хрущевская кукурузомания захлестнула тогда Крым, и тысячи студентов вручную обламывали початки, сваливая их по всему полю в янтарные горы, которые никто не вывозил. Жаркий крымский сентябрь — солнечные дни, темные звездные ночи, томительное ожидание чего-то и одиночество. С Зоей тогда все уже было кончено. Да и волею случая она оказалась в другом колхозе, километров за двадцать. Атоян предлагал сбежать туда, но Чабан отказался.

Он был задумчив, но жил, как все, разве что не участвовал в студенческих пьянках. Кстати, одна из них окончилась дракой и «легкими телесными повреждениями» у пяти человек, что установило следствие, проведенное комсомольским бюро под руководством Слипчука. Казан получил тогда строгий выговор, а Чабану поставили на вид, хоть он в драке не участвовал, а только пытался утихомирить дерущихся. Больше всех пострадал Костя Зуб: он умудрился заснуть на полу в той самой комнате, где пили, а потом дрались, и кто-то весьма неудачно наступил на него.

— За нашу юность! — провозгласила Зина.

— Светлая память! — невопад сказал Сердюк, все еще имея в виду Галю Любинскую.

— А я proponую, — опять вернулся к украинскому языку Митрохин, — випити за наших вчителів, які зробили з нас людей.

— Сделали или не сделали — это не нам судить, — возразил Миша Сапир. Что-то с ним сегодня случилось: никто никогда не слышал от него такого количества заявлений.

— Як це не сделали? — возмутился Митрохин. — Один членкорр, три профессора, більше пятнадцати кандидатов, два лауреата держпремий... Це що — не люди?

— А-а, ты этих имел в виду? — понимающе кивнула Соня. — Осталь-ные, значит, все же не «люди»?

— Ну с чего ты взяла? Ничего подобного я не говорил. Вот ты же прекрасный гематолог, а Люда Карпович — замечательный акушер...

— А я лучший в мире массажист простаты, — заявил Сердюк. — Засовываю палец в задницу и академикам, и лауреатам.

— И это нужно, — поспешил согласиться Митрохин.

— Нужно, так приходи.

— Да не мне нужно, а вообще, в том смысле, что ты — специалист.

— Может, я все же расскажу вам про анкеты? — довольно робко предложила Тамара. — Как раз и увидим, кто мы есть.

— А, может, мы выпьем наконец? — тряхнула своей голубой чашкой Жанна.

— Пей, кто тебе не дает? — сказал Костя Зуб. — А ты, Тамара, рассказывай, не обращай на нас внимания.

— Всего получено шестьдесят восемь анкет, — начала Тамара, заглядывая в бумажку. — От мальчиков — двадцать шесть и от девочек — сорок две. Девочки все уже на пенсии, но большинство работает. Только Катя Селюк сидит с внуками — их у нее шесть. А из мальчиков пенсионеров двенадцать, лысых — двадцать один, седых — четырнадцать, курят еще — семь, главврачей и районных специалистов — восемнадцать, из них два — заслуженные врачи...

— Ты прости, Тамара, — прервал ее Казан, — но это как-то слабо воспринимается.

— Конечно, у Бухбиндера выходило веселей, — констатировал Юра Обжинок.

— Та що ви знов про того Бухбіндера? — обиделся Олег. — Треба було його з Штатів викликати, якщо ви без нього жити не можете.

— Тебя забыли спросить, — зло кинул Чабан. Тамарин «отчет» совсем не понравился ему, но он предпочитал слушать ее, а не Слипчука.

— Есть у нас на курсе и один прадедушка, — нерешительно продолжала после паузы Тамара. — Это Василий Степанович Колодяжный. Помните? Он был постарше, из военных фельдшеров.

Нет, Колодяжного не вспомнили. На встречи он не являлся и на курсе не был ничем знаменит. Да и что общего могло быть в годы учебы у этого вполне зрелого, женатого человека с тогдашними мальчишками и девчонками?

— А вот у Саши Вакуленко сын недавно родился, — улыбаясь, сообщила Люда Карпович.

— От своей жены? — удивился Тимофей Ковалевский. — Она же курса на два младше нас.

— От своей, только не от той, а от третьей уже. Вот вам и курсовой рекорд.

— Какой там рекорд! Рекордсмен курса — Ярик Распутняк: он только официально сочетался раз пять.

— А я еще на первом курсе говорила, что с такой фамилией ему на роду написано быть многоженцем, — засмеялась Соня.

— Вот если бы он на тебе женился... — начал Атоян.

— Такой вариант даже не обсуждался, — пожалала плечами Соня.

— Я предлагаю... — вмешался Сердюк.

— Выпить! — подхватил Саша Чуйко.

— Это само собой. Но сначала произнести стихи в честь дамы.

— Стихи? — переспросил Казан. — Вроде поэтов среди нас нет.

— Да это очень просто, — оживился Сердюк. — Вот, например: «Когда со мною Сония, не надо больше... ничего!»

Очевидно, он ждал смеха и аплодисментов, но все замолкли, и в наступившей тишине особенно резко прозвучало: «Дурак!» Это, вставая, сказала сама Соня. Следом за ней вскочил Чабан. Он растерялся и не знал — то ли сразу дать Сэру по физиономии, то ли проигнорировать

глупую шутку. Остановившись на последнем, Игорь обнял Соню за плечи и отвел в сторону:

— Не обращай внимания, просто пьяный...

— Не в нем дело, — как-то устало ответила она, — вся эта встреча ни к чему. Чужие мы и не нужные друг другу люди. И нечего нам сказать, кроме глупостей.

К Соне и Игорю нетвердой походкой подошел Сердюк. Его обвисшее морщинами лицо выражало раскаяние.

— Прости, Соня, — сказал он. — Ты же меня знаешь: старый циник и медник. Я же не хотел тебя обидеть. Так, ради красного словца...

Голос его неожиданно задрожал, глаза закрылись, и из-под тяжелых век выкатились и устремились к крыльям сизого носа слезинки.

— Ты не думай... Я понимаю... не совсем еще... — он бормотал что-то невнятное, и Соне самой пришлось его успокаивать и даже сделать вид, что она пьет с ним мировую.

Когда они вернулись к общему кругу. Оля Подоленко, сочтя момент подходящим для организованных мероприятий, предложила спеть хором их курсовую песню. Слова ее сочинил к десятилетию окончания все тот же Бухбиндер на мелодию известнейшей из песен Блантера. Получилось в общем-то неплохо, и ее традиционно пели, подхватывая густой баритон Жени Федорчука. Теперь же запевать было некому, и тоненький голосок Оли жалобно выводил слова о белом халате и о студенческой юности, хотя никто не спешил поддерживать его. Лишь Тамара попыталась подпевать, но не от растроганности и желания петь, а чтобы уменьшить ощущение неловкости.

— Раньше и песни звучали по-другому, — сказал Гуленко, когда Оля и Тамара наконец замолчали. — Да и какие замечательные песни были.

— Ага, — отозвался Костя Зуб, — «Сталин и Мао слушают нас...» или «Комсомольцы — беспокойные сердца, комсомольцы все доводят до конца...»

— Вот и довели, — засмеялась Зина.

— Да, довели! — опять возбуждаясь, злобно закричал Гуленко.

— А теперь что петь — «Не сыпь мне соль на рану»? Мы пели «Широка страна моя родная», так она и была широка.

— А в Украине тебе тесно? — тихо спросил все время молчавший Толя Тищенко.

— Тесно, тесно! Я не хочу жить на хуторе, ходить в шароварах! Мне нужен и Ленинград, и Владивосток!..

— И Босфор, и Дарданеллы! — в тон ему добавил Костя Зуб.

В этот момент Чабан глянул на Гуленко и испугался: тяжело опираясь руками о землю, дергая головой, он пытался встать. Лицо его было синюшным, трупным. Хриплое дыхание слышалось на расстоянии. «Сейчас упадет, — подумал Игорь, — и никакая реанимация не поможет. И чего он бесится? Его мир рухнул? Но он же сам поспешил покинуть его. Значит, только из-за страха: боялся, что коммунык действительно вешать начнут...»

Гуленко наконец встал. Он стоял с закрытыми глазами и, покачиваясь, доставал из кармана флакончик с нитроглицерином, руки его дрожали, грудь тяжело поднималась. И опять Лена Трилес поспешила ему на помощь: достала таблетку из флакона и положила ему на язык, который он, как ребенок, лишь послушно подставил.

Тамара повернулась к Зубу и Чабану:

— Не трогайте его, мальчики. Вы же врачи!

В ответ Костя молча кивнул, а Игорь сделал жест, говоривший: «Да кто его трогает? Кому он нужен?»

— Вообще пора кончать, — буркнул Чабан. — Надо хоть до города всех живыми доставить.

— Сейчас, только курсовое бюро выберем, — засуетилась Тамара.

— Какое там еще бюро? Сама справишься. Живы будем — встретимся.

— Нет, — решительно сказал Чабан. — Это все, конец. Я больше точно не приеду. Дубль-пусто!

Между тем однокашники, явно не зная, что делать, молчали. Атмосфера раздражения и разочарования повисла над поляной. Все понимали: пора расходиться, но никто не хотел взять инициативу на себя.

И именно в этот момент, явно приближаясь, раздалась гитарные аккорды и крикливые голоса завьили: «Ах, Леха, Леха, Леха, мне без тебя так плохо, ты не ищи подвоха, я так тебя люблю...» и тут же — из другой песни, а может быть, из той же самой: «Эй, подруга, посмотри на меня, думай обо мне, делай как я...», и на поляну вывалилась компания парней и девиц того среднемолодежного возраста, в котором болтаются неразличимая попка от 17 до 27 лет: девицы, естественно, предельно обнажены и лохматы, а ребята все как один с прической «ежик», но и с косичками, перехваченными резинками на затылке.

Увидев, что полянка уже занята, они отнюдь не смутились и, продолжая призывать то Леху, то его подругу, явно не торопились уйти. Однокурсники же молчали, лихорадочно соображая: то ли сразу отступить без боя и оставить территорию, которая им, собственно, уже не нужна, то ли отстаивать свои права и самоутверждаться.

Но пришедшая компания не оставила времени на размышления. Самая младшая, еще угловатая, но грубо размалеванная девица выкрикнула: «Вались здесь!», и тут же уселась под кустом, совсем рядом с полулежащим Сердюком. Остальные девицы хихикали, гитарист прекратил бренчать и стоял, опираясь на гитару.

— Место, между прочим, уже занято, вы что — не видите? — пронзительным голосом выкрикнула Жанна.

— А вы, что его приватизировали? — поинтересовался гитарист.

— Как ветераны гражданской войны! — захохотала девица, обнаружившая знание отечественной истории.

— Прекратите безобразие! — вскочил Слипчук. — Что вы себе позволяете?

— Себя бы уважали, если старших не уважаете! — опять закричала Шмырева.

— А ты вообще заткнись, — ответила ей девица. — Уважения ей захотелось, старая жопа!

Обращение на «ты» и прозвучавшее первое ругательное слово со всей очевидностью означало переход конфликта в следующую стадию — оскорблений, за которыми неизбежно должна была последовать непосредственная стычка. Это понимали все, и поэтому так дружно поднялись с земли и сделали шаг вперед Слава, Толя, Сурен, Костя, Тимофей Ковалевский и даже смиреннейший Миша Салир. К ним тут же присоединился Чабан. Психологически они переступили через невидимую черту, готовясь к решительной схватке, и это сразу почувствовала вторгшаяся компания. Конечно, по их понятиям, это было глубокое старье, но черт его знает, на что способен вот этот огромный старик или другой, на всякий случай зажавший в руке нераскупоренную бутылку?

Встретив готовность к отпору, компания, пожалуй, и отступила бы, но ей хотелось уйти с честью. Это понимали все, но лучше всех выразила Люда Карпович: она подошла к гитаристу и, взяв его за руку, очень ласково сказала:

— Идем, деточка, я покажу вам рядом еще лучшую поляну.

Совершенно растерявшийся «деточка», выше Люды на две головы, начал отступать и, уже не пытаясь «сохранить лицо», шмыгнул в кусты. За ним потянулись и остальные. Лишь та самая заядлая девица задержалась на мгновение, чтобы еще раз повторить столь удачно найденное словечко в адрес Жанны Шмыревой.

— Мерзавка! — закричала ей вслед оскорбленная Жанна. — Куда милиция смотрит?

— Да при чем здесь милиция? — улыбнулась Люда. — Они же совсем как новорожденные младенцы, им еще микропедиатр нужен.

— Младенцы?! Мафия — вот это кто, — включился Слипчук.

— Какая там мафия? Точно мой внук Витька, — засмеялся Казан.

— Да, да, мафия! — настаивал Слипчук. — Именно такие грабят и насилуют.

— Ну, об этом можно только мечтать, — вставила и свое словечко Зина.

Реплика вызвала общий смех и, как ни пытался Слипчук дать, по своему комсомольскому обыкновению, политическую оценку инциденту, ничего из этого не вышло: все вдруг стали легкомысленными, посмеивались над происшествием, из которого все же вышли какими-никакими победителями.

Между тем начались сборы в город и выяснилось, что за несколько часов, проведенных на Трухановом острове, не так уж много съедено. Да и невыпитых бутылок оказалось двенадцать. Что касалось еды, то

тут на помощь пришла ватага собак, давно уже крутившаяся возле полянки. Они ловили на лету брошенные корки, кости и колбасные шкурки и преданно следили голодными глазами за каждым жестом пирующих. Перед уходом им отдали остатки картошки, потемневшую вареную колбасу, кусок запеканки, хлеб, две оладьи и банки из-под консервов — для облизывания.

Бутылки же пришлось разобрать, и у Чабана в сумке опять оказалась его непочатая «перцовка». У Сердюка тоже оставалась почти полная бутылка коньяка, но перед самым уходом он ее опрокинул, и все содержимое вытекло.

Женщины вытряхивали подстилки, собирали бумаги и пустые банки в целлофановые пакеты, чтобы выбросить у моста. Даже после радостных и веселых пикников участникам обычно становится грустно. А после этой, совсем не веселой встречи все опять замолчали. Только Слипчук пытался что-то сказать, до Чабана донеслось даже слово «солидарность», но никто не изъявил желания слушать экс-комсомольца с его экс-речами. Вообще на этот раз никто никого не слушал с настоящим интересом, и не было даже традиционных воспоминаний о преподавателях и о смешных эпизодах, связанных с ними. Это означало конец жанра, исчерпанность темы.

До моста дошли без происшествий. Слава Богу, все шли на своих, только Лена поддерживала за руку Гуленко, да покачивающегося Сердюка страховали с двух сторон Казан и Обжинок. У самого Днепра Сэр попросил было оставить его на скамейке — подышу, мол, свежим воздухом, но слушать его не стали. На мосту дежурил уже другой милиционер, но обративший никакого внимания на подвыпившую, но молчаливую компанию.

Не сговариваясь, остановились сразу же за мостом, стали прощаться. Тамара, конечно, пригласила всех к себе, а когда все дружно отказались, готова была чуть ли не разводить их по домам, но Чабан остановил ее: «Нам же сюда, на Подол», и, увидев, что она колеблется, добавил: «Я устал, пошли домой».

Это была правда, он действительно устал от неотпускавшего напряжения и глухого раздражения. Почти без слов пожал руки и так же молча обнявшись с Соней, Зиной, Тищенко и Казаном, они с Тамарой спустились по лестнице на набережную и пошли пешком к Контрактовой площади.

— Ты разочарован? — спросила Тамара.

— Нет, могло быть и хуже. Намного хуже. Тяжело подводить жалкие итоги, можно и подраться с отчаяния. Обошлось, и ладно.

— А я все равно рада, что собрались. Ведь они и раздражают тебя, потому что свои. Были бы чужие, тебе бы и дела не было.

— Может быть. Но вот мне же наплевать, что Жанна — липовая героиня Чернобыля. Пусть оформит себе льготы действительно хоть за гражданскую войну. Мне-то что? А вот Митрохин и Слипчук таки да

раздражают. Украинские патриоты, видите ли. Сволота! Кем они завтра станут, когда Россия опять сожрет Украину?

— Может, не сожрет, — неуверенно предположила Тамара.

— А кто этому помешает? Эти защитнички? И народу тоже все равно, я-то знаю, вижу.

— Сейчас мы с тобой придем, чаю напьемся, — вроде бы невпопад сказала Тамара. — Именно чаю мне и не хватало больше всего.

Игорь глянул на нее с удивлением и вдруг улыбнулся: он понял, что Тамара специально сбивает его с темы, уведит от раздражающих разговоров. И правильно делает. Что он, действительно, завис на этих деятелях? Первый раз за шесть лет приехал в Киев, и нег чтобы радоваться, все время колотится. Глупо. Чем же он лучше Гуленко с его Босфором и Дарданеллами?

Трамвай № 19 долго кружил по подольским улочкам, пока вышел на прямую линию и покатился к Куреневке. Когда-то по этому маршруту они ездили на психиатрию в Павловскую больницу, где седовласый профессор Фрумкин, самовозбуждаясь, читал им лекции, упорно пытаясь доказать, что психиатрия — точная наука. Студенты посмеивались и говорили: «Точного в ней только одно: что психиатры и сами со временем становятся психами».

Больница по-прежнему стоит на крутом обрыве над прилепившимся к его подножию стадионом. Место, памятное для Чабана не только из-за психиатрии. Здесь в 1961 году произошла трагедия, потрясшая киевлян: на Куреневку обрушился селевой поток из верхней части города, вернее — из поспешно засыпанного после войны Бабьего Яра. В него сбрасывали мусор, строительные отходы и вообще что попало. Об отведении подземных вод, о дренажировании, конечно, никто и думать не думал, хоть место было весьма сырое — не зря же район издавна назывался Сырец.

Подмытые, пришедшие в движение миллионы тонн земли, спрессованного мусора и обрушились в то роковое утро на жилой массив, раскинувшийся возле трамвайного депо. Было много жертв. Впрочем, никто так и не узнал, сколько же погибло, ибо власти тут же наложили табу на все сведения о катастрофе. Что-то пытались объяснить забугорные «голоса», но и они не имели достоверной информации.

Случилось так, что Чабан именно в эти дни оказался в Киеве — приехал узнать об ординатуре. Он тут же бросился на Куреневку, считая, что место достаточно опытного врача именно там. Но район был оцеплен милицией и войсками, и его, невзирая ни на какие благородные порывы, никуда не пустили. Через Кирилловскую рощу добравшись лишь до Кирилловской церкви, он смог увидеть оттуда разлив застывшей грязи, из которой торчали дома, трамваи и столбы электропередачи. Солдаты лопатами пытались что-то раскапывать, но их муравьиные усилия не соизмерялись с масштабами случившегося.

Простояв на горке до сумерек, он ушел, чувствуя свою полную беспомощность и ненужность. Это чувство было тем горше, что он

прекрасно понимал, какой завал сейчас на «Скорой» и в больницах, принимающих пострадавших.

Он шел пешком до самого дома Федорчука на Глубочицкой и потом что-то путанно пытался объяснить Женьке о жестокости начальства, которое из якобы высших соображений препятствует самым естественным проявлениям человечности. До предъявления обвинений всей системе безответственности, произвола и секретности дело у него тогда еще не доходило, и вообще — в голове была совершеннейшая каша.

Он никогда не был фанатичным, неразмышляющим поклонником Сталина, порою даже поднимался до интуитивного неприятия некоторых проявлений режима. Так, у него вызвало сомнение «дело врачей», последняя прижизненная сталинская инсценировка. Что-то в этой истории настораживало: то ли единодушное предательство всей медицинской элиты, то ли тут же развернувшаяся кампания ненависти и истерического антисемитизма. И это при том, что о своем отношении к евреям он никогда не задумывался, просто как-то не приходилось. Во всяком случае, никакого предубеждения не имел, не говоря уже о дружбе с Сенькой Бухбиндером.

Во время «дела врачей» они учились на втором курсе и уже хорошо знали, кто есть кто. Казалось, знали. Но когда начались собрания, посвященные заговору сионистов и агентов империализма, им пришлось узнать много нового. С каким изумлением слушал Игорь выступления одноклассников, особенно Раи Кулик, простой, тихой сельской дивчины, впавшей в такой истерический транс, что ее бессвязная речь состояла из одних выкриков и проклятий: «...На куски, на куски бы резала... Убийцы... Нет прощения... Проклинаю!..»

Именно это поразило его, а не обязательные выступления в группах Олега Слипчука, выполнявшего постановление партбюро и произносившего хорошо отрепетированные слова о происках мирового империализма, шпионской организации «Джойнт» и укреплении бдительности на примере патристических действий врача Лидии Тимошук, разоблачившей заговор.

Оставили его почти равнодушным и передававшиеся шепотом рассказы о собрании всего состава института в Оперном театре, где спектакль разыгрывался по четкому сценарию: институтские евреи один за другим выходили на трибуну и срывающимися голосами клеймили происки своих соплеменников. Механизм только один раз дал сбой, когда доцент Лихтенштейн, прекрасный терапевт и блестящий преподаватель, интеллигентнейший человек, отказался выйти на сцену, заявив: «Я слова не просил!» Все считали: он обречен, тем более, что его учитель оказался одним из профессоров-убийц. Лишь последовавшая вскоре смерть Сталина и крушение «дела врачей» спасли жизнь упрямому доценту.

Чабан хорошо помнил день, когда в газетах появилось сообщение об освобождении врачей из-под стражи и о недозволенных методах след-

ствия, применявшихся к ним. Он тогда специально принес газету в группу и показал ее Рае Кулик, но ни смущения, ни сожаления на ее лице не увидел. «Я уже знаю, читала», — сказала она, и больше ничего не удалось от нее добиться.

Хорошо помнил он и Сеньку Бухбиндера того времени — явно испуганного, но не потерявшего своей иронической манеры и начинавшего любой разговор словами «когда меня выгонят из института...» К счастью, до этого не дошло, хоть директор института успел сказать свою «историческую» фразу: «У меня в институте их (евреев) будет столько, сколько в шахтах на Донбассе».

Они вернулись в тамадину квартиру около шести. Закатное солнце светило прямо в окна, и в комнате плавала душная жара.

— Может, примешь душ, пока я приготовлю чай? — спросила Тамара.

— Конечно, здорово было бы.

— Чистое полотенце — на первом крючке слева.

— А я свое привез: жена заставила. Она у меня очень щепетильная дама.

— Значит, повезло тебе.

— Грех жаловаться.

— Вообще ты счастливый — дети, внуки. Должен просто излучать счастье.

— Вот сейчас смою пыль и засияю, — улыбнулся Чабан, скрываясь в ванной.

Когда он вышел, на столе уже стояли тарелки с закусками, в электрическом самоваре что-то попыхивало и побулькивало, а Тамара в халатике возилась у плиты, подогревая мясо с макаронами.

— Есть ничего не буду, — заявил Чабан, — только чай.

— Это тебе кажется, что не хочется, а ты начни и увидишь. Мы же толком так и не поели.

— Все равно такое ощущение, как будто наглотался камней.

— Это нервное, ты расслабься — и все пройдет.

— Пройдет, пройдет, — пробурчал Чабан, — лучше бы и не приходило.

— Неужели ты действительно жалеешь, что приехал?

— Сожалеть о сделанном — занятие бессмысленное. Но приезжать не стоило. Да и собираться вообще. Вернуться в прошлое невозможно, а через тридцать-сорок лет такая попытка становится просто безнравственной.

— Ну что же здесь безнравственного? Люди просто хотят увидеться, вспомнить лучшие годы...

— Да пойми ты — совсем другого они хотят: сравнить себя с другими развалинами и возрадоваться: «Я еще не такой! Я еще ого-го!»

— Неправда, неправда! Разве для этого пришли Костя Зуб и Слава Казан?

— Славка пришел просто по делу, а Костя — сам не знает зачем.

— Ты несправедлив, ты просто все видишь в черных тонах.

— Да нету, пойми ты, других тонов в нашем положении. Исчерпали мы розовый.

За этим препирательством Чабан и не заметил, как съел все макароны, осознав это, лишь когда Тамара налила ему чай.

— Ты меня закормишь до смерти.

— Ничего, ничего, надо же нейтрализовать выплеснутый сегодня адреналин.

— Он уже все, что мог сжечь — сжег.

— Ты так остро реагируешь, потому что привык в своих Крыжах к спокойной, размеренной жизни.

— Покоя нет, он даже мне не снится, хотя бы потому, что я не сплю...

— Ты еще и стихи сочиняешь?

— Это Бухбиндер когда-то сочинил. Жаль, его сегодня не было. Уверен, все получилось бы по-другому, если бы он появился.

— Да, все бы смеялись, а не злились. Жаль, что уехал.

— Черт его знает, что за страна! Все вроде есть — живи и радуйся. Так нет же: живем по-свински, люди разбегаются...

Этот вопрос не впервые посещал его, и ни он сам, ни кто бы то ни было другой не мог дать ему ответ. Конечно, ответы существовали — о немилостивой судьбе страны, о тяжелой исторической доле. Игорь сам читал кое-что, кроме школьного учебника истории, благо в последние годы можно было спокойно штудировать и Грушевского, и Яворницкого, и вообще кого угодно. Но их варианты истории тоже ничего не объясняли, а лишь подчеркивали: в решающие моменты истории Украина неизменно демонстрировала миру неготовность к самостоятельному существованию, прежде всего — психологическую неготовность. И еще крайнюю нехватку людей — крупных, ярких, убежденных и готовых любой ценой отстаивать свои убеждения. Угнетало обилие деятелей, хитривших и приспособливающихся, спокойно отрекавшихся от своего украинства, от рода-племени. Даже несчастная Переяславская Рада и злополучный договор, причина многих бед, оставались непонятными: и украинцев тогда было не меньше, чем русских, и сил хватало. Что же в таком случае привело к рабскому подчинению? И почему после революции, на том великом гребне национального подъема, оказалось так мало ярких, крупных, достойных? Пусть Петлюра был не так плох, как их учили, но если крупнее, ярче, значительнее его никого не нашлось, то это же вопль о национальной нищете.

А сейчас, когда независимость сама пришла в руки, опять — человеческая пустыня с чахлыми кустиками мелких политиканов, хитрые лидеры и занятый повседневными бедами народ, уже жалеющий о собственной дерзости и готовый добровольно вернуться во вчерашнее стойло. Вот уж действительно — хоть плачь! Не потому ли в украинских песнях и

думах так много плачут? И не только старые матери, горькие вдовы и юные невесты, но и казаки, воины, защитники. Проплакали свою свободу, а тем временем поезд человечества уже ушел и занять место в нем не удалось, разве что зацепиться за подножку. Но на ней долго не удержишься. Так неужели сорвемся? Безнадежно отстанем и растворимся во времени? Неужели Украина останется понятием только географическим?

Тамара что-то говорила, но Игорь не слышал. Она потянула его за руку, и только тогда он вернулся из своей задумчивости. Эта способность вываливаться из общего в свое, свойственная ему всю жизнь, в последние годы усилилась. Когда-то она так раздражала Розу Калимбетову: ей казалось, что он специально отключается, чтобы уйти от решения острых вопросов, не брать на себя ответственность.

— Что-то ты совсем скис. Может, ляжешь? Завтра рано вставать, — предложила Тамара.

— А ты что будешь делать? — смутился Чабан.

— Наведу порядок, потом сбегаю к сестре, она тут рядом живет, а ты отдыхай, спи.

— Да не так уж я устал, посижу, почитаю.

— Я приготовлю постель, а ты как хочешь.

Тамара постелила ему на диване, прибрала в комнате и на кухне: «Через сорок минут вернусь, спи!» И оставила Игоря одного.

Свежая постель манила, но улечься ему было неловко: он ощущал себя одним из виновников неуспеха встречи, то есть косвенным обидчиком Тамары, и теперь преспокойно завалиться в койку, когда она еще продолжала суетиться, не мог. Конечно, встреча не получилась потому, что получить просто не могла: уже давно не существовало того, что каждый в ней искал. Но можно, можно было провести ее на спокойно-официальном уровне, немножко похвастать и приврать, немножко поулыбаться, вежливо послушать, безразлично пошутить. И все были бы довольны, а Тамара — просто счастлива. Но крайности не позволили это сделать, и одну из крайностей олицетворял он. И вообще, нужно сказать себе правду: ему свойственны раздражительность и экстремизм самого худшего толка — из тех, что толкают на выяснение истины в очереди за колбасой, но не ведут дальше — к борьбе за настоящие цели, за идеалы. В психологии и психиатрии это, кажется, называется раздражительной слабостью. Суждены нам благие порывы... Очень точно, хоть и неутешительно.

За установлением этого печального диагноза его застала вернувшаяся Тамара. Умиротворенная, явно повеселевшая, она глянула на хмурого Игоря и даже не спросила, почему он не спит. Ее всю переполняло нечто, и она спешила поделиться:

— Какое счастье — дети. У сестры внучка двухлетняя. Танечка, такое чудо! И на всех ее хватает, даже на меня. Как только я приду, она тут же: «Баба Тома, сиди дома!» Сама сочинила.

Игорь терпеливо слушал подробный рассказ Тамары о неведомой ему девочке. «Вот так же терпеливо выслушал бы и своих однокурсников, ничего бы с тобой не случилось», — сказал он себе. И тут же возразил: «Некорректное сравнение, передергиваете, коллега: невинный ребенок и Митрохин».

А Тамара уже добралась до обстоятельств Танечкиного рождения — как в родах обнаружили ягодичное предлежание и как вызывали профессора Череповского, а пока он ехал, акушерка тетя Оля, которая работала еще в годы их учебы, спокойно провела роды, и племянница почти не порвалась. «Какая несправедливость, — подумал Игорь, — созданную для материнства женщину лишить самого главного для нее в жизни — семьи, детей. Но кто же виноват? И кому пожаловаться?»

— Я тебя окончательно заговорила, — спохватилась Тамара. — Немедленно ложись, я выйду в кухню, а ты — в постель.

Чабан так и сделал. Он сладко потянулся под одеялом, чувствуя, что сон где-то рядом, надо только не спугнуть его, и он нахлынет, как теплый ветер, и унесет куда-то далеко-далеко.

Но погрузиться в сон не удалось. В комнату вернулась Тамара и, хоть стелилась и укладывалась она очень тихо, мгновение было упущено.

— Не спишь? — спросила она. Игорь ответил уже не сонным голосом:

— Что-то не спится.

— Это всегда так после волнений.

— Да не волновался я.

— Это только кажется. А на эмоции столько энергии уходит, особенно на отрицательные.

— Ты прости меня, Том, — неожиданно даже для себя самого сказал Игорь, — может, я тебе радость испортил. Не сердись.

— Что ты, что ты! — испугалась Тамара. — При чем тут ты? И никто ничего не испортил. Просто — хотелось для всех, мне самой ничего не нужно.

— Как это — ничего? Пока живы еще...

— Значит, я уже не живая. Мне действительно не нужно. Года три тому назад я это окончательно поняла. Такая история случилась, цветы запоздалые... Короче, сватался тут ко мне один. И хороший человек, положительный, полковник отставной — садовод, огородник. Вдовец, дети взрослые отдельно. А сам еще крепкий, при полноте всего. Я было подумала, что нашла меня судьба с тридцатилетним опозданием, а потом поняла — нет, не исправишь, не догонишь. Короче, отказала я ему.

— Почему? — изумился Игорь.

— Постеснялась, понимаешь? Ведь я девица. Как это в пятьдесят пять лет обнаруживать? Значит, никому за всю жизнь так и не понадобилась. Еще ради детей можно было бы стыд пережить, а так...

— Боже мой, зачем ты мне это рассказываешь?

— А кому еще рассказать? Некому. Горик, некому.

— Несчастные мы люди, несчастное поколение, — глухо сказал Чабан.

— Может... Только так бывает в любом поколении. Я не проклинаю свое время и судьбу. Так получилось. Наверное, мы сами и виноваты.

— Да, да, да, — кивал в сумерках Игорь.

Сон окончательно улетучился, и они долго лежали в темноте, чувствуя свою незащищенность и бессилие что-нибудь изменить и исправить.

Апрель 1994 г.

*Русская поэтесса Ирина Шутова живет в Ужгороде.
Как утверждает представивший ее альманаху
Феликс Кривин, кроме поэтического, она обладает еще
и актерским и художественным талантами.*

Ирина Шутова

Над родиной моей холодный ветер свищет,
И в небесах темно от перелетных стай.
Тому, кто захотел покинуть пепелище,
Я даже не могу сказать: не уезжай!

Они уже не здесь, а там наполовину.
Мне только провожать, мне только вдаль смотреть
Да строить шалаши на брошенных руинах,
Поскольку, видит Бог, мне некуда лететь.

Я часть моей земли. любимой и проклятой,
Земли, где что ни год — погром или пожар.
Во всех ее грехах я тоже виновата,
И разве я могу сказать: не уезжай.

Мне только провожать и плакать от бессилья
Перед глухонемым могуществом разлук.
Гудит аэропорт, и расправляет крылья
Не кто-нибудь, а мой, быть может, лучший друг.

Ну, что же ты? Лети! Тебе там будет лучше,
Там край твоих отцов, обетованный край.
Счастливого пути! — И только отвернувшись
(Чтобы не видел губ), шепну: не уезжай!..

Может быть, в этом мире печальном
В самом деле не стоит жалеть,
Что друг друга мы не повстречали,
И что встречи не будет и впредь.

Мы других по ошибке любили
И смущали нездешней тоской.
Пусть же память о том, что мы были,
Закружится осенней листвой.

Пусть она устилает дорогу
И тихонько шуршит под ногами.
Если счастья на свете немного —
Пусть найдет его кто-то другой.

Кузнечики с крыльями синими,
Стрекозы в полметра длиной —
Какими вы были красивыми,
Когда вы дружили со мной!

Куда подевались? И были ли —
Иль зренья счастливого плен?
Те джунгли, в которых бродили мы,
Едва достигают колен.

Придет ностальгия несмелая
На несколько знойных минут —
По небу роскошные, белые,
Собаки и кони шльвуют.

И метят летучими тенями
Ромашково-клеверный луг
Страны, где мы были оленями,
И взрослыми сделались вдруг.

Ізраїль Клейнер — наш земляк. Він народився і більшу частину свого життя прожив у Києві. Тепер він мешкає у США, працює в українській редакції «Голосу Америки». Про обставини свого від'їзду за кордон він сам розповів у книзі спогадів «Анекдотична трагедія». Його твори друкувалися в журналах «Сучасність», «Український самостійник» та в інших виданнях. Редакція «Єгуця» планує ознайомити читачів з деякими з них у наступних номерах. А в цьому ми друкуємо розділ з книги І.Клейнера, присвяченої Володимиру Жаботинському і різним аспектам українсько-єврейських відносин, залишивши особливості авторської орфографії.

Ізраїль Клейнер

ДИСКУСІЯ З УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

У книзі «Бунтівник і державний діяч», написаній в пам'ять про свого вчителя, Йосеф Шехтман писав: «У неопублікованих рукописних автобіографічних нотатках Жаботинський казав, що протягом 1910-1913 років він почав систематичний наступ у пресі проти останньої фортеці асиміляції в південній Росії (тобто, в Україні. — І.К.); усі свої кращі праці як єврейський публіцист я написав у цей період».

В «Автобіографії» Жаботинський згадує про період 1910-1912 років так: «У цей період почалися наші напади на „Товариство для поширення освіти“ — фортецю одеських русифікаторів. Війну проти них кілька років перед тим розпочав Ахад Гаам, але він поїхав до Англії, і війна ця припинилася».

Отже, метою Жаботинського в цей час був наступ на процес асиміляції євреїв, який тоді зайшов уже настільки далеко, що переважна більшість єврейських інтелігентів вважала за свою рідну мову російську — при тому незалежно від того, де вони жили — в етнічній Росії чи в Україні, в Литві або в Білорусі.

Усі без винятку сіоністи вважали, що процес асиміляції євреїв безумовно шкідливий, бо денационалізує єврейські маси і загрожує існуванню єврейського народу. Готуватися до втілення в життя сіоністської ідеї можливо лише за умови, коли в діаспорі збережено духовно здоровий і національно свідомий єврейський народ, — ця думка ні в кого з сіоністів не викликала сумнівів.

Жаботинський був не першим, хто повів наступ проти асиміляції: і перед ним, і водночас із ним це робили численні інші сіоністи. Але те, як він це зробив, вражало настільки, що негайно висунуло його в перший ряд найвідоміших публіцистів Росії. Як свідчить, зокрема, той таки Йосеф Шехтман, збірку «Фейлетони», в якій зібрано більшість статей Жаботинського з цього циклу, «можна було знайти в тисячах єврейських домівок. Разом із віршами Бяліка в перекладі Жаботинського, вони («Фейлето-

ни» — І.К.) стали найпопулярнішим подарунком до багатьох родинних свят, і можна було чути, як хтось легко наводить — часто несвідомо — довгі цитати з них у розмовах та дискусіях серед єврейської інтелігенції».

Що ж найбільше вражало й приваблювало в статтях Жаботинського з цього «наступального» циклу? Там була і свіжість думки, і витонченість публіцистичної форми, і глибина почуттів, і яскравість прикладів, і обізнаність у широкому колі суспільних проблем, і наснага переконання, і духовна велич. Але що рішуче відрізняло статті Жаботинського від усього, написаного на цю тему перед тим (а здебільшого і після того) — це наявність свіжої й послідовної концепції. Це не було просте введення досить відомої єврейському читачеві думки, що асиміляція — велике зло. Жаботинський послідовно пов'язав єврейські національні проблеми з проблемами народів, серед яких євреї живуть у діаспорі, і взагалі з проблемами сучасного світового суспільства. Він вивів єврейську національну думку з гетто провінційної обмеженості та лякливого сепаратизму на простір світової суспільно-політичної проблематики і довів, що в цьому широкому просторі єврейський народ може існувати — якщо він бажає існувати гідно — не як окремі групи більш чи менш засимільованих у різних культурах людей, а як самостійний народ у спільноті народів — із власними культурно-національними цінностями, власною мовою, власною виразно окресленою національною свідомістю — отже, з власним національним обличчям.

І саме факт перебування серед інших народів, які мають свої численні національні та міжнаціональні проблеми, має змусити єврейський народ триматися своєї власної — гідної, принципової і водночас доброзичливої до інших народів політичної лінії, яка єдина здатна поставити єврейство в умови рівноправного діялогу з іншими народами світу.

Не лише характерним, а й принципово важливим для розуміння позиції та ідей Жаботинського є той факт, що він тісно пов'язав свій «наступ» проти асиміляції з подією та дискусією, які, з погляду єврейських кіл, ледве чи мали стосунок до єврейських проблем: із 50-річчям смерті найбільшого національного поета України Тараса Шевченка і з дискусією, що розгорнулася з цього приводу на сторінках російської та української преси. Ця дискусія тривала кілька років — аж до 1914 року, коли відзначали новий ювілей Шевченка — 100-річчя з дня народження.

Ювілей мали відзначати 1911 року, але вже 1910 року українська преса почала друкувати матеріали, присвячені Шевченкові. (Згадаймо, що 1910 рік — це саме рік початку «наступу» Жаботинського.) Тогочасні українські культурно-національні кола намагалися надати ювілеєві якомога вагомішого звучання, і це легко зрозуміти: у той час, коли Україна не мала й натяку на політичну або культурну автономію, Шевченко був, як і нині, символом, у якому втілено національні ідеали, монументом українському слову і національній свідомості, пророком майбутньої української державності.

У дискусії, що розгорнулася в зв'язку з Шевченковим ювілеєм, обидва боки — українські та російські кола — висловили свої позиції, і це досі залишається одним із найцікавіших і найзмістовніших джерел до вивчення суспільної атмосфери в Росії від початку ХХ сторіччя до революції 1917 року.

Чим же був Шевченко для російської громадськості — і для тієї, що її прийнято називати «прогресивною», і для тієї, що її звичайно називають «реакційною»? Взагалі, якою була орієнтація російського суспільства в такому важливому для кожної багатонаціональної імперії питанні — у ставленні до прав і долі народів колоній?

Найправіші російські націоналісти — «чорносотенці» та близькі до них — розглядали імперію як російську державу, де має абсолютно панувати російська мова й культура і де не може бути й гадки про національну автономію для неросійських народів.

Трошки лівіше стояв «Союз 17 октября». Почавши 1905 року свою діяльність із помірковано-ліберальною програмою, «октябристи» швидко зсунулися вправо й незабаром перетворилися на партію, яка фактично підтримувала в головних пунктах урядову політику, включно з дискримінацією євреїв і безумовним збереженням російського панування на всій території імперії.

Найсильніші позиції в російському суспільстві та в Державній Думі мала Партія Народної Свободи, яку також називали «конституційно-демократичною», або скорочено «кадетською». Це була опозиційна стосовно царського режиму ліберальна партія, в керівництві якої помітну роль відігравали зрусифіковані євреї і представники деяких інших неросійських народів. Попри участь неросіян, партія була безперечно російською, ба навіть більше — російською націоналістичною. Націоналізм російських ліберальних кіл виявлявся насамперед у тому, що вони схилилися до ототожнення військово-політичної та територіальної величі Російської імперії з інтересами російського народу.

Виходячи із демократичних принципів і ліберальних настроїв, російські ліберали «теоретично» визнавали за неросійськими народами право на збереження національної самобутності та розвиток власної культури. Принаймні, вони вважали за належне і відповідне своїм політичним позиціям висловлювати певний ступінь симпатії до національних прагнень неросійських народів. Але таку настанову було важко узгодити з досить поширеними в російському суспільстві (включно з його ліберальною частиною) традиційними уявленнями про те, що велич, могутність і неподільність Російської імперії є обов'язковим складником російських національних інтересів. Такі уявлення були заглиблені в психології не лише державної верхівки та правих російських націоналістів — вони міцно зрослися з психологією російських народних мас, до них схилилася переважна частина російської ліберальної інтелігенції. Тим ліберальним діячам, які виступали за автономію неросійських народів (боронь Боже,

не за відокремлення і навіть не за адміністративну, а лише культурну автономію), права преса закидала прихований намір поділити імперію, бо культурно-національна автономія може стати першим щаблем у процесі цілковитої емансипації неросіян, що врешті призведе до їхнього політичного унезалежнення. Тиск справа був досить сильний і, врешті-решт, у російському суспільстві запанувала така атмосфера, коли виступати на оборону прав неросійських народів імперії означало наражатися на небезпеку звинувачень у непатріотизмі. Оскільки ліберальна інтелігенція вважала себе стовідсотково патріотичною, такі звинувачення були для неї досить болючі. Якщо російський патріотизм було трактовано як ідею незаперечного російського панування не лише в адміністративній, а й у культурній царині, то ліберальні кола стояли перед дилемою: або вступити в ризиковану боротьбу з поважною частиною російського суспільства за інакше трактування патріотизму, або, заради збереження своєї ваги в суспільстві та миру серед своїх власних лав, так чи так погодитися з трактуванням, накинутим справа, і дещо поступитися в питанні щодо прав неросійських народів.

До боротьби за нове уявлення про російський патріотизм та російські національні інтереси ліберали аж ніяк не були готові. Спираючись на не закорінені в російській свідомості і в політичному житті Росії демократичні ідеали, ліберали мали би виступити проти могутніх і глибоко закоріненних імперіялістичних уявлень, а це вимагало б таких зусиль і такої мужності, на які ліберали ледве чи могли спромогтися. Крім того, всередині ліберальних кіл не було єдності в цьому питанні, і праве крило кадетської партії, перебуваючи на демократичних позиціях в галузі громадянських прав, вважало за можливе в національному питанні триматися імперіялістичних позицій.

Врешті, всі вони заспокоювали себе тим міркуванням, що коли дійде до створення справді демократичного ладу, то демократичний парламент зможе якнайповніше задовольнити вимоги неросійських народів, зберігши при тому єдність держави.

Взагалі, думка, що демократизація автоматично вирішує всі національні проблеми і загашує всі національні конфлікти, дуже поширена в російському суспільстві серед усіх прихильників демократії. Жаботинський рішуче виступав проти такого погляду і доводив, що національне питання лежить у зовсім іншій площині, і лібералізація чи демократизація політичного життя жадним чином не є запорукою вирішення національних проблем. Зокрема, в статті «Демократизм і націоналізм» він писав: «Закид щодо цілковитої непоінформованості в національному питанні (...) стосується не лише єврейської частини місцевого суспільства. Багато хто ще поділяє цей гріх, багато хто перебуває у блаженному переконанні, що національне питання фактично не існує, а навмисне вигадане зловмисниками, бо жадна пристійна партія не буде поважно й позитивно ним займатися. Особливо модним є протиставляти

«націоналізм» і «демократизм». У нас вважається за аксіому: що демократичнішою є партія, то байдужіше вона ставиться до таких питань, як збереження й розвиток національних особливостей, право мови, пропорційне представництво націй у парламенті і таке інше. Тому середній інтелігент у нас міцно переконаний, що, наприклад, соціал-демократи й чути не хочуть про такі питання. Він, крім того, цілком переконаний, що всю національну плутанину вирішать дуже просто й легко шляхом демократизації державного ладу; отже, треба, мовляв, боротися лише за цей «загальний» принцип, а про національні складники нема потреби спеціально дбати — вони при тому наладнаються самі, за одним заходом».

Далі Жаботинський на прикладі становища в соціал-демократичній партії Австрії доводить, що національне питання є настільки важливим і настільки відокремленим від інших питань, що ця партія мусила не лише поважно займатися ним протягом років, а навіть поділилася через це на окремі національні фракції. З цього Жаботинський доходить висновку: «Очевидно, життя до цього примусило, життя підказало, що вихід з національних конфліктів полягає лише в розмежуванні за спільною згодою».

Але в Росії становище було інше, ніж в Австрії. Тут жодна із загальнодержавних партій не бажала поділятися на національні фракції. Щодо російських лібералів, то вони впадали в гурра-патріотичний піднесений тон, шойно йшлося про єдину неділиму Росію. З порівняно невеликими варіаціями він був спільний для всіх російських націоналістів — від крайньо правих до ліберальних. Ось зразок такого патріотичного пасажу з промови визначного кадетського діяча, єврея Максима Вінавера: «Панове, Росія дорога для всіх національностей, що її населяють. Вони усвідомлюють, що, зросивши її поля своєю кров'ю, вкривши нею всі шляхи визвольного руху, вони мають право вважати себе за її синів, і я не маю сумніву, що прийде час, коли вони, згуртувавшись усі разом, об'єднані пов'язаннями любові, будуть відстоювати спільні інтереси єдиної вітчизни».

В іншій промові, виголошеній з приводу Білостоцького погрому, Вінавер сказав: «Нас (євреїв — І.К.) дуже мало, але ми маємо одну величезну силу — силу розпачу, і ми маємо одного союзника — це виповнений справжньої людяності весь російський народ».

Жаботинський, жадним чином не будши ворогом російського народу, аніскільки не поділяв таких захоплених уявлень про російський народ як про союзника євреїв у боротьбі за їхні права. У цілій низці статей він обгрунтував думку, що російська ліберальна інтелігенція неминуче рухатиметься вправо, скочуючись до шовінізму й антисемітизму. Євреї, на його думку, не мають розраховувати на підтримку з боку жадних російських кіл, а мають покладатися на свої власні сили. Він писав, зокрема: «Єврейському суспільству втовкли в голову цілковито безпідставну віру в те, що в особі російського інтелігентного суспільства євреї мають вірного друга і захисника, на якого можна сміливо покластися.

Цим було цілковито підважено кожна національну самодіяльність єврейства. Ця безглузда віра в чужу допомогу була головною перешкодою на шляху національної ідеї; ця безглузда віра в чужу допомогу гальмувала діяльність Пінскера, сіоністів, Бунду; лише завдяки їй у першій російській Думі не було створено єврейської парламентської фракції (...) Тим часом, ця віра є абсурдом, російська інтелігенція в кращій своїй частині байдужа до нас, а в своїй масі поділяє антипатію простого люду до нас; це відомо тепер усім і кожному, про це відкрито говорять і росіяни, і євреї, і навіть вихрести, і лише в пресі та в прилюдних виступах старанно плакають неправду. (...) ... Російський інтелігент не кращий і не гірший від польського, німецького та французького; не покладайся ні на того, ні на другого ані на третього, пильнуй і організуйся».

Щодо позиції Вінавера, то вона викликала в Жаботинського не лише заперечення, а й насмішку. В одній зі статей він висловив це так: «Надамо панові Вінаверові та іншим ласкавим людям прожити мафусаїловий вік в їхній курьйозній позиції, коли вони, заглядаючи панові в очі, розчулено кажуть: «А все ж таки ви нас любите!», а панове Струве та Мілюков відповідають: «Мм... не дуже!»».

Інший видатний сіоніст — Даніїл Пасманік так характеризував позицію російських лібералів, що їх він відверто називав «націонал-лібералами»: «Усе примушує схилитися до припущення, що й великоруська націонал-ліберальна партія діятиме подібно до німецьких націонал-лібералів, які підтримують пруський уряд у його антипольській політиці. (...) ... Досить буде, якщо ми послухаємо заяви конституційно-демократичної партії. Тут починають з того, що розрізняють народності, автономію яких „висунено життям і підтримано народним інстинктом“ і народності, автономію яких мало не вигадано інтелігенцією. Усе питання набуває опортуністичного характеру, при тому треба пам'ятати, що цю думку висловлює опозиційна партія, яка домагається влади і, внаслідок цього, потребує поки що допомоги з боку всіх незадоволених зі своєї долі елементів. А що стається з опозицією, яка перетворюється на урядову партію, про це нема потреби довго розмірковувати. Можна з певністю твердити, що великоруська буржуазія погодиться лише на обласну децентралізацію, бо це корисне для неї самої, але жодним чином не погодиться на широку національну автономію».

Припущення Пасманіка, що ліберальна опозиція, прийшовши до влади, не погодиться на широку національну автономію, виправдалися дослівно: у червні 1917 року кадети вийшли зі складу російського революційного Тимчасового уряду на знак протесту проти того, що цей уряд під тиском обставин погодився визнати (хоча й з великими обмеженнями) автономію України. Пізніше вони знову ввійшли до складу уряду, але своїми постійними виступами проти будь-яких поступок національним рухам значно звузили суспільну базу, на яку цей уряд спирався, що полегшило перемогу більшовиків.

Поправління російських ліберальних сил, дедалі більше набліження їх до позицій шовіністичного великодержавництва помітили не лише єврейські публіцисти. Серед українських кіл відомий публіцист і громадський діяч Дмитро Донцов був одним із перших, хто правильно зрозумів сенс цього процесу. Зокрема, в статтях «Російський лібералізм та український рух» та «Російський імперіялізм та українство», опублікованих у журналі «Украинская жизнь» 1912 та 1913 років, він зазначив, що явні ознаки переходу російського лібералізму на імперіялістичні позиції мають бути вказівкою на потребу переорієнтувати українську політичну думку. Він писав: «Надії на ліберальну Росію, поширені в українському суспільстві, сильно перебільшені, а частково є просто упередженнями... А якщо так, то чи не виявляться звичні рецепти вирішення українського питання в Росії недійсними?».

Цитована стаття Донцова викликала відповідь Жаботинського. У тому ж таки журналі «Украинская жизнь» опубліковано його статтю (названу листом до журналу) «Про російський лібералізм». У цій статті Жаботинський, у принципі погоджуючися з думкою, що російський лібералізм раніше або пізніше перейде на відверто ворожі стосовно неросійських національних рухів позиції, висловлював думку, що це станеться ще не скоро — не раніше, ніж неросійські народи почнуть активно витискати росіян з культурного та громадського життя в неросійських частинах імперії. Жаботинський вважав, що мине ще багато років, доки це станеться. Історія довела, що мав рацію Донцов, а не Жаботинський. Не минуло й п'ятьох років, як неросійські народи негайно після революції в Петрограді заявили про своє право власноручно урядувати на своїх національних територіях. І негайно виявилось, що ліберальні сили, які з опозиційних перетворилися на урядові, не лише не готові надати неросійським народам необмежене право на самовизначення, а й ладні рішуче проти цього права боротися. Справдилося пророцтво Донцова, який писав: «Взагалі, останні роки, коли російський лібералізм вийшов як активна сила на політичну арену, принесли Україні багато розчарувань».

(...) ... Я думаю, що ледве чи ліберальна Росія може сподіватися на блискуче майбутнє, якщо в своїй національній політиці вона почне з того, що вже довело свою практичну непридатність у Австрії: з політики поділу націй на привілейовані та нації «другого гатунку».

Справді, революційна Росія втратила 1917 року «своє блискуче майбутнє» великою мірою саме тому, що Тимчасовий уряд не зміг знайти *modus vivendi* з національними рухами й не одержав підтримки з їхнього боку.

Хоча Жаботинський не в усьому погоджувався з Донцовим, але в одному він поділяв його думку: російське суспільство політично і психологічно не підготоване до спокійного й конструктивного розгляду національних проблем імперії, до розуміння, що націоналізм неросійських

народів — це не страшне лихо, на зразок епідемії холери, і не вигадка купки злонамисників, а одна з природних і неминучих у багатонаціональній державі проблем, яка може й мусить бути вирішена шляхом визнання рівноправності всіх народів. Глузуючи з «Замоскворіччя», під яким він розумів численні російські громадські кола, Жаботинський писав: «Існують на світі страшні слова — „жупел“ і „метал“, що їх деякі люди бояться. (...) До таких страшних слів належить „націоналізм“. Замоскворіччя здригається від цього страхітливого звуку і гадає, що саме так і треба відповідно до останньої європейської моди. Але в Європі про неї вже дуже давно не залишилося й гадки».

Саме на сторінках журналу «Украинская жизнь» Жаботинський, звертаючись до українського національного руху, закликав до такого посилення національних рухів в імперії, щоб російське суспільство зрозуміло вирішальне значення національних проблем.

«На нас, „іногородців“, (...) покладено обов'язок довести те, що ми вже давно знаємо і що раніше або пізніше будуть змушені визнати всі політичні партії Росії: що національне питання в цій імперії є проблемою першої, а не другої черги, і при тому найважливішою з усіх проблем, набагато важливішою, ніж аграрне або робітниче питання, і що для нас, „іногородців“, весь визвольний рух, уся перспектива оновлення Росії має сенс і цінність лише такою мірою, якою вона несе нам нашу національну свободу, а поза цією умовою нема для нас жодної „спільної справи“ і жодного стимулу для союзної боротьби».

І тут таки Жаботинський висловлює думку, яка досі залишається актуальною: «Ми, „іногородці“, а не хтось інший, мусимо раз і назавжди пояснити ліберальній Росії, що не погодимося поділити спільну боротьбу на два етапи: спочатку „конституція“, а потім „національне питання“. Бо ми добре знаємо історію і пам'ятаємо, що за таких випадків ситі відходять після першого етапу, а голодним доводиться далі протискатися крізь стрій. (...) Національна проблема мусить віднині посісти своє місце на чолі, в центрі, на першому пляні російського політичного життя».

Розпочавши свою статтю «Про російський лібералізм» полемікою з Донцовим, Жаботинський закінчив її закликом до «інтенсифікації національних рухів». Очевидно, це й була та головна думка, яку він бажав висловити читачам українського журналу.

Не дивно за таких умов, що на час Шевченкового ювілею 1911 року більша частина російської преси ставилася загалом, не прихильно до тих українських діячів, які в своїх виступах намагалися підкреслити значення Шевченка як українського національного поета. Російська преса взагалі намагалася не надавати занадто великого значення цьому ювілеєві, трактуючи його радше як третьюрядну культурну подію. Природно, що українська преса, навпаки, намагалася надати ювілеєві такого розмаху, щоб він став фактором об'єднання українських національних сил і піднесення української національної свідомості. Певна річ, українська

преса при тому намагалася викликати росіян на дискусію. Це великою мірою вдалося, і російська преса мусила виступити з цілою низкою дискусійних статей. Загальний тон виступів у поміркованій «прогресивній» пресі був зверхньо-поблажливий: о, наші молодші брати українці бавляться з свого національного поета; поет, може, й непоганий (хоча йому, певна річ, дуже далеко до великих російських поетів), і ми не заважаємо їхнім забавам, але кожна культурна й розумна людина знає, що існує єдина велика російська культура, а так звана українська культура — це лише другорядний місцевий феномен, а почасти — витвір фантазії кількох зарозумілих провінційних інтелігентів.

Наполегливі нарадування з боку української преси, що права націй у культурній та політичній царинах є такою самою невіддільною частиною ліберально-демократичних принципів, як і право на свободу слова, спілок, демонстрацій та страйків, наштовхувалися на досить прозорі натяки: мовляв, українцям з їхньою мужицькою мовою і примітивною культурою нема чого пхатися до середовища культурних народів, для яких існують «прогресивні принципи». Така вибірковість у застосуванні «прогресивних принципів» доводила деяких українських діячів (зокрема, Дмитра Донцова) мало не до розпачу. Адже вони, як правило, свято вірили в ліберально-демократичні ідеали і болюче переживали той факт, що їхні російські ліберальні колеги трактують ті ідеали з позицій, які, на думку українців, не мають нічого спільного з прогресивністю, але мають багато спільного з імперіялізмом.

Українсько-російська дискусія вийшла далеко за межі, означені ювілеєм Шевченка, і перетворилася на дискусію про основи організації російської держави, її суспільного життя і державної політики. Ця українсько-російська суперечка могла би залишитися в межах взаємин між східними слов'янами, якби в ній не взяв слова Жаботинський. Його участь у дискусії надала їй нового звучання і висунула його в коло найвидатніших теоретиків з національного питання.

Безпосереднім приводом для втручання з боку Жаботинського були виступи Петра Струве, які викликали цілу полемічну зливу в російській та українській пресі.

Пьотр Бернгардович Струве (1870-1944) був видатним російським ліберальним діячем німецького походження. Як численні інші зрусифіковані німці, він був палким російським патріотом і рафінованим представником російської інтелектуальної еліти. З кожного погляду, це була видатна особистість. На час дискусії з українського питання Струве встиг пройти досить довгу світоглядну еволюцію від марксизму до поміркованого і навіть дещо консервативного лібералізму. Бувши видатним членом кадетської партії, він видавав поважний московський журнал «Русская мысль», зі сторінок якого і брав участь у полеміці. Струве за тих часів був визнаний за одну з найавторитетніших постатей у російському суспільстві, і це позначалося на стилі його статей — повільно-

розважливих, дещо менторських, зі всіма ознаками панської шляхетності, але не без помітної великодержавної, імперської зарозумілості.

Ставши до дискусії з таким великим російським «паном», Жаботинський використав її для формулювання й поширення цілої низки думок, які були засадничими в його світогляді, але зовсім не відповідали поглядам Струве та його середовища. На користь Струве слід зазначити, що він не лише з цілковитою повагою поставився до дискусії з Жаботинським, а навіть надрукував одну з його полемічних статей — «Листи про національності та області. Єврейство та його настрої» — в своєму журналі, хоча статтю було спрямовано проти його позицій.

Розповівши у статті про шумування єврейських громадсько-політичних сил, Жаботинський перейшов до прикінцевої частини — своєрідної післямови, яку розпочав словами: «Усе це — сучасне. Питання про майбутнє — це зовсім інше питання». Далі він розвинув думку щодо майбутнього Росії, від якого, природно, залежить майбутнє і єврейства в Російській імперії. Саме ця частина статті викликала різкі заперечення з боку Струве, що й призвело до полеміки.

Своєю засадничу думку щодо дальшої долі народів імперії Жаботинський цього разу сформулював так: «Питання про те, чи судилося російському єврейству асимілюватися, чи судилося розвиватися як окремій національності, залежить головню від загального питання ось про що: куди прямують шляхи розвитку Росії — до національної (тобто однопанціональної — І.К.) держави чи до „держави національностей“? В однопанній державі племінна меншість, особливо — розпорошена, неминуче асимілюється раніше або пізніше. Цілковіт інакше складеться її доля в такій країні, де вільно розвиваються кілька національностей, кілька мов».

Таким чином, Жаботинський тут однозначно пов'язав можливість вільного культурно-національного розвитку єврейства в імперії з таким самим розвитком інших народів.

У післямові до статті Жаботинський водночас виступає проти асиміляції, але робить це в такий спосіб, який просто не міг не роздратувати патриціанську свідомість Струве, гордого зі своєї належності до еліти імперського народу. Думка, що Росія має бути не національною (тобто, російською) державою, а «державою національностей», де на засадах рівності вільно розвиватимуться багато націй і багато мов, — така думка не могла не викликати заперечень з боку Струве.

До того Жаботинський ще й згадав далі про українців та білорусів як про окремі нації, тобто зачепив найвразливіше місце в душі російського великодержавника, для якого Україна — це найстаровинніша частина Росії, Київ — «мати міст руських».

Річард Пайпс у своєму двотомному дослідженні, присвяченому Струве, зазначає: «Україна завжди була слабшою Струве». Це справді так. Безкомпромісна позиція Струве у питанні щодо культурної єдності імперії — звичайно, на ґрунті російської культури — була набагато рішучі-

шою, ніж позиція керівництва кадетської партії, яка на той час не могла рішуче нехтувати національними прагненнями неросійських народів, щоб не втратити свій вплив у неросійських частинах імперії. І коли партія кадетів вагалася, намагаючись поєднати великодержавність із увагою до вимог неросійських окраїн держави, то Струве не припускав жадних хитань і компромісів і до кінця свого життя наполягав на єдності імперії на підставі цілковитої культурної гегемонії росіян. А оскільки Україна була найважливішою неросійською частиною імперії і її русифікація була би вирішальною перемогою ідеї російського великодержавництва, то вона й стала «слабиною» Струве.

Жаботинський тримався іншого погляду. Участь євреїв у насильницькій русифікації неросіян він вважав не лише неетичною, але також непередбачливою поведінкою з погляду імовірного дальшого розвитку подій в імперії. Він писав у журналі Петра Струве: «У Росії (...) євреї живуть масами серед малоросів, білоросів, поляків, литовців, молдаван; найменше вони дотикаються саме великоросів. Таким чином, навіть сприймаючи обрусіння, євреї в суті асимілювалися би не з більшістю, що їх оточує, а з народом, який у смузі осілості сам становить кількісно слабку, розкидану меншість і нині домінує лише завдяки державному насильству. В разі ліквідації цього останнього місцеві національні культури, розвиваючись і змагаючись, примусять і єврейство остаточно виділитися в окрему культурну групу. Тут діятиме не лише привабливість прикладу (.....) — тут діятиме імпульс конечності, чуття політичного самозбереження».

Отже, євреї, живучи серед неросійських народів, не мають асимілюватися ані в російській, ані в місцевій культурі, а мають залишатися в межах власної культури. Коли цю думку Жаботинський адресував євреям, вони сприймали її як заклик до національного самозбереження, українські національно-демократичні кола сприймали цю думку зі зрозумінням і симпатією, бо вони зверталися до свого народу з аналогічним закликом. Але в російському журналі ця думка могла бути сприйнята читачами як заклик до поділу імперії. «В разі ліквідації державного насильства» стануться певні культурно-національні зміни — передбачає Жаботинський. Що це означає? Не важко зрозуміти, що така багатонаціональна імперія, як Російська, може зберегти свою територіальну єдність насамперед і переважно за допомогою державного насильства. Ліквідація насильства — це ліквідація імперії, — так мусила це зрозуміти кожна людина, обізнана з проблемами Росії, і саме так зрозумів це Струве. І це незалежно від того, що Жаботинський ніде і ніколи прямо не казав про бажаність поділу імперії, а завжди підкреслював лише конечність вільного й самостійного культурно-національного і автономно-політичного розвитку всіх народів. Але важко припустити, що він не розумів, що такий вільний розвиток народів, а особливо за умови ліквідації державного насильства, неминуче призведе до розвалу імперії.

Далі у статті в журналі «Русская мысль» Жаботинський наголошує на думці, яку він багато разів висловлював з різних нагод (зокрема, з цією думкою ми кілька разів зустрінемося в статтях, які пізніше ввійшли до збірки «Фейлетони»): євреї, якщо вони виступатимуть на неросійських теренах у ролі русифікаторів, наражатимуться на поважні небезпеки.

«У такому мішаному середовищі, яким є кожна губернія смуги осілості, прилучитися до якої-небудь однієї з сусідніх культур означало би провокувати антисемітизм серед решти сусідів; ще небезпечніше було би взяти на себе ролю мало не єдиної на цілий край носіїв великоруської культури — це дорівнювало би викликові, киненому відразу всьому місцевому населенню. Уже й тепер українська преса різко протестує проти русифікаторської ролі, що її несвідомо відіграє засимільована єврейська інтелігенція по містах південно-західного краю; поляки й литовці прямо звинувачують євреїв у русифікації Вільни, і в цьому є багато правди. У той момент, коли всі ці народності одержать свою частку впливу на крайові справи, навіть переконаним єврейським асиміляторам, якщо такі знайдуться, доведеться відступити і, якщо не з безпосереднього переконання, то шляхом виключення спинитися на єдино можливого виході — на виокремленні єврейства в особну культурну одиницю».

Наприкінці статті Жаботинський, наче провокуючи Петра Струве на відповідь, зазначив: він свідомий того, що його позиція цілком суперечить позиції головного редактора журналу. І наче для того, щоб остаточно роздратувати Струве, Жаботинський додає до статті прикінцевий акорд: «... народність, що її мова зветься російською, становить, за безперечно перебільшеними даними перепису 1897 року, лише 43 відсотки населення імперії. Це багато, але цього не досить для того, щоб усі інші — „інородці“ — добровільно погодилися на ролю безплатного додатку до великоруської народності. Ставлячись із найглибшою повагою до цієї народності та до її могутньої культури, бажаючи й далі жити з нею у тісному наближенні духовного обміну, вони, однак, вважають, що природною дідиною цієї культури є межі етнографічної Великої Росії, і якщо нині це не так, то причиною є, головне, споконвічне насильство і безправ'я. Ми, „інородці“, передбачаємо лише одну з двох можливостей: або в Росії ніколи не буде свободи й права, або кожен із нас свідомо використає свободу й право насамперед для розвитку своєї самобутньої національної особистості і для емансипації від чужої культури. Або Росія піде шляхом національної децентралізації, або в ній буде немисленною жадна засада демократії, починаючи від загального виборчого права. Для Росії прогрес і Nationalitätenstaat — синоніми, і кожна спроба перескочити через цю істину, усталити в державі міцний порядок попри волю і свідомість трьох п'ятих частин населення закінчиться крахом. Так вважають „інородницькі“ націоналісти, і не лише вони; а хто має рацію, відповідь майбутнє».

Майбутнє показало, що в Російській імперії, хоч би під яким ім'ям вона існувала, проблема свободи і людських прав справді невіддільна від проблеми національних прав неросійських народів. І коли марксистисти писали, що не може бути вільним народ, який поневолює інші народи, це був той досить рідкісний випадок, коли вони цілковито мали рацію. Мабуть, тому, що ця думка, яку так часто повторювали марксистисти, в ґрунті речі не є марксистською: адже в ній йдеться про національні, а не класові чи економічні категорії. Майже всюди, де марксистисти прийшли до влади, вони фактично відкидали політику національної рівноправності, тим самим доводячи її невластивість їхній ідеології.

Очевидно, і Пьотр Струве розумів місце і значення Жаботинського в суспільному та культурному житті, оскільки він прийняв виклик — опублікував його статтю і дав відповідь у тому ж таки числі журналу. Щоправда, відповідь була вельми коротка — 4 журнальні сторінки порівняно з 20 сторінками статті Жаботинського. Та коли врахувати, що Струве відповів фактично не на всю статтю, а лише на її останні 2 сторінки — на «післямову», то відповідь можна вважати за докладну.

Струве висловив думку, яка була і залишається *credo* численних російських націоналістичних авторів: існує єдина російська нація і єдина російська культура, яка об'єднує три східнослов'янські народи — великоруський, український та білоруський. Ці три частини «єдиного російського народу» разом становлять дві третини населення імперії. Українська та білоруська культури та мови, веде далі Струве,— це лише місцеві, «діалектні» відгалуження російської культури, і лише великоруська культура уособлює єдину культуру всіх східних слов'ян. Ідучи ще далі, Струве доводив, що на терені імперії є лише дві області, які можуть розраховувати на автономне культурне існування: Царство Польське (так тоді звалася частина Польщі, яка входила до складу Російської імперії) та Фінляндія. Усі інші народи, включно з мусульманськими, врешті-решт муситимуть приєднатися до російської культури. «... Де в Росії є культури, — запитує Струве,— які можуть протистояти російській культурі як об'єктивно рівноцінні сили і, найголовніше, як такі, що могли би крокувати вперед, не спираючись на російську культуру і тим самим не підкоряючись у певному сенсі її гегемонії?»

Щодо української культури Струве висловився так: «Я глибоко переконаний, що, наприклад, створення середньої та вищої школи малоросійською мовою було би штучною і нічим не виправданою витратою психічних сил населення. Бо ж історичне співвідношення між російською („великоруською“) і малоросійською культурою склалося так, що „руський“ („великорос“) може бути культурним учасником життя і освіченою людиною, зовсім не розуміючи малоросійської мови, але „малорос“, який не розуміє російської мови, просто ще неписьменний у національному та державному сенсах, ще не прочитав національно-державного букваря.

Хоч би як ми ставилися до цього створеного всією історією Росії стану речей, але заперечувати його означало би заперечувати очевидні

для всіх факти. Саме в цих фактах містяться елементи вирішення питання про те, що таке Росія».

Цими словами Струве закінчив свою відповідь Жаботинському, стисло, але досить вичерпно виклавши основи російського великодержавництва. Як усі великодержавники, він старанно промовчав ту обставину, що «створений всією історією Росії стан речей» виник у наслідок кількох сторіч кривавого насильства і з кожного погляду не є природний.

Таким був перший акт полеміки, який дав Жаботинському нагоду висловити в пресі систему думок щодо національного питання в Росії. У статті «Листи про національні області. Єврейство та його настрої» усі головні елементи цієї системи містилися в зародку, але трохи пізніше Жаботинський докладно сформулював це в низці інших статей. А що ювілей Шевченка давав привід пов'язати всю проблему з українським питанням і єврейсько-українськими взаєминами (не забуваймо, що серед українців жила на той час мало не третина тодішнього світового єврейства), то саме українському питанню Жаботинський присвятив переважну частину свого дальшого діалогу зі Струве і значну частину своїх писань між 1910 та 1914 роками.

Ми вже гадували статтю Жаботинського «Про мови та інше», вперше опубліковану в січні 1911 року в газеті «Одесские новости», а потім — у збірці «Фейлетони». Це «відповідь на відповідь» — тобто продовження дискусії, розпочатої «Листами про національності та області» та відповіддю Петра Струве.

У статті «Про мови та інше» Жаботинський розбиває аргументи Струве щодо наявності єдиної культури трьох східнослов'янських народів — росіян, українців і білорусів. Засилля російської культури у великих містах України, Білорусії та деяких інших неросійських областей, доводить Жаботинський, не свідчення того, що всі народи визнають цю культуру за вишу або за свою рідну, а наслідок багатовікового насильства, примусових обмежень розвитку культур і мов, тобто — наслідок імперської тиранії. Українці та білоруси мають власну національну свідомість і жадним чином не ототожнюють себе з росіянами. Для них приєднання до російської культури і перехід на російську мову — цілком штучний процес, який може відбуватися лише завдяки прямому та посередньому втручання імперської влади — за допомогою «урядника» (поліційного чиновника). Застосування Жаботинським слова «урядник» як символу російського безправ'я та урядової сваволі легко зрозуміти, якщо взяти до уваги, що саме в такому сенсі це слово застосовувалося на той час усією прогресивною публіцистикою. Жаботинський пише: «...існує — застосую вираз П.В.Струве — „якась вперта традиція“ цілковито змішувати в одну купу під словом „руський“ три народи, що відрізняються один від одного мовою, історією, темпераментом, фізичним типом, внутрішньою індивідуальністю, побутом та суспільним устроєм».

Що доля імперії величезною мірою залежить від позиції українського народу, від його рішучості залишитися самим собою — це для Жаботинського самозрозуміло. І це розуміють, твердить він, також і російські великодержавники, попри всю їхню фразеологію про «єдиний руський народ».

«... Можна сміливо твердити, що вирішення суперечки щодо національного характеру Росії майже цілковито залежить від позиції, яку посідатиме тридцятимільйонний український народ. Якщо він погодиться обрусіти — Росія піде одним шляхом, не погодиться — вона муситиме піти іншим шляхом. Це чудово зрозуміли праві в Державній Думі. Коли вирішували питання щодо мови інородницької школи, вони, задля сміху, голосували навіть за якихось „шайтанів“ та „казанських греків“, вони навіть не здійняли рук проти єврейської мови, бажаючи, очевидно, зробити законопроект ненавидженим і неприйнятним для начальства; але шойно дійшло до української мови, вони відкинули і блазнювання, і хитромудрі розрахунки і просто піднесли руки проти, бо відчули, що тут — найнебезпечніше місце, вирішальний крок, коли не доводиться ані жартів жартувати, ані лукаво мудрувати».

Фактично в статті «Про мови та інше» Жаботинський цілковито приєднався до всіх аргументів, що їх звичайно застосовували на оборону своїх позицій українські національно настроєні публіцисти. Він навіть навів довгу цитату з Михайла Грушевського щодо кількасотрічних зусиль російської імперської влади знищити українську мову та культуру. І не лише цитує Грушевського, а й доповнює його переліком антиукраїнських заходів влади, починаючи від середини XIX сторіччя: укази про обмеження вживання української мови («Валуєвський циркуляр» 1863 року та Емський указ 1876 року), боротьба проти «хохломанії» та «сепаратизму» тощо. Безперечно, що як у цій статті, так і в усьому циклі, присвяченому полеміці зі Струве та ювілеєві Шевченка, Жаботинський «тримає єдиний фронт» з українською національно-демократичною пресою.

На закінчення статті Жаботинський висловив думку — одну із засадничих його думок, — що право кожного народу на самобутню культуру визначається не теоріями (маючи цього разу на увазі «теорію» Струве про панівну роль російської культури), а волею до національного буття. «Наявність цієї волі виявили і малороси, і білоруси, і всі інші незчисленні й незлічені народи російської держави; а все інше довершить час».

Порівняння аргументів Струве і Жаботинського за умови максимальної наукової безсторонності примушує визнати, що рацію мав Жаботинський. Мабуть, саме так розцінили підсумок цього діалогу всі читачі, крім хіба що безнадійно уражених російським великодержавницьким комплексом. На цьому, здається, можна було поставити крапку, але проблема, очевидно, здавалася Жаботинському занадто важливою, щоб припинити розмову в самому її початку. Уже за місяць після статті

«Про мови та інше» в газеті «Одесские новости» з'являється стаття Жаботинського «Наука з Шевченкового ювілею», яка стала центральною подією в дискусії довкола ювілею і витримала кілька перевидань, зокрема, у збірці «Фейлетони».

Що ж це за «наука», яку дає відзначення Шевченкового ювілею, і для кого ця наука?

Ось початок статті, в якому зразу поставлені всі крапки над і.

«Ось тепер ми вшановуємо пам'ять Шевченка або, принаймні, відгукуємося на шанування. Але при тому — жадних висновків. Не лише з боку тих, що слухають та читають, а й з боку тих, що пишуть, не помітно, щоб вони добре замислилися, до чого зобов'язує визнання цього ювілею. Адже одне з двох: або Шевченко є культурне непорозуміння, філологічний курйоз та раритет, і тоді нема жадного сенсу влаштовувати йому ювілей; або ж Шевченко є закономірне й характеристичне явище життя, яке розвивається, симптом чогось прийдешнього, і тоді для кожного з нас є кінцевим, сказавши А, промовити й Б, тобто, визнавши цей ювілей, визначити своє ставлення до того величезного явища, про неминучість якого нам цей ювілей «прокує».

Це «величезне явище» — вихід на європейську сцену великої нації, що дорівнює найбільшим націям Західньої Європи, — України. Вихід, що його пророкував Жаботинський, стався незабаром — 1917 року, коли створено Українську Народну Республіку.

У прикінцевій частині статті Жаботинський написав три сторінки, щодо яких, він сам зазначає, «читає, мабуть, знизав плечима». Справді, на той час значення міркувань, наведених на цих трьох сторінках, ледве чи було зрозуміле не лише пересічному читачеві, а й непересічним особистостям. Тут Жаботинський піднявся до рівня політичного передбачення, що його значення стало зрозумілим лише після подій революції та громадянської війни.

Жаботинський передбачив, що народні маси на Півдні (тобто в Україні) можуть піти шляхом шовіністичного, чорносотенного націоналізму, якщо їх своєчасно не привернути на бік творчого, демократичного, гуманістичного націоналізму.

«Єдине ідеалістичне гасло, яке за нинішніх умов здатне піднести міські, міщанські маси, очистити й вшляхетнити їхній світогляд, — це гасло національне. Якщо вони тепер ідуть за правими, тож це не тому, що праві проповідують баранячий ріг та залізний кулак, а лише тому, що праві зуміли заторкнути їхню націоналістичну струнку. Але не струнку творчого, позитивного націоналізму, а струнку „відштовхування“ від іногородця. І жодні в світі яскраві прапори не відвернуть наше південне міщанство від гасел ненависті, крім одного прапору: власного національного протесту. Я не компетентний судити про те, наскільки приготована якась Слобідка-Романівка до сприйняття української національної свідомості: тверджу лише одне: витиснути звідти союзників (тобто членів

Союзу російського народу, — І.К.) вдається або українському рухові, або нікому. Повторю: це все таке далеке від сьогоднішнього стану речей, що читач, я знаю, знизав плечима й скаже: гадки, фантазії. Але я думаю, що гадають і фантазують ті, що бачать лише те, що стирчить просто перед очима, і не заглядають ні до статистики, ні до історії, ні до досвіду мудрого Заходу. Поживемо — побачимо. А можливо, якщо не зміниться вчасно наша тактика, то й відчуємо...»

Без жадного сумніву тут ми маємо пророцьке передбачення майбутньої погромної хвилі в Україні. Просто вражає, як точно Жаботинський оцінив ситуацію і передбачив її наслідки. За умови пробудження націоналістичних настроїв будь-яка націоналістична пропаганда знаходила для себе широке коло слухачів. Негативна, шовіністична пропаганда чорносотенців, підтримувана політичним і поліційним апаратом імперії і великою частиною російської преси (наприклад, у Києві цю пропаганду підтримувала російська газета «Киевлянин»), знаходила ґрунт у неросійських частинах імперії саме тому, що зачіпала «націоналістичну струнку». Отже, протиставити чорносотенній пропаганді слід було пропаганду демократичну й гуманістичну, але при тому також націоналістичну. Саме таку пропаганду поширювала верхівка української інтелігенції, що групувалася довкола кількох українських національно-демократичних та соціалістичних партій. «Націоналістична струнка» в душі української інтелігенції не відгукувалася на шовіністичні заклики чорносотенства, — вона бриніла в такт почуттям шляхетного лібералізму, гуманізму і просвітництва. Така ситуація могла б обіцяти найкращі перспективи, якби українські національні партії були настільки впливові, щоб тримати під своїм впливом не лише переважну частину української національно свідомої інтелігенції, а й більшу частину українського селянства та міщанства. Але такими впливовими ці партії не були, і їхня пропаганда ледве чи могла протистояти шовіністичній пропаганді чорносотенців, особливо — в середовищі міщанства. Позиції українських національно-демократичних сил були послаблені ще й тією обставиною, що вони не мали підтримки з боку ані російських, ані, протягом тривалого часу, єврейських опозиційних сил. Якби російські опозиційні партії та єврейська інтелігенція та преса, що перебувала під впливом цих сил, підтримали український національно-демократичний рух, це могло б створити поважну заваду чорносотенному погромному націоналізмові, бо спрямувало би національні прагнення української маси в бік здорового національно-політичного та національно-культурного розвитку. Але російські опозиційні ліберальні сили дедалі більше схилилися в бік великодержавництва, а серед єврейських діячів ідея підтримки українського руху знайшла схвалення занадто пізно — лише 1917 року. І лише Жаботинський протягом передреволюційних років був серед єврейських діячів єдиним, хто розумів проблему в усьому її обсязі.

Ось воно, висловлене в статті «Наука з Шевченкового ювілею» недвозначне передбачення і попередження, що межує з віроком: «Найтяжчі

наслідки для майбутніх взаємин на цьому величезному півдні Росії можуть з цього народитися, якщо ми вчасно не схаменемося, не зрозуміємо і не врахуємо всієї величезності того масового феномену, що про нього нам нагадає ювілей Шевченка, і не пристосуємо до нього всієї нашої позиції, всієї нашої тактики в справах місцевих та державних».

Тактику єврейських політичних партій було змінено надто пізно. Але й ставши до співпраці з урядом Української Народної Республіки, єврейські політичні сили змінили свої настанови частково і непослідовно, і саме в питанні, яке було найвирішальнішим для встановлення справжнього порозуміння й співпраці з українськими національними силами, — у питанні щодо єдності імперії. Тоді, коли після більшовицького перевороту в Росії українські політичні партії і Центральна Рада зажадали цілковитого відокремлення України від імперії, єврейські політичні партії в Центральній Раді не підтримали цієї пропозиції, утримавшись при голосуванні або проголосувавши проти. Цим було покладено початок тому охолодженню у взаєминах, тому взаємному недовір'ю між українськими та єврейськими політичними силами, яке призвело до найтяжчих наслідків: чорносотенні та всілякі інші юдофобські елементи в Україні одержали сильний козир у своїй антиєврейській агітації серед селянства та міщанства. Тобто «наука з Шевченкового ювілею» не була засвоєна, і це призвело саме до тих «найтяжчих наслідків», про які попереджав Жаботинський.

Після таких статей, як «Про мови та інше» і «Наука з Шевченкового ювілею», об'єктивний читач не міг не визнати, що позиції Петра Струве в національному питанні цілковито розбиті, — принаймні, в теорії. Однак не на теоріях була побудована імперська великодержавна практика. Навпаки, теорії вигадувалися задля того, щоб цю практику виправдати. Струве, якби навіть цілком погодився з Жаботинським, не міг змінити своєї позиції, яка була віддзеркаленням позиції широких кіл російського суспільства. Отже, Струве, як і ці кола, залишився непохитний у своїх переконаннях щодо шкідливості «українського партикуляризму» і щодо наявності єдиної культури трьох східнослов'янських народів. Дискусія тривала.

Тарас Гунчак — відомий історик, професор Іллінойського та Київського університетів. Чимало своїх наукових розвідок він присвятив темі українсько-єврейських відносин на різних етапах української історії. Пропонуємо одну з них.

Тарас Гунчак

СЕР ЛЬЮЇС НАМ'ЄР ТА БОРОТЬБА ЗА СХІДНУ ГАЛИЧИНУ (1918-1920)

У несподіваному і майже безкровному нічному перевороті 31 жовтня 1918 року українці Галичини перебрали владу від австрійської адміністрації. Поляки, які планували планомірно перебрати владу того ж дня, були заскочені цим відважним актом українців. Їхня реакція була швидкою: 1 листопада відбулися перші сутички між польськими та українськими військами. Вони поступово переросли в повномасштабну війну, яка задіяла всі ресурси польської держави для боротьби за панування над Галичиною.

Конфлікт між Польщею та ЗУНР був винесений на розгляд наради держав-переможниць, представники яких зібралися в Парижі. 8 листопада 1918 року доктор Євген Левицький, секретар у закордонних справах Галицької республіки, поінформував Великобританію про існування нової держави. В листі на 14 сторінках до президента Вільсона, датованому тим же числом (копію якого він вручив британському послу в Швейцарії), доктор Левицький не лише поінформував американців про існування нової західноукраїнської держави та про польсько-українську конфронтацію в цьому регіоні, а й подав докладний екскурс у історію цього питання. В його листі також відкидалися, як цілком безпідставні, польські претензії на Східну Галичину.

Тим часом поляки скористалися з переваг свого сміливого старту на дипломатичній арені. Роман Дмовський, керівник Польського Національного Комітету та противник української незалежності, представив польську позицію перед країнами Антанти в якнайпривабливішому світлі, подаючи українську боротьбу за незалежність як «акт більшовизму або як наслідок німецьких та австрійських інтриг». Як провідник ідеї польської експансії на схід з метою створення великої та могутньої держави, Дмовський усвідомлював, що існування української держави буде перешкодою на шляху до цієї мети. Більше того, він вірив, що така держава могла б стати притулком для українських повстанців.

Звинувачення та контрзвинувачення конфліктуючих сторін так само, як і брак надійної інформації, змусили Антанту спорядити кілька політич-

них та військових місій із завданням вивчити ситуацію безпосередньо на місці та надати об'єктивну і точну інформацію. Саме як аналітик та коментатор звітів вищезгаданих місій, а також як автор численних нот та меморандумів, Льюїс Нам'єр зарекомендував себе визначним авторитетом з галицького та польського питань у відділі політичної розвідки британського Форін Офісу. Завдяки притаманним йому справедливості та високому рівневі інтелектуального розвитку, він здобув повагу та шану інших працівників відділу, які разом з ним займалися розробкою британської політики в Східній Європі, забезпечивши упослідженим українцям Галичини симпатії та підтримку з найнесподіванішого боку. Прийняття та здійснення Британією проукраїнської політики внаслідок рекомендацій цього відділу діставало різні пояснення, найчастіше як намір стримати Польщу з метою обмеження французьких впливів у Східній Європі. Або, в двох словах, це твердження виходило з посилки, що зовнішньою політикою британського уряду керувало бажання зберегти баланс сил. Як додаткове пояснення суті зовнішньополітичної доктрини, я хотів би розглянути діяльність та особистий вплив Льюїса Нам'єра, чій аргументи викликали відповідну реакцію в тих колах, які формували цю доктрину.

Ким був Льюїс Нам'єр і чому він так ревно захищав інтереси галицьких українців? Походячи з благородного східноєвропейського єврейського роду, Льюїс народився 27 червня 1888 року в родині Бернштайн-Немировських у Волі-Окшейській, у російській частині Польщі. 1890 року його родина переїхала в селище Кобиловолоки у Східній Галичині, а шістьма роками пізніше відбувся ще один переїзд — до Новосілок-Скалацьких. Наступний переїзд мав місце у 1906 році, коли його сім'я перебралася до новоприданого маєтку Кошилівці поблизу Заліщиків.

Незважаючи на те, що родина постійно мешкала в регіонах із переважно українським населенням, полонізовані батьки Льюїса намагалися прищепити синові любов до польської мови та культури і були категорично проти будь-яких контактів хлопця з сусідськими дітьми, боячись, аби він не вивчив українську мову, яку його батько і за мову не мав. Однак, всупереч усім обмеженням батьків, хлопець розмовляв українською зі слугами, коли батьки були відсутні. Ще важливішими для формування світогляду Льюїса були візити до українських церков у супроводі няньки, які залишили глибокий слід у душі вразливої дитини.

У дев'ятирічному віці Нам'єр зробив відкриття, що його батьки, бажаючи стати складовою частиною вузького кола польської католицької шляхти, приховали від нього його єврейське походження. Це відкриття спричинилося до кризи ідентичності, через усвідомлення, що він не є «ані християнином, ані євреєм». Підсилені пізніше власним досвідом спілкування з поляками, ці дитячі почуття привели молодого Нам'єра до відмови від соціальних цінностей батьків з їхніми забобонами й умовностями та навернули його до традиціоналізму. При цьому склада-

ється враження, що заперечення хлопцем батьківських цінностей дало йому можливість стати уважнішим до ситуації упослідженого українського селянства та збудило його симпатії до нього. Під впливом ідей свого вчителя, Едмонда Вайсберга, соціалізм та націоналізм набули у Нам'єра романтичного забарвлення, що згодом відплилося в переконання, що «кожен народ повинен мати право на свою землю, на якій він міг би розвивати свій геній у спосіб, найбільш властивий його розуму та серцю».

Студії Нам'єра привели його до університетів Лозанни та Оксфорду, де сферою його інтересу стала сучасна історія. Можливо, саме в цей період він почав розглядати національну спільноту як таку, що базується на непорушній, споконвічній прив'язаності людини до землі. Прихильник англійського цивільного порядку, Нам'єр просліджує його генезу аж до питання власності на землю. Професор Тальмон вважав це головною підставою розглядати землю як матрицю свободи. Для нього (Нам'єра) саме традиції та звички є тим осердям, яке дозволяє людям, що їх дотримуються, почуватися гідно і впевнено.

У вступі до своєї праці «Англія в період американської революції» Нам'єр наступним чином висловлює своє бачення такого взаємозв'язку: «Прив'язаність певних груп людей до ділянок землі, організованих спільнот до одиниць території, територіальні претензії конфліктуючих спільнот становлять значну частину свідомої міжнародної історії: соціальна стратифікація та потрясіння, що виникають внаслідок різного ставлення людей до землі, становлять значно більшу, хоча, може, і не завжди усвідомлювану, частину внутрішньої історії нації. Для кожної людини, як для Брута, рідна земля виступає як життєдайна мати, а держава, яка постала на цій землі, — як законотворчій батько, і не можуть бути довгими дні тієї нації, яка не здатна поважати їх. У володінні простором прихована якась вища містична сила — адже сила землевласника полягає не лише у володінні ресурсами, але й у тому факті, що він має певне місце в світі, яке може назвати своїм, яке може боронити від чужинців і звідки походить його коріння... Лише в землі може існувати справжня батьківщина, і лише той, хто як вільна людина має частку своєї рідної землі — фрігольдер — є, і мусить бути громадянином».

Отож, для Нам'єра земля була чимось більшим, ніж джерелом життя — вона була основою всього громадського порядку. Подібно до того, як Антей у боротьбі з Гераклом щоразу набирався нових сил, торкаючись землі, яка водночас була його матір'ю-Геєю, так і людина дістає основи економічного, соціального та політичного життя від землі, на якій живе.

Логічний наслідок цього — прагнення до свободи індивіда, яка, на думку Нам'єра, може бути найкраще забезпечена саме у власній національній державі. І справді, він наполягає на тому, що «першим логічним вислідом індивідуальних свобод та національного суверенітету є потяг до національного самовизначення». Як людина, котра «обоює політичні та особисті свободи», Нам'єр був самовідданим захисником гноблених

народів. Однак він «з великою підозрою ставився до ідеологій та тих інтелектуалів, які їх проголошували». Особливо критично Нам'єр ставився до лінгвістичного та культурного кредо націонал-лібералів, котрі, на його думку, «не відчували того взаємозв'язку між групами людей та ділянками землі, який і становить сутність історії». Ворожість і тертя, що їх викликав цей лінгвістичний чи ідеологічний різновид націоналізму, були для нього запереченням руху до самоуправління та незалежності.

Можна сказати, що одвічна прив'язаність до рідної землі, яку Нам'єр спостерігав поміж українських селян, та шанобливе ставлення до англійського цивільного порядку стали суттю його політичного заповіту. Цим можна пояснити те, що він підтримував українців, і те, що згодом став сіоністом.

Активна участь Нам'єра у вирішенні східногалицького питання датується січнем 1918 року, коли почали надходити перші звіти союзників з приводу польсько-української конфронтації. Вони надходили від британської місії в Польщі, очолюваної полковником Г.Г.Вейдом, якому допомагав капітан Т.Ф.Джонсон (останній відповідав за зв'язки з українцями). Їхні звіти та пропозиції щодо можливої демаркаційної лінії між двома арміями, датовані 15 та 17 січня, наразилися на суттєву критику з боку Нам'єра, який, аналізуючи звіти, зазначив, що пропонувані умови несправедливі щодо українців. Він наполягав на тому, щоб «стосовно Східної Галичини був застосований принцип справедливості», бо «коли українцям нав'язати лінію, вказану полковником Вейдом, то навряд чи можна очікувати припинення боротьби з боку українців. Лідери можуть домовитися між собою, однак прості люди з цим не погодяться».

Від самого початку Нам'єр мав серйозні сумніви щодо об'єктивності звітів, котрі надсилалися цією та іншими місіями союзників, направленими до Польщі. Його оцінки, котрі так вражали інших працівників відділу політичної розвідки, були добре обґрунтовані, про що свідчать документальні підтвердження. Сер Джеймс Гедлам-Морлі, помічник директора цього відділу, писав до Нам'єра (20 березня 1919 року) про односторонній підхід до цієї проблеми місій союзників: «Ваші прогнози повністю справдилися, і я зрозумів, що члени місії у Варшаві раптом всі стали поляками». Звіти майорів А.Л.Періса та М.Г.Кінга, як ми побачимо, лише підтверджують ці спостереження.

У листі до сера П.Віндхема (23 травня 1919 року) майор Періс, британський посланник у Польщі, цілком свідомо виходить за рамки вимог до звіту про стан речей. Цитуючи на підтвердження своєї думки Джона Віскіна, менеджера компанії «Елджін Скотт енд Карл Бейкер», Періс пише, що українець «рідко коли має достатню здібностей, щоб бути майстром, не говорячи вже про те, щоб обійняти посаду або здобути працю, яка б вимагала багато вмінь та підготовки... Українці менше здатні до управлінської праці, аніж поляки, і інтелект їхній зазвичай також нижчий». Його найбільш промовисте твердження стосується на-

ціональної свідомості українців. Після проведення нібито ретельного дослідження Періс звітує про те, що «попри декларації русинського пастора, котрий виглядав досить сумнівно, та кількох фраз, почутих від інженера, який не виглядав досить розумним, видається, що решта українців не переймаються тим, щоб стати нацією. Національний рух українців є штучним. Більшість русинів кажуть, що їм потрібен лише мир та спокій і твердять, що вони цілком добре могли би жити під поляками».

Нам'єр відповів на цей звіт довгою нотою на ім'я керівника відділу політичної розвідки Вільяма Тіррела, в якій він піддає сумніву не лише висновки, а й факти цього звіту. Нам'єр висловлює своє здивування з приводу того, що «звіт майора Періса містить судження з цілого ряду питань, які просто неможливо братися вирішувати без детального знання країни, її народу, її мови, як і без багатьох років ретельних студій» і що майор, як видно, є людиною, яка не має згаданих якостей. Щодо питання про спроможність України управляти собою та іншими. Нам'єр подає репліку наступного змісту:

«Майор Періс вважає, що його особисті враження стосовно того, що поляки краще придатні до управлінської роботи, є достатнім аргументом для передачі Східної Галичини під польське управління. Але з такою аргументацією можна домовитися до того, що і для Польщі в цілому було би краще перейти під німецьке правління. Якщо на сьогоднішній день українці не мають такого численного освіченого класу та стільки підготовлених чиновників, скільки потрібно, то це лише внаслідок того, що в рамках Австрії вони були під польським правлінням і тому, що всі кращі пости в уряді резервувалися для поляків — що навряд чи може правити за достатню причину для збереження такого несправедливого підходу».

Нам'єр завершує свою ноту твердженням, що всі місії союзників бачать українців «польськими очима».

У другому звіті (29 квітня) Періс і далі наголошує на своїй тезі про нездатність українців до управління і на тих ексцесах, що мали місце, коли українці були при владі. За ним, українська армія була недисциплінована, «солдати слухають офіцерів, коли їм того заманеться, керують армією переважно австрійці, і тому вона у жодний спосіб не може розглядатися як «національна армія». Поведінка солдат спричинилася до відчуження в стосунках з єврейським, польським та українським мирним населенням, яке вітало наступаючу польську армію. Висновок, який він робить на підставі своїх тверджень: «український режим — це не та форма влади, яку прагне мати народ, і поляки мають рацію в своїх намаганнях вирішити цю проблему ще до конференції».

В іншій ноті до Тіррела Нам'єр знову піддає сумніву достовірність звітів майора Періса, цього разу розглядаючи їх пункт за пунктом, і знову не погоджується з його висновками. Особливі сумніви він має щодо тези про звірства, нібито вчинені українцями стосовно євреїв. Він

твердить, що в цілому ці злочини були «менш серйозні, ніж ті, які напевно були здійснені поляками щодо євреїв» та ілюструє своє твердження кількома прикладами. Завершуючи ноту, Нам'єр пише: «Нарешті, я хочу сказати про те, що достовірні дані про справжню природу українського правління не можна отримати від тих представників, які були запрошені та супроводжували поляками, а лише від тих людей, які перебували в краї в той час, коли ним управляли українці. Капітан Р.Н.Джонсон був з українцями в період між груднем 1918 та лютим 1919, і протягом цього періоду він не раз свідчить про те, що українське правління здійснювалося порядним та належним чином. Пан Р.Батлер з місії британської допомоги та полковник Джонс були разом з українцями 22 травня, і звіт їхньої „Місії 300/135“, надісланий нам паном Вільямом Гудом, не містить жодної згадки про анархію або погане управління в українців, чи то про брак дисципліни й більшовизм в українській армії, яка поляками та їхніми союзниками описується як „варварська орда грабіжників“».

Нам'єр вважав, що звіт майора Кінга з британської військової місії, датований 9 червня 1919 року, та звіт майора Періса рясніють помилками і неточностями. Знову пишучи ноту на ім'я Періса обсягом 3 сторінки, Нам'єр показує некомпетентність Кінга та загальну упередженість. Він говорить про те, що «навіть чи можна вважати правомірною оцінку дій будь-якого уряду на підставі лише того, що говорять про цей уряд під ворожими багнетами», як робить це майор Кінг.

Окрім збору інформації для країн Антанти, місії також діяли і як представники Паризької мирної конференції, намагаючись допомогти дійти згоди між польською та українською арміями щодо припинення вогню. Їхній успіх був тимчасовий, бо домовленість про припинення вогню діяла лише два дні. Переговори з цього приводу відновилися 27 березня, але всі зусилля так і не принесли бажаного результату. Воєнні дії відновилися ще з більшою силою після того, як генерал Станіслав Галлер зі своїм військом долучився до боротьби проти українців, тим самим порушуючи умову про те, що його військо, організоване та озброєне на Заході, буде воювати лише проти більшовиків.

Після того як зазнали краху спроби зупинити польсько-українське протистояння, комісія з польського питання Паризької мирної конференції підготувала доповідь, в якій були пропозиції щодо територіальних кордонів та закладалася основа для остаточного вирішення цього питання. Певен того, що поляки не зацікавлені у порозумінні з українцями на жодних інших умовах, окрім своїх (особливо після того, як армія Галлера змогла посилити польську перевагу ще далі на схід Галичини), 19 травня Нам'єр запропонував до моменту остаточного розв'язання проблеми віддати Східну Галичину «під мандат Верховного Комісара Ліги Націй». Це, на його думку, могло б відвернути воєнні дії, даючи Паризькій мирній конференції більшу свободу дій у пошуках шляхів розв'язання галицького питання.

Перший важливий крок до розв'язання галицького конфлікту було зроблено 17 червня, коли комісія з польського питання підготувала детальну доповідь про Східну Галичину, яка містила різноманітну статистичну інформацію та пропонувала кордони й альтернативні варіанти політичного статусу країни. Наступного дня міністри закордонних справ найбільших держав зустрілися в Ке д'Орсе і на основі доповіді комісії провели дискусію, яка мала за мету визначити майбутній статус Галичини. Єдиним результатом конференції було рішення врахувати те, що польські війська зайняли територію по ріку Збруч безвідносно до майбутнього країни.

Напередодні зустрічі британський міністр закордонних справ А.Дж.Бальфур поширив ноту, в якій містилася пропозиція про призначення Верховного Комісара Ліги Націй у Східну Галичину. Він також наполягав на тому, що українців слід поінформувати про те, що хоча їхній край тимчасово окупований поляками, однак останні перебувають в ньому за мандатом Ліги Націй, і що їм (русином) буде надано можливість повного самовизначення стосовно майбутнього статусу цієї території — через плебісцит у формі, визначеній Лігою Націй.

Зустріч міністрів закордонних справ відновила свою роботу 25 червня. На пропозицію Роберта Ленсінга, державного секретаря Сполучених Штатів Америки, було одностайно прийнято рішення про те, що управлятимуть Східною Галичиною поляки — в разі, якщо забезпечать широку автономію для даної території. У статті 4 цієї угоди зазначалось також, що «угода буде діяти до моменту остаточного самовизначення жителів Східної Галичини стосовно їхнього політичного майбутнього, і що час для здійснення цього вибору буде визначено пізніше державами-союзними або відповідним органом, якому останні делегують свої повноваження».

Рішуча позиція Великобританії щодо анексії Галичини Польщею спричинилася до включення цього положення в документ, та українці все одно опротестували цю угоду, і їхня армія продовжувала бойові дії, отже зусилля обох сторін виявилися марними. Оскільки питання про плебісцит та структуру уряду ще чекало на своє вирішення, то і поляки, і українці разом із своїми прихильниками продовжували лобістську діяльність. Поляки сподівалися досягти якнайповнішого включення території Східної Галичини до Польщі, тоді як українці бажали здобути автономію для краю через гарантоване право на самовизначення шляхом плебісциту.

Щоб звести нанівець їхні зусилля в цьому напрямку, поляки підготували безліч документів для представників західних держав про злочини, нібито вчинені українцями. Нам'єр дуже детально розглядає один із цих звітів і робить висновок про те, що «поляки намагаються виправдати свої дії казками про злочини русинів. Повсталі селяни, доведені до відчаю, не будуть лагідними у стосунках зі своїми гнобителями. Однак це недостатня причина для того, щоб польська домінація в русинському краї тривала і далі».

Наступного дня після написання цього документу (4 липня) Нам'єр дізнається про те, що його родинний маєток в Кошилівцях розгромлений, а будинок спалений українцями. Однак навіть ця особиста трагедія не вплинула на його проукраїнську позицію; навпаки, він хвалить українців за те, що вони додержувалися порядку та організованості так довго, як це було можливо: «Вони з усіх сил намагалися бути добрими правителями. Але від селянської нації, доведеною до відчаю столітнім гнобленням (та чужинським пануванням, яке воно несло зі собою) і боротьбою з поміщиками не можна очікувати надлюдського самоконтролю. Мій батько завжди був на польському боці, підтримуючи близькі стосунки з польською шляхтою, і хвиля жорстоких розправ з боку українського селянства не могла обминути його. Тому, незважаючи на всі мої втрати і тривоги, я наполягаю на тому, що українцям було завдано нічим не виправданих збитків».

Після 25 червня лише дві цілі заволоділи увагою Нам'єра:

1) забезпечити Східній Галичині міжнародно визнану конституцію, яка би слугувала перспективам автономії;

2) утримати поляків від порушення громадянських прав меншин чи будь-яких інших положень пропонованої конституції.

У серпні 1919 року комісія з польського питання подала до розгляду проєкт конституції з 40 статей. Після уважного вивчення Нам'єр оцінює цей документ як «вкрай незадовільний... здається, що наша делегація не дотримувалася свого основоположного принципу, тоді як французи та американці чітко націлилися на підготовку анексії Східної Галичини Польщею. Результатом стало те, що пропозиції нашої делегації щодо становища національних меншин виглядали радше проявом ментального дискомфорту, аніж детально підготованими конкретними рекомендаціями».

Після загального критичного розгляду документу на перших трьох сторінках Нам'єр далі розглядає його постатейно, пропонуючи конкретні зміни. Так, він критикує статтю 1 за «відгризання» українського етнічного кордону, а статтю 6 за те, що вона дуже туманна, і пропонує створити можливість для пропаганди та обговорення питання до моменту остаточного вирішення долі Східної Галичини, тобто до проведення плебісциту. Особливо критично Нам'єр поставився до статті 7, яку він вважав дискримінаційною щодо євреїв. Він рекомендував змінити цю статтю і забезпечити захист прав галицьких євреїв.

Занадто туманною вважає Нам'єр і статтю 9, яка передбачала, що «до Східної Галичини не буде систематичного притоку колоністів ззовні». Щоб прояснити її суть, він пропонує доповнити її положенням про те, що «люди, котрі поселилися у Східній Галичині після 1914 року або хоча б після вступу в дію положень цього договору, не будуть брати участі ані в майбутньому плебісциті, ані у виборах, бо інакше існує можливість штучної зміни складу електорату за рахунок польських виборців, переселених туди напередодні голосування».

Те, що стурбованість Нам'єра щодо можливої колонізації поляками Східної Галичини мала під собою реальний ґрунт, підтверджується статтею під назвою «Штучна русинізація», опублікованою у варшавській газеті «Dziennik Powszechny» від 14 грудня 1919 року. Її автор цілком однозначно твердить, що «найбільш важливі життєві інтереси вимагають від нас, щоб ті, хто отримуватиме землю (у Східній Галичині), були поляками. Поселивши польських селян на цій землі, ми дістанемо можливість зміцнити польський елемент у Східній Галичині, а зробивши це — назавжди зберегти цей край для Польщі».

9 грудня Нам'єр з тривогою інформує Гедлама-Морлі про польські плани та стратегію Пендеревського — затримати публікацію статуту. Використовуючи інформацію, підготовану Нам'єром, Гедлам-Морлі підготував ноту для Форін Офісу, датовану 18 грудня. У ній він говорить про те, що є підстави з підозрою ставитися до «плану, за яким польські поміщики у Східній Галичині поселять велику кількість польських колоністів у своїх маєтках». На завершення він твердить: «Звичайно, нам слід мати на меті створення сильної національної польської держави, яка буде цілком іншою, аніж імперіалістична Польща, що подавляє суб'єкта та ворожі національності».

Нам'єр досить критично поставився до відходу Британії від первісного принципу «Східна Галичина як сасюврядна держава під мандатом Ліги Націй». Однак він небезпідставно вважав, що принципу самовизначення для українців все ще можна дотриматися, якщо мандат буде дійсно тимчасовим і якщо майбутнє провінції вирішуватиметься в умовах вільного плебісциту. В ноті до сера Джона Тіллі (29 жовтня 1919 року) Нам'єр ще раз повертається до того, що вважає основоположним принципом британської політики щодо Галичини. Він писав: «Ми самі настільки віддано дотримуємося принципу права націй на самовизначення, і настільки ясно та часто згадували про необхідність врахувати цей принцип стосовно ситуації у Східній Галичині, що зараз важко уявити, як можна без найсумніших наслідків для нашої політики здійснити відхід від нього».

Нам'єр також рішуче прореагував на ситуацію, коли, на його думку, з'явилася реальна загроза принципу самовизначення внаслідок квазі-плебісциту, який спонсорували націонал-демократи в польському Сеймі 30 жовтня. В своїй ноті до Гедлам-Морлі від 28 листопада він вказує на те, що:

- 1) Польща не має права проводити такий плебісцит або визначати порядок та територію, на якій він має відбуватися.
- 2) Жоден плебісцит не може бути проведений за умов військової окупації зацікавленою стороною.

Доповідь Нам'єра дала бажаний результат. 24 лютого 1920 року британська делегація на конференції послів поширила меморандум, протестуючи проти резолюції про проведення запланованого плебісциту згідно з рішенням польського Сейму від 25 листопада 1919 року. Вдаю-

чись до аргументації Нам'єра, подеколи навіть дослівно, вона в своєму меморандумі пропонує «разом звернутися до польського уряду з попередженням, що будь-які вибори, проведені за даних умов, розглядатимуться союзниками як недійсні».

Британська делегація повторила ці ж аргументи у «Зверненні до польського уряду», сподіваючись, що їх підтримають інші делегації. Незважаючи на постійні намагання польської сторони провести анексію Східної Галичини, Нам'єр і надалі був переконаний, що «поляків все-таки можна схилити до пом'якшення їхньої позиції з багатьох важливих питань та до відмови від деяких абсурдних кроків, які роблять пацифікацію Східної Європи неможливою, а їх власне майбутнє досить проблематичним».

Само собою зрозуміло, що сфера інтересів Нам'єра була набагато ширша, ніж забезпечення українцям права на самовизначення. Проповідуючи поміркованість та рівність у ставленні до всіх людей, він сподівався докласти і свого внеску до встановлення у цій частині світу більш виважених етнічних стосунків, що мали налагодитися до взаємної вигоди всіх народів, які там проживають. Звичайно, було би помилкою не враховувати того особливого інтересу, який Нам'єр мав до майбутньої долі галицьких українців та євреїв. Він діяв від їхнього імені жертвовно та результативно. Опосередкованою ознакою його успіху може правити і той факт, що навіть противник Нам'єра, Роман Дмовський, змушений був визнати його значний вплив на формування політики британського уряду стосовно Польщі. І справді, Льюїс Нам'єр залишається одним з тих небагатьох істориків, кому випало щастя не лише писати про історію, але й безпосередньо впливати на її хід.

ЗМІСТ

Іван Дзюба

У 25-ті РОКОВИНИ РОЗСТРІЛІВ У БАБИНОМУ ЯРУ

5

Гелій Аронов

МІЙ РОДОВІД

11

Вениамин Блаженных

СТИХИ

32

ВИСТАВКА ОДНІЄЇ СІМ'Ї

35

Риталий Заславский

СЕНЬКА-ИЗВОЗЧИК

44

ЛУКИНИШНА

47

Майя Богуславская

СТИХИ

53

Бруно Шульц

ПТАХИ

57

НІЧ ВЕЛИКОГО СЕЗОНУ

59

Анатолій Бортняк

ВІРШІ

67

Феликс Кривин

РАССКАЗЫ ОБ АНДОРРЦАХ

69

Виктор Малахов

РОДИНА (ЗАМЕТКИ КИЕВЛЯНИНА)

73

С.А.Ан-ский

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ, ПЕРЕЦ И ФРУТ

82

Людмила Таран

ВІРШІ

87

Яков Лотовский

ВСПЫЛЬЧИВАЯ СТАРУХА И ЖЕСТЯНЩИК

88

ЧУДЕСНОЕ ПРОИСШЕСТВИЕ, СЛУЧИВШЕЕСЯ
С ОТЦОМ МОИМ И МАМЕНЬКОЙ НА СКЛОНЕ ИХ ЛЕТ

91

Игорь Минутко

«БАБИЙ ЯР» — ИСТОРИЯ РОМАНА-ДОКУМЕНТА

99

Ирина и Ян Златопольские

РИВЛ — НЕВЕСТА МАЛХАМОВЭСА

112

Яков Хелемский

СТИХИ

116

Ефим Чеповешкий

КОЛЕСО, ВПЕРЕД! КОЛЕСО, НАЗАД!

118

Ной Рудой

СТИХИ

128

Анатолий Нимченко

БЕЗ БУХБИНДЕРА

129

Ирина Шутова

СТИХИ

164

Ізраїль Клейнер

ДИСКУСІЯ З УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

166

Тарас Гунчак

СЕР ЛЬОЇС НАМ'ЄР ТА БОРОТЬБА ЗА СХІДНУ
ГАЛИЧИНУ (1918-1920)

184

CONTENTS

Ivan Dzyuba	
AT 25th ANNIVERSARY OF THE BABIY YAR SHOOTINGS	
	5
Heliy Aronov	
MY PEDIGREE	
	11
Venyamin Blazhennykh	
POETRY	
	32
ONE FAMILY'S EXHIBITION .	
	35
Ritaly Zaslavsky	
SENKA THE CABBY	
	44
LUKINISHNA	
	47
Maya Boguslavskaya	
POETRY	
	53
Bruno Schulz	
THE BIRDS	
	57
NIGHT OF THE GREAT SEASON	
	59
Anatoly Bortnyak	
POETRY	
	67
Felix Kryvin	
TALES ABOUT THE ANDORREANS	
	69
Victor Malakhov	
MOTHERLAND (A KIEVITE'S NOTES)	
	73
S.A.An-sky	
SHOLOM-ALEYKHEM, PERETZ AND FROOG	
	82

Lyudmila Taran

POETRY

87

Yakov Lotovsky

A HOT-TEMPERED OLD WOMAN AND A TINSMITH

88

THE WONDERFUL EVENT THAT HAPPENED TO MY FATHER
AND MUM ON THEIR DECLINING YEARS

91

Igor Minutko

«THE BABIY YAR» — THE WAY OF THE NOVEL-DOCUMENT

99

Irina & Yan Zlatopolsky

RIEVL THE MALKHAMOVAES' BRIDE

112

Yakov Khelemsky

POETRY

116

Yefim Chepovetzky

WHEEL, FORWARD! WHEEL, BACKWARD!

118

Noah Rudoy

POETRY

128

Anatoly Nimchenko

WITHOUT BUCHBINDER

129

Irina Shutova

POETRY

164

Israel Kleiner

DISCUSSION ON UKRAINIAN QUESTION

166

Taras Goonchuck

SIR LEWIS NAMIER

AND THE FIGHT FOR WEST GALITCHINA (1918-1920)

184

2.3. Програма запису спогадів людей старшого віку про 20–30 р.р., війну, антисемітські кампанії, події 60–80 рр та їх відбиття у долях євреїв.

2.4. Проект «Україна», підготовлений Американським єврейським комітетом та українськими общинами США. Проект передбачає проведення ряду семінарів, присвячених українсько-єврейському взаємопорозумінню, видання статей та книг з питань толерантності та багатокультурності.

2.5. Програма моніторингу законодавства України щодо прав людини та прав національностей. В межах цієї програми (разом з Українсько-Американським бюро захисту прав людини) проводиться експертний аналіз проектів законів, розробка рекомендацій щодо дотримання інтересів общини.

3. ВИДАВНИЧІ ПРОГРАМИ

3.1. Розроблена концепція та підготовлена програма видання двотомної популярної енциклопедії «Українські євреї». Зараз йде узгодження проекту, ведеться пошук спонсорів видання.

3.2. Видається альманах єврейської історії та культури «Єгупець». В першому числі альманаху зібрано поезію, прозу та публіцистику більш як 20 авторів. Практично всі матеріали друкуються вперше.

ЦЕНТРОМ, АБО ЗА УЧАСТЮ ЦЕНТРА, В 1994 РОЦІ ВИДАНІ:

Матеріали українсько-єврейської конференції в Іерусалімі 1993 року — журнал «Філософська думка» №№ 1-2 та 5-6, 1994 р. (ред. Л.Фінберг).
Матеріали першої Міжнародної наукової конференції «Єврейська історія та культура в Україні», 1993 р. (ред. Г.Аронов).

М.Феллер. «Пошуки, роздуми і спогади єврея...» Дрогобич, видавнича фірма «Відродження», 1994 р.

Каталог виставки «Нісайон» — «Єврейська тема в творчості художників України» (автор і редактор О.Петрова).

«Євреї та слов'яни» (т. 3-й), Іерусалім (ред. В.Москович, Л.Фінберг).

Альманах «Поле відчаю, поле надії» — збірка матеріалів, присвячених українцям та євреям — по матеріалах публікацій діаспори, 1994 р. (ред. Р.Корогодський).

КРІМ ТОГО, ПІДГОТОВЛЕНО:

Програму видань книг «Єврейська бібліотека України» (українською мовою).
Ідиш-іврит-український словник прислів'їв та приказок. Автор і редактор М.Тупайло.

В своїй роботі Науково-дослідний центр — Асоціація юдаїки співпрацює з Факультетом юдаїки Міжнародного Соломонова університету, академічними інститутами України (Ін-т філософії, Ін-т соціології, Ін-т політології та міжнаціональних відносин та ін.), університетами та дослідницькими центрами Іерусаліма, Тель-Авіва, Лондона, Парижа, Женеви...

Спонсорами програм центра є Асоціація єврейських організацій та общин України, «ДЖОЙНТ», Міністерство в справах національностей, міграції та культурі України, Американський єврейський комітет, інші громадські міжнародні фонди та організації.

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР — АСОЦІАЦІЯ ЮДАЇКИ об'єднує представників гуманітарних та суспільних наук, які вивчають єврейську історію та культуру в Україні. Основні форми діяльності центру — виконання дослідницьких проєктів, організація конференцій та семінарів, видавницька робота. Центр проводить щорічні наукові конференції з юдаїки. Видані матеріали першої конференції 1993 року. Друга конференція проходила у грудні 1994 року, в програмі було більше 60 доповідей. Матеріали готуються до друку. Центр є також співорганізатором щорічного міжнародного семінару з юдаїки (разом з Міжнародним комітетом по сприянню єврейській освіті в Східній Європі). Центр створив Всеукраїнський лекторій «Єврейська історія та культура», в рамках якого більш, ніж 50 лекторів постійно виступають з доповідями практично в усіх містах України. Робота дослідників будується на основі проєктів та програм (їх більше двадцяти).

1. ІСТОРИКО-АРХІВНІ ПРОГРАМИ

- 1.1. Описування єврейських фондів та матеріалів, що знаходяться в архівах України. Передбачено підготувати покажчик таких матеріалів.
- 1.2. Історія алії — пошук матеріалів про переслідування євреїв, які намагалися емігрувати до Ізраїлю, про ті індивідуальні та колективні дії, які приводили до еміграції. Програма здійснюється разом з Тель-Авівським університетом (Проєкт Агмона).
- 1.3. Архівний пошук матеріалів про людей, які рятували євреїв в роки 2-ї світової війни в Галичині. Пошук ведеться за даними судових процесів, на основі аналізу наказів та розпоряджень окупаційної адміністрації.
- 1.4. Вивчення історії катастрофи східноєвропейського єврейства, мужності та опору насильству. Пошук ведеться за матеріалами місцевих архівів.
- 1.5. Формування фотоархіву «Єврейський світ» — збирання, ксерокопіювання та описання єврейських фотографій кінця ХІХ та першої половини ХХ сторіч.

2. ПРОГРАМИ В ГАЛУЗІ СОЦІОЛОГІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ, ФІЛОСОФІЇ, ПРАВА

- 2.1. Проєкт «Долі євреїв в Україні у ХХ сторіччі». Це вивчення долі чотирьох поколінь єврейських родин на основі методології С.Максудова (США) і Д.Берто (Франція).
- 2.2. Центр проводить разом з іншими організаціями соціологічні та експертні опитування населення України щодо їх ставлення до євреїв та єврейських проблем, вивчає соціологічні та демографічні характеристики українського єврейства. Впродовж 1992–1994 років було проведено чотири таких дослідження.

Художньо-публіцистичний
альманах «Єгупець», що його видає
Асоціація єврейських організацій і общин України,
має за мету друкувати твори,
що відображають різні аспекти єврейського життя —
вчора, сьогодні, завтра.
В першому числі альманаху беруть участь
добре і менш відомі автори,
але їхні твори — оповідання, есе, повісті, вірші —
безумовно мають інтерес
не лише для єврейського читача, але й для всіх
любителів літератури.

Підписано до друку 9.03.1995.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір друк. № 2. Друк офсетний.
Обл.-вид арк. 12,5. Тираж 2000. Зам. № 5-1354.

Асоціація юдаїки України
252049, Київ, вул. Курська, 6

Персональна творча майстерня «Михайло Щиголь»
252001, Київ, вул. Гринченко, 7

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60

The Ehupets almanac is edited by Association of Jewish Organizations and Communities of Ukraine and is aimed to publish fiction and journalisms depicting different sides of jewish life — past, present, future. The first issue assembled well-known as well as little-known authors, but all their literary works — stories, essaies, novels, poetry, articles — will be of undoubted interest not only to jewish readers, but to all the worshippers of literature.

